

**МОВА
ТА
НАЦІОНАЛЬНА
ІДЕНТИЧНІСТЬ**

Монографія

Тернопіль – 2019

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Науково-дослідна лабораторія
«Стилістика і культура мови в сучасній науковій парадигмі»

Ольга Косович

Мова та національна ідентичність

Монографія

Тернопіль – 2019

УДК 811.161.2+811.133.1]’37

Л 43

Рецензенти:

Ольга Станіслав – доктор філологічних наук, завідувач кафедри романських мов та інтерлінгвістики Східноєвропейського університету імені Лесі Українки;

Ірина Задорожна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри англійської філології та методики викладання англійської мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Інга Кіркowska – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри романської філології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

*До друку рекомендувала вчена рада Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
(протокол __ від _____)*

Мова та національна ідентичність: монографія. Тернопіль:
Л 43 ФОП Осадца Ю. В., 2019. 203 с.

ISBN 978-617-7516-61-2

Монографію присвячено аналізу національної ідентичності в епоху глобалізаційних змін, основним підходам вивчення національної ідентичності в лінгвістиці, а також висвітлено роль мови у збереженні етнокультурної ідентичності.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів, учителів.

УДК 811.161.2+811.133.1]’37

ISBN 978-617-7516-61-2

© Косович О.В., 2019

© ФОП Осадца Ю. В., 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	11
1.1. Стан вивчення проблеми	11
1.2. Визначення національної ідентичності та форми її прояву	12
1.3. Національна ідентичність: концептуальний аспект.....	12
1.4. Національна ідентичність і національна картина світу	12
1.5. Феномен етнокультурної ідентичності: підстави та визначальні ознаки	55
1.6. Проблема етнокультурної ідентичності в умовах глобалізації.....	12
1.7. Соціальні механізми закріплення і трансляції етнокультурного досвіду поколінь як підстави етнокультурної ідентичності: історія і сучасність.....	90
1.8. Основні підходи вивчення національної ідентичності в лінгвістиці	111
РОЗДІЛ 2. МОВА В СИСТЕМІ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ ОСНОВНИХ ОЗНАК ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	115
2.1. Мова та етнокультурна картина світу	116
2.2. Роль мови у формуванні етнокультурної ідентичності	131
2.3. Мова як механізм закріплення і трансляції етнокультурного досвіду: комунікативний аспект	143
2.4. Системоутворююча роль мови в збереженні етнокультурної ідентичності	159

ВИСНОВКИ	174
ЛІТЕРАТУРА	181
ПРО АВТОРА	202

ПЕРЕДМОВА

Звернення до дослідження феномену мови як чинника етнокультурної ідентичності та його системоутворюючої ролі в її формуванні та збереженні обумовлено особливостями сучасної історично-культурної ситуації, яка визначається політичними, соціально-економічними і культурними трансформаціями, що відбуваються в сучасному світі.

Розпад біполярної світової системи призвів до кризи ідеології і, як наслідок, до кризи самоідентифікації. Представники різних соціальних спільнот відчують потребу до того, щоб знайти своє місце у світі, визначити кореляцію співвідношення: «Свої» — «Чужі».

Одночасно спостерігаються процеси посилення взаємодії різних націй і етносів між собою, детерміновані глобалізацією і збільшеним впливом засобів масової інформації та комунікації, за допомогою яких виникають і поширюються національні стереотипи. На стику інтеграційних і протидіючих їм тенденцій до збереження національної і етнічної своєрідності оптимальні і розумні рішення знаходять країни, де, по-перше, міцно вкоренилися демократія та громадянське суспільство і, по-друге, досягнуті відносно високий рівень і якість життя нечисленних етносів. Це не є гарантією відсутності конфліктних ситуацій, але шанси на їх швидке і конструктивне врегулювання завжди високі саме в таких країнах.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває з'ясування проблеми місця і ролі мови в закріпленні і трансляції соціального досвіду, в регулюванні культури міжетнічної взаємодії як одного з ключових чинників національної безпеки. Очевидно, що такі стратегічно важливі для країни напрямки суспільного розвитку, як молодіжна і інформаційна політика, розвиток виробництва, зміцнення економічного становища України, вивчення найважливіших чинників етнокультурної ідентичності в сучасних цивілізаційних умовах, прямо або побічно пов'язані з різноманітним проявом і характером дозволів міжетнічних відносин. Однак в даному контексті простежується ще один вкрай важливий аспект проблеми. Справа в

тому, що забезпечення соціальних зв'язків і можливостей збереження і розвитку соціуму в нерозривній єдності з таким його визначником, як триада «індивід-етнос-суспільство», і одним з важливих факторів у даному випадку є мова, а саме статус національної мови/національних мов. Мова є необхідним засобом соціалізації особистості, каналом входження людини в соціальне середовище, умовою закріплення, збереження і трансляції системи культурних цінностей в ряду поколінь. Інакше кажучи, мова є найважливішим засобом і умовою оптимізації культурно-комунікативних процесів, що забезпечують єдність і стабільний розвиток соціуму.

Формування і підтримка відносин, утворюють соціальний ландшафт, відбувається в мові, саме тому мова здійснює основну координацію соціальних дій. Мова є середовищем визначення, збереження і передачі соціального досвіду, а також інструментом об'єктивації суб'єктивних значень. Мова надає індивідуальним переживанням інтерсуб'єктивне значення. Всі соціальні відносини формуються в рамках знакової системи, якою є мова.

Мова відіграє важливу роль у національній та етнічній диференціації, оскільки вона охоплює своїм впливом не тільки духовне буття тієї чи іншої спільності, але і забезпечує відчуття взаємної компліментарності і відмінності від інших націй і етносів. Отже, національну та етнічну ідентичність необхідно розглядати в нерозривному зв'язку з мовою, оскільки саме вона є однією з найважливіших умов існування будь-якої соціальної спільності.

Що стосується сучасної України, то зі зміною соціально-політичної ситуації, а саме перетворенням радянського простору в пострадянський, а також із зникненням радянської ідеології, спостерігаються різні соціально-культурні деформації, які впливають як на стосунки між соціальними акторами, так і на концептуальне визначення цих відносин. Соціальна і теоретична деконструкція радянської етнокультурної конфігурації призвела до руйнування соціально-психологічної самоідентифікації і дозволила актуалізувати приховані зміни ідентичності.

Ресурс національності став грати більш важливу роль у соціально-політичних відносинах. Останнім часом актуальним стало питання переосмислення політичних, соціально-економічних і культурно-

мовних аспектів життя. На пострадянському просторі вийшли з латентної стадії різноманітні як за особливостями протиборчих сторін, так і за характером протікання міжнаціональні конфлікти.

Мова у подібних конфліктних ситуаціях стає ареною політичної і соціальної боротьби, виступаючи не тільки як фактор культурної дистанції, але і як інструмент соціального і концептуального конструювання. Актуальним завданням для України є створення стабільного суспільства на демократичних засадах, в якому була б гарантована стабільність, заснована на солідарності.

Особливість мови, визначає її фундаментальну роль в організації соціального простору, представлена її здатність, з одного боку, бути формою національних, етнічних та інших соціальних відносин, з іншого — описувати і пояснювати ці відносини, створюючи теорії, які в подальшому стають дієвою силою, здатною перетворити соціальний простір.

Не менш значущими для дослідження сучасних проблем мови є і процеси, пов'язані з технологічним переворотом, заснованому на комп'ютеризації всіх сфер суспільного життя, що ознаменував перехід до постіндустріальної цивілізації.

В умовах нових інформаційно-комунікативних технологій дослідження проблем міжкультурної комунікації та міжетнічної стабільності в полікультурному комунікативному просторі інформаційного суспільства є найважливішим завданням лінгвістики, культурології, філософії, соціології, та інших напрямків наукових знань і емпіричних досліджень.

Дослідження мови як фактора етнокультурної ідентичності набуває особливої актуальності і в світлі рішення проблем, пов'язаних з міграційними процесами, труднощами в силу мовних бар'єрів адаптації мігрантів до нових для них умов соціокультурного середовища та історико-культурних традицій країни, яка їх приймає.

Процеси глобалізації, що торкнулися всіх сфер соціально-економічного, політичного та культурного життя всіх країн світу і всіх етносів, як суб'єктів суспільних процесів, знижують значимість культурно-національних підстав ідентичності, послаблюють почуття приналежності індивіда до поліетнічності державі з історично закріпленою територією, де компактно проживають різні етноси, з

їхньою мовою, організацією способу життя, культурою, традиціями, звичаями і обрядами. Інтеграція, міграція, розширення інформаційного простору в результаті розвитку мережі Інтернет створили ситуацію, коли людина опинилася на «межі» безлічі соціальних і культурних світів, контури яких все більше «розмиваються» в зв'язку з глобалізацією культурного простору, високою комунікативністю, плюралізацією мов. В таких умовах людина стає носієм складної, множинної ідентичності. Йде процес «фрагментації» національних ідентичностей, що, в свою чергу, несе певну загрозу поліетнічності та культурній єдності націй. Особливо небезпечні ці явища в багатонаціональних державах зі звичним для них етнокультурною взаємодією, особливості яких формувалися в ході історико-культурного розвитку народів, що проживають на відповідних територіях. У зв'язку з цим все частіше та тривожніше обговорюється проблема кризи, «дрейфу», розмивання або втрати етнокультурної ідентичності. І, починаючи з другої половини ХХ століття, на противагу негативним наслідків глобалізації намітилися процеси, які характеризуються прагненням народів зберегти свою самобутність.

Відзначається прагнення етносів підкреслити свою історичну унікальність, відродити і відстояти особливості своєї традиційної культури, мови. Ці процеси обернулися загостреним бажанням багатьох мільйонів людей позначити свою етнічну приналежність, тобто відродити провідні ознаки етнічної ідентичності, зберегти етнокультурні підстави етнічної самосвідомості. Нерідко цей вислів супроводжується збройною боротьбою, повстанським рухом, політичними протестними акціями.

Упродовж останніх десятиліть ХХ – початку ХХІ століть охарактеризувалися помітним загостренням міжетнічних катаклізмів, що особливо яскраво проявилось на територіях колишньої Югославії та колишнього Радянського Союзу. Ці роки були відзначені бурхливими політичними змінами, потрясіннями, які супроводжувалися посиленням національно-сепаратистських тенденцій, стрімким зростанням націоналізму в багатьох регіонах, що мають поліетнічний склад населення, що зумовило зростання інтересу до проблем етнокультурної ідентичності.

Крім того, міжетнічні відносини в сучасних умовах стали грати все більш помітну роль в конструюванні соціальної реальності. В даному випадку йдеться в першу чергу про впорядкування комунікативного простору країн з багатонаціональним складом населення, коли культурно-комунікативний аспект міжетнічних відносин набуває характеру політичного гаранта у забезпеченні національної безпеки і стабільного розвитку держави. І, якщо ще в середині ХХ століття багато вчених у сфері соціальних наук вважали, що етнокультурна ідентичність буде поступово втрачати своє значення в житті людей внаслідок процесів глобалізації та інтеграції, розвитку громадянського суспільства та особистісного індивідуалізму, то наступна історична практика показала багато в чому неправомірність такої думки.

Етнічність, етнокультурна ідентичність не тільки зберегли, а й посилили своє значення в соціальному, політичному і культурному житті країн і народів. Боязнь втратити свою мову, культуру, свою самобутність, історичну унікальність є характерною для всіх народів, незалежно від того, в межах яких би державних утворень вони не проживали. Дана тенденція характерна і для вимушених переселенців, біженців, мігрантів, які організують свої «земляцтва», «квартали» в країні, яка їх приймає. І в даному контекст мова залишається чи не єдиною ознакою етнічної ідентичності, що дозволяє зберегти її соціальні корені і культурні особливості.

Через ці причини проблема підстав етнокультурної ідентичності вимагає глибокого наукового опрацювання і, перш за все культурологічного осмислення, в рамках якого виключно важливе значення має виявлення підстав розглянутого феномена і факторів, що його формують. Термін «етнокультурна ідентичність» – логічно обґрунтоване поняття, феномен, що має складний соціально-психологічний зміст і глибокі культурно-історичні коріння, збереження яких забезпечує цілісність соціумів і етнокультурну самобутність народів як суб'єктів соціально-політичних, виробничо-економічних і культурних процесів. Збереження культурного різноманіття етнічних і громадянських ідентичностей, розумне поєднання етнічного та універсального стає наріжним каменем у вирішенні міжетнічних проблем, труднощі в позитивній реалізації яких головно визначаються масштабністю процесів комп'ютеризації

РОЗДІЛ 1. МОВА ЯК ОДИН З МАРКЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

всіх напрямків життєдіяльності етнічних спільнот. Соціальні мережі та інші численні види і канали інформаційно-комунікативних технологій передачі інформації мають величезний вплив на культуру країн і регіонів, на трансформацію національних культур, на збереження (руйнування) цілісності історично сформованих соціумів.

Важливу роль в дослідженні підстав етнокультурної ідентичності відіграє розгляд особливостей мовної картини світу, вивчення місця і ролі мови у формуванні етнокультурної ідентичності. Відомо, що в сучасних умовах мова залишається чи не єдиним засобом етнокультурної ідентичності, незважаючи на те, що під тиском об'єктивних процесів загальної комп'ютеризації національні мови все більше відчують на собі вплив англіцизмів, проникнення яких в комунікативний простір сучасної цивілізації сприяє посиленню процесів американізації культури і повсякденного життя, руйнуючи тим самим підстави етнокультурної та громадянської ідентичності.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Стан вивчення проблеми

В етнолінгвістиці, культурології, філософії, етнології, проблема ідентичності розроблялася здавна, отримавши деяке осмислення ще в античності і в середньовічній схоластиці, а згодом стала важливою темою в дослідженнях Нового і Новітнього часу.

В історії наукової та філософської думки мова завжди залишалася в центрі уваги дослідників. Наукова традиція дослідження мови бере свій початок в давньогрецькій філософії. В античності, з характерними для неї чуттєво-матеріальним світоглядом, буття, мислення і мова сприймалися синкретично. Такої точки зору дотримувалися Демокріт, Емпедокл, Анаксагор, Геракліт. В середні віки усвідомлюється вторинність мови по відношенню до дійсності.

Увага до питань людської індивідуальності, що вперше проявилася в гуманістичному світогляді, означала появу стійкого інтересу до проблеми самопізнання особистості і виявлення місця і ролі мови в цьому процесі. Надалі ця проблема розроблялася в двох основних аспектах – індивідуально-рефлексивному і соціально-комунікативному. Гносеологічний, феноменологічний і аксіологічний аспекти цієї проблеми отримали розробку в дослідженнях Дж. Локка, Р. Декарта, І. Канта, Г.В. Гегеля, Л. Фейербаха, К. Маркса, Ф. Енгельса, Е. Гуссерля та ін.

Що стосується ідентичності, то, як правило, дослідження розглянутого феномена відносять до середини ХХ-го століття. Концепт «соціальна ідентичність» розглядався в дослідженнях американських і західноєвропейських соціологів і соціальних психологів: П. Бергера, І. Гофмана, Ч. Кулі, Т. Лукмана, Дж.Г. Міда, Г. Теджфела, Р. Тернера, Т. Шибутані, Н. Еліаса і ін. В некласичній філософії ХХ століття акцент в осмисленні феномена ідентичності був перенесений на проблему індивідуалізації особистості, що знайшло своє відображення в екзистенціальної філософії А. Камю, Ж.П. Сартра, К. Ясперса. Розгляд понять «відмінність», «однаковість», «ідентичність» здійснювався в постмодерністських концепціях Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, П. Рікера та ін. У вивчення психологічної

природи ідентичності значний внесок внесли З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Еріксон, К.-Г. Юнг і ін.

Соціально-філософське і філософсько-культурологічне спрямування дослідження етнокультурної ідентичності, почали формуватися в 60-70-ті рр. минулого століття і були пов'язані з осмисленням етнонаціональних та етнокультурних процесів. Власне в цей час закладається фундамент двох основних методологічних підходів до розуміння комплексу проблем, пов'язаних з дослідженням етнокультурної ідентичності. Примордіалістський (або онтологічний) підхід до дослідження етнокультурної ідентичності представлений в роботах С. Арутюнова, Ю. Арутюняна, О. Бауера, Ю. Бромлея, Ж. де Воса, К. Гирца, Л. Гумильова, М. Крюкова, С. Лур'є, Л. Романуччі-Росс, Е. Сміта, М. Хроха, К. Хюбнера, С. Широкогорова та ін. Відповідно до даного підходу існує історично сформований зв'язок етносоціальних утворень: рід – етнос – нація. Етнокультурна ідентичність при цьому розглядається як антропологічна характеристика етноса¹.

Що стосується конструктивістського підходу, то він спочатку був представлений в дослідженнях зарубіжних авторів – Б. Андерсона, Ф. Барта, К. Вердері, Е. Геллнера, Е. Хобсбаума. Прихильники даного підходу критично ставляться до проблеми взаємозв'язку нації та етносу, розглядаючи етнокультурний феномен лише як науковий або ідеологічний концепт.

За останні десятиліття ХХ-го століття різні аспекти феномена ідентичності отримали розробку в теоретичних і емпіричних дослідженнях М. Бахтіна, Л. Буїв, Л. Виготського, Е. Гідденс, М. Заковоротний, І. Кона, О. Леонт'єва, Ю. Лотмана, М. Мамардашвілі, В. Ремізова, Ю. Хабермаса, В. Ядова та ін. Розробка нових напрямків дослідження етноідентифікації, включаючи етнокультурну, що поєднують різні методологічні підходи, характерні для таких вчених, як Р. Абдулатіпов, М. Губогло, І. Малигіна.

Дослідження, спрямовані на вивчення ролі мови в збереженні елементів культурної пам'яті народу як чинника етнокультурної

¹ Шубин Ю. А. Современные трансформации этнокультурной идентичности : универсальные тенденции и российская специфика : автор. дис. ... канд. культурологи. М., 2011. С. 6.

ідентичності представлено в роботах А. Сергєєвої, Г. Гачева, В. Кожінова, Б. Жігалєва, Є. Савруцької, С. Тер-Мінасова.

Освіта і сім'я як механізм формування етнокультурної ідентичності та умови її оптимізації осмислені в дослідженнях С. Бондирєвої, Д. Фельдштейна, Н. Булатова, С. Івашевського, Л. Кузнецової, Є. Савруцької, О. Дорожкіна, Т. Свадьбіної, В. Матіса, Т. Солодухіна, Ф. Харісова, Г. Хасанова, З. Цаллагової, Р. Закірова, Т. Поспєлова та ін.

Методологічні засади культурної політики в галузі збереження національно-культурних традицій сформульовані в дослідженнях О. Астаф'євої, Г. Бірженюка, Т. Дрідзе, О. Маркова, О. Орлової.

Незважаючи на значну розробленість феномена ідентичності в рамках лінгвістики, філософії, загальної і соціальної психології, соціології, антропології, культурології та інших дисциплін розуміння його сутності як і раніше не отримало однозначного тлумачення. І це пов'язано, на наш погляд, з недостатньою вивченістю системоутворюючої ролі мови в збереженні етнокультурної ідентичності, а також ролі мови у формуванні національно-культурних образів світу.

У Новий час під впливом гуманістичних ідей епохи Відродження, пронизаного безмежною вірою в людину та її розум, причини мовного устрою починають шукати не в тому, що оточує людину, а в її внутрішньому світі, перш за все в розумі. Пізніше, поряд з визнанням вторинності мови по відношенню до буття і мислення, все більше усвідомлюється вплив мови на формування свідомості і сприйняття дійсності. Тим самим визнається антропогенна природа мови. На неї вказували І. Гердер, В. Гумбольдт, О. Шлейхер, О. Потебня, І.А. Бодуен, Е. Бенвеніст, Г. Гійом, К. Маркс, Ф. Енгельс.

Питання зв'язку мови і культури відображені в роботах І. Гердера, О. Потебні, В. Гумбольдта, Е. Сєпіра, Б. Уорфа, В. Антонова, Е. Хобсбаума, Т. Качераускаса. У концепціях Е. Сєпіра, Б. Уорфа, Е. Бенвеніста все виразніше утверджується думка про визначальний вплив мовного відображення і формального моделювання не тільки на мислення і організацію понятійних систем, але і на сприйняття і конструювання реального світу. Роботи І. Гердера, Е. Сєпіра і Б.

Уорфа займають центральне місце у лінгвістично-філософських дослідженнях проблеми мови і культури.

Проблемам взаємозв'язку мови і самосвідомості присвячені роботи О. Портнова, О. Звездкіної, І. Стерніна, Х. Маріносян, С. Філюшкіної.

Мова як соціальне явище представлена в роботах В. Виноградова, Б. Ларіна, В. Жирмунський, Ф. де Соссюра, О. Швейцера, Ю. Караулова, С. Кагіян, З. Жаде, Л. Гумільова. Проблема мови як засобу комунікації розкривається в роботах Р. Якобсона, Ю. Лотмана, У. Еко, Л. Баєва, О. Романової, С. Тер-Мінасова, В. Зусмана, З. Кірнозе, О. Оберемко. Роль мови в конструюванні соціальної (комунікативної) реальності розглядається в роботах П. Бергера, Т. Лукмана, Є. Савруцької.

Про роль мови у формуванні мовної особистості пишуть Ю. Караулов, В. Карасик, С. Воркачов, Г. Богіна, С. Сухих, І. Акімова, Ю. Трахова.

Проблему функціонування мов в полікультурному просторі розглядали М. Алпатьєва, В. Михальченко, М. Губогло, М. Ісаєв, О. Кутявіна, І. Сафіулліна, О. Мітрохіна.

В розробку проблеми розуміння і ролі мови в цьому процесі великий внесок внесли Ф. Шлейермахер, М. Хайдеггер, О. Волков, М. Жінкін, Ю. Степанов, Н. Хомський. Ю. Хабермасом сформульована теорія комунікативної дії, як засобу досягнення взаєморозуміння і ролі мови в цьому процесі.

Дослідження мови в суспільному розвитку і вихованні людини, функціонування мови як універсальної системи, що організує світ досвіду, представлено в роботах О. Леонтєва, Є. Савруцької, В. Звєгінцева, Г. Чупіної, Б. Жігалєва, М. Макшанцева, Є. Гриценко.

Найбільш розробленою у вітчизняній літературі є проблема етнокультурної спадкоємності і соціальних механізмів (традиції, звичаї, обряди), що відіграють першорядну роль в трансляції та збереження культурної досвіду поколінь, упорядкування суспільних процесів (І. Суханов, М.Громико, Д. Угринович, О. Терьохін).

Особливості сучасних цивілізаційних умов та їх вплив на мовну картину світу відображені в дослідженнях зарубіжних філософів і

соціологів, таких як О. Тоффлер, С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма та ін. Ці проблеми розглядаються в роботах вітчизняних дослідників – Б. Шулиндіна, Н. Васіної, О. Савруцької, Ф. Тумусова, Л. Реймана, М. Мунтяна, І. Мелюхіна, В. Заболотського, Г. Шахназарова. У роботах цих авторів представлені різні підходи до розуміння наслідків і перспектив перебудови світопорядку і розвитку глобальної інформаційної системи.

1.2. Визначення національної ідентичності та форми її прояву

Ідентичність являє собою одну з тих проблем, з якою постійно стикається людина. У зв'язку з цим вона постійно виявляється в центрі уваги таких дисциплін, як історія, політологія, соціологія, культурологія, психологія, філософія, а останнім часом і лінгвістика. Таким чином, ідентичність є міждисциплінарним феноменом, досліджуваним в рамках всього спектра гуманітарних наук.

Тим часом, як це часто буває, міждисциплінарність поняття *ідентичність*, з одного боку, і його «гуманітарність», з іншого, ведуть до складнощів в його визначенні. Вказуючи на дану проблему, І.С. Кон звертає увагу щонайменше на три підходи до розгляду поняття ідентичність в науках про людину. Ідентичність може розумітися як фізична і психічна цілісність організму, що відрізняє його від інших організмів, – в такому разі мова йде про психофізіологічної ідентичності. Особиста ідентичність пов'язується насамперед із біографією індивіда, з цілісністю його особистого нарративу, його «Я». Нарешті, соціальна ідентичність – «це переживання і усвідомлення своєї приналежності до тих чи інших соціальних груп і спільнот», які перетворюють людину в соціального індивіда і дозволяють їй оцінювати свої соціальні зв'язки в термінах «ми» і «вони»².

Однак феномен ідентичності в його соціальному аспекті щонайменше складніший, ніж феномен ідентичності в цілому. На даний момент не існує єдиної думки з приводу існуючих типів ідентичності. Виділяються, наприклад, національна, етнічна, релігійна,

² Кон І. С. Идентичность. *Энциклопедия Кругосвет* URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/IDENTICHNOST.html?page=0,1 (дата звернення: 12.12.2016).

вікова, професійна, соціокультурна, сексуальна, гендерна, громадянська, соціальна, культурна ідентичність. Таким чином, представляється проблематичним складання загальноприйнятої класифікації різних типів ідентичності, а також характеристика існуючих між ними ієрархічних зв'язків.

Вказівка на ієрархічний характер ідентичності виявляється доцільною у зв'язку з тим, що, по-перше, можна виділити, першорядні і другорядні, явні і неявні ідентичності. Очевидно, що в цілому ідентифікація за національністю і професією є для індивіда більш значущою, ніж, наприклад, ідентифікація по групі крові. Разом з тим навіть такий поділ ідентичностей на першорядні і другорядні може виявитися відносним, оскільки ідентичність в значній мірі є ситуативною.

Інший фактор, що говорить на користь ієрархічності характеру ідентичності, полягає в тому, що різні індивіди висувають на перший план різні типи ідентичності. М.О. Лаппо зазначає, що «у зв'язку з розвитком комунікаційних ресурсів у сучасної людини стало більше можливостей говорити про саму себе, про свою персону, про свою роль в соціумі»³. Разом з тим самоідентифікація важлива не тільки для індивіда, але і для груп, з якими він себе асоціює. Індивідуальна і групова ідентичність знаходяться в процесі постійної взаємодії.

Як було зазначено вище, феномен ідентичності пов'язаний із соціальною природою людини. П.М. Єршов пояснює її існування наявністю у людини етнічних й ідеологічних потреб⁴.

Етнічні потреби пов'язуються з прагненням індивіда асоціювати себе/іншого з етнічною, расовою, національною групою. Ідеологічні потреби пов'язуються з прагненням індивіда віднести себе/іншого до категорії людей зі схожим сприйняттям дійсності. З нашої точки зору, до двох зазначених типів потреб доцільно додати біологічні потреби, пов'язані з прагненням індивіда асоціювати себе/іншого з людьми тієї ж статі, віку та ін.

³ Лаппо М. А. Лексические средства описания идентичности. *Вестник Томского государственного университета*. 2011. № 2 (14). С. 21.

⁴ Ершов П. М. Потребности человека. М. : Мысль, 1990. 368 с.

Всі перераховані потреби, що зумовлюють існування феномена ідентичності, мабуть, дозволяють скласти найбільш загальну класифікацію типів ідентичності, де кожен тип ідентичності відповідає окремому типу потреб. Таким чином, в найзагальнішому вигляді можна виділити етнічну, ідеологічну та біологічну ідентичності, кожна з яких поділяється на більш конкретні типи. Так, ідеологічна ідентичність, ймовірно, включає в себе соціальну і політичну, біологічна – статеву і вікову і ін. З іншого боку, загальний характер даної класифікації веде до того, що деякі з більш конкретних типів ідентичності не так легко можна зіставити з будь-яким з загальних типів. Наприклад, соціокультурна ідентичність, ймовірно, знаходиться на стику етнічної та ідеологічної, біологічної тощо.

Однак якою б не була класифікація, видається, що сам феномен ідентичності пов'язаний не тільки з соціальною природою людини і її певними потребами. Ідентифікація, ймовірно, знаходиться в тісному зв'язку з категоризацією. Створюючи або осмислюючи ідентичність, свою або чужу, людина певним чином економить пізнавальні зусилля собі й іншим, швидше отримуючи або передаючи інформацію і ефективніше її зберігаючи. Стикаючись з чужої ідентичністю, ми, швидше за все, вже маємо певний загальне уявлення про неї і очікування від її носія.

Разом з тим ідентифікація не тільки спрощує, але і більш ефективними процеси мислення і комунікації. Вона надає багато можливостей для впливу на широкі верстви населення. Д. Пітерсон вказує на те, що типи групової ідентичності можна винаходити нескінченно, оскільки число критеріїв для ідентифікації є фактично необмеженим. У зв'язку з цим відзначається активне використання групової ідентичності в політиці, зокрема, підкреслюється її роль в побудові авторитарних і тоталітарних держав на початку і середині ХХ-го століття⁵. Ідеологічно обумовлений вибір критерію ідентифікації дозволяє політикам виділяти численні групи, на які навішуються ярлики типу «ворог» або «друг», що може призвести до катастрофічних наслідків. Більш того, в зв'язку з ідеологічним

⁵ Peterson J. B. Maps of Meaning: The Architecture of Belief. Routledge. 2000. 564 p.

мотивом вибору критерія ідентифікації він може бути довільним і не відображати реального стану речей.

Одним з найбільш проблематичних в цьому відношенні типів ідентичності є національна ідентичність. До недавнього часу здавалося, що проблеми національної ідентичності практично не існує, оскільки вона сприймалася як даність, а не результат свідомого вибору. Однак в останнє десятиліття ця проблема вийшла на перший план на тлі протилежних тенденцій, виявлених у світі: по-перше, прагнення націй до взаємної інтеграції та включенню в великі міждержавні утворення, а по-друге, руху в бік культурної і політичної самостійності. Ці тенденції пов'язані насамперед з «процесами глобалізації, що зумовлюють, з одного боку, уніфікацію культури, з іншого – прагнення до національної ідентифікації»⁶.

Згадані тенденції проявляються особливо чітко в полікультурних суспільствах, які першочергово передбачають співіснування різних національно-культурних груп. Наприклад, в таких державах, як Канада, Великобританія, Іспанія, Бельгія, США, існують різного роду організації та політичні партії, що виступають за розширення прав етнічних меншин, в деяких випадках аж до надання національного суверенітету областям, що традиційно асоціюються з тим чи іншим етносом.

Ряд регіонів Західного світу останнім часом перетворилися в свого роду «регіони-локомотиви», рушійну силу боротьби за національну незалежність на тлі існуючої тенденції до утворення міждержавних, міжнаціональних утворень⁷. Серед них виділяються в першу чергу Каталонія, Квебек і Шотландія; в кілька менш активній формі подібні процеси виявляються у Фландрії і Валлонії (Бельгія), Паданії і Південному Тіролі (Італія), Країні Басків (Іспанія), Бретані (Франція).

Каталонія, Квебек і Шотландія фактично представляють собою еталони для прихильників незалежності в інших регіонах; ЗМІ відзначали, що успіх на референдумі в одному з «регіонів-

⁶ Эмер Ю. А. Миромоделирование в современном песенном фольклоре : когнитивно-дискурсивный анализ : автореф. дис. ... докт. филол. Наук : 10.02.01. Томск, 2011. С. 18.

⁷ Шевцова И. К. Феномен вынужденного регионализма в современной Европе: случай Валлонии : автореф. дис. ... канд. полит. Наук : 23.00.02. Пермь, 2009. 21 с.

локомотивів» може привести до «параду суверенітетів» в Західному світі або, щонайменше, до різкого зростання числа прихильників автономії або незалежності на інших територіях. Одночасно представляється високим і рівень взаємодії між прихильниками незалежності в трьох «регіонах-локомотивах», кожен з яких в значній мірі бажають успіху інших і залежать від нього.

Передбачається, що національні держави стали формуватися в результаті політичних, соціально-економічних і культурних зрушень епохи Відродження⁸. Згодом цей процес був закріплений Вестфальським світом. Основною силою в національних державах є титульна нація, проте традиційно однорідних в етнічному відношенні країн в Західному світі досить мало, що надавало і надає значний вплив на розвиток Європи і Північної Америки.

Так, в Сполученому Королівстві проживають як мінімум чотири великі етноси: англійці, валлійці, шотландці та північноірландці. Тим часом, британська Національна статистична служба визначає Сполучене Королівство як національну державу. Схожа ситуація спостерігається в Канаді, де двома найбільшими етнічними групами є англоканадці і франкоканадці. Незважаючи на сумніви, що постійно виражаються з приводу того, чи є Канада національною державою, апіорі її визначають саме так⁹.

Переважання ідеї національної держави в Західному світі аж до 90-х років ХХ-го століття важливо відзначити в зв'язку з тим, що дана ідея впливала на політику щодо етнічних меншин навіть в тих державах, які представляли собою імперії. Національна більшість завжди прагнула до асиміляції меншин, а, по зауваженню І. Нойманна, «затяжна гегемонія націоналізму робить колективні ідентичності, засновані на етнічному принципі, особливо схильними до політизації»¹⁰.

Під час поступової лібералізації, що спостерігалася з 1960-х років в більшій частині Західного світу, наприклад, прихильники незалежності Квебека і Шотландії змогли розширити сферу своєї

⁸ Black J. Maps and Politics. Chicago : University of Chicago Press, 1997. 188 p.

⁹ Lawton W. The Crisis of the Nation-State: A Post-Modernist Canada? Acadiensis. Fredericton : University of New Brunswick, 1992. Vol.22. № 1. P. 130-145.

¹⁰ Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей. М. : Новое издательство, 2004. С. 38.

активності і стати повноправними учасниками політичного життя Канади і Великобританії. Зростанню популярності рухів за незалежність також сприяв прискорений економічний розвиток Квебека і Шотландії. Однак очевидно, що одну з основних ролей в рухах за незалежність грає національна ідентичність.

С. Холл розглядає національну ідентичність як щось формується в рамках історичного процесу і вселяється людині суспільством, а не вільно обирається індивідом¹¹. Стосовно Квебеку і Шотландії це вказує на те, що у їх жителів присутні одночасно канадська і квебекська, а також британська і шотландська національні ідентичності, відповідно.

Б. Андерсон пов'язує національну ідентичність зі сферою так званих «уявних спільнот», які в свою чергу пов'язані з принципом спільності проживання на одній території¹². Так, якийсь індивід, проживаючи в Шотландії і відносячи себе до шотландців, насправді знає лише малий відсоток представників цієї спільноти, тобто, по суті, він уявляє співтовариство шотландців в цілому. При цьому, з точки зору Б. Андерсона, нація не тільки уявляє себе як спільноту, а й уявляє, що вона є суверенною. Іншими словами, нацією є спільнота з верховенством влади, що панує над собою за відсутності необхідності делегувати комусь свою владу над собою.

Для С. Холла і Б. Андерсона, таким чином, національна і державна ідентичність виявляються тотожними. Тим часом Є.С. Тюрін і О.М. Савінова, спираючись на моделі ідентичності А. Сміта і Д. Маккроуна, пропонують провести межу між державною і національною ідентичностями¹³. Дійсно, якщо, наприклад, у японців державна і національна ідентичність збігаються, то у шотландців і англійців державна ідентичність – загальна, а національні ідентичності – різні. Цікаво відзначити, що у англійців державна і національна ідентичність в значній мірі збігаються.

¹¹ Hall S. Introduction: Who Needs Identity/Questions of Cultural Identity. London : Thousand Oaks ; New Delhi : SAGE Publications, 1996. 208 p.

¹² Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised ed. London ; N.Y. : Verso, 2006. 208 p.

¹³ Тюрин Е. А. Национальный стиль развития политического процесса в современной Шотландии: к вопросу о шотландской идентичности. *Власть*. 2015. № 4. С. 195-200.

Таким чином, державну ідентичність слід відрізнити від національної, особливо в контексті боротьби будь-якої нації за незалежність, оскільки така боротьба фактично являє собою спробу протиставлення існуючих національних ідентичностей одна одній. Проте, це не означає, що державна і національна ідентичність – протилежні одна одній феномени. Вони взаємопов'язані і, ймовірно, здатні трансформуватися один в одного. Дійсно, в разі здобуття незалежності Квебеком, нова державна ідентичність квебекців зіллється з їх національною ідентичністю.

В умовах пошуку національної ідентичності проблема того, на чому вона повинна базуватися, видається особливо важливою. Національна ідентичність – складне, багатоаспектне явище. Серед компонентів національної ідентичності найбільш часто виділяються такі, як мова, культура, цінності, традиції, звичаї, історичне минуле, етнічна (і навіть расова) приналежність, територія проживання, релігія, громадянство, захоплення, досягнення та ін.¹⁴. Для різних етнічних спільнот на різних етапах їх розвитку особливого значення набувають ті чи інші компоненти, що надає категорії національної ідентичності рухливого, динамічного характеру.

Звісно ж, що в сучасних умовах важливості набуває також політичний компонент ідентичності. Очевидно, що в цілому національна і політична ідентичності є різноплановими феноменами: представники однієї і тієї ж нації, усвідомлюючи свою приналежність до неї, можуть співвідносити себе з різними областями політичного спектра. Однак у зв'язку з уже зазначеними процесами глобалізації та лібералізації національна ідентичність в ряді регіонів політизується і накладається на політичну ідентичність. Дане явище знаходить відображення в тому, що сили, які борються за права національних меншин, виявляють тенденцію до консолідації, що супроводжується зростанням популярності цих сил в середовищі представників даних національних меншин. В результаті багато представників національної меншини починають асоціювати життя своєї нації з певними

¹⁴ Харламова Т. В. Проблема формирования национальной идентичности в России и США: динамический аспект. *Медиакультурное пространство России, Европы и Северной Америки как пространство риска*. Саратов : Наука, 2017. С. 33-41.

політичними поглядами і виражають ці принципи партіями. В зв'язку з цим у ряді випадків складно відокремити національну ідентичність від політичної і державної.

Поняття національної ідентичності є багатограним і міждисциплінарним поняттям, «універсальною константою сучасного гуманітарного знання»¹⁵, яке широко використовується такими науками як філософія, психологія особистості і соціальна психологія, соціологія, історія, етнологія, політологія, а також викликає зацікавлення в когнітивній лінгвістиці і лінгвокультурології.

Дане поняття має «безліч трактувань»¹⁶, проте традиційно під національною ідентичністю розуміється одна зі складових ідентичності людини, пов'язана з його приналежністю до певної нації¹⁷. Джерелом відчуття національної ідентичності служить усвідомлення спільності історії, культури, мови з певною групою людей. Крім того, поняття національної ідентичності може включати в себе почуття приналежності до певної держави, а також може спостерігатися зв'язок національної ідентичності з етнокультурною (ethnic identity) або релігійною (religious identity) ідентичністю¹⁸.

Дослідники виділяють цілий ряд факторів, що впливають на формування національної ідентичності.

Так М.Ф. Черниш виокремлює два основні підходи до питань про формування національної ідентичності, що існують в сучасній науці: згідно з першим підходом, який знайшов відображення в працях Е. Геллнера і А. Сміта, національна ідентичність «детермінується соціальними змінами, що складаються в суспільстві»¹⁹; другий підхід, який домінує в роботах американського соціолога Л. Грінфельд, передбачає незмінність національної ідентичності, яка сформувалася «упродовж всього життя нації»²⁰. Перевіривши обидві теорії, М.Ф.

¹⁵ Кокумбаева Л. А. Национальная идентичность как междисциплинарное понятие современной гуманитаристики. *Известия Алтайского государственного университета*. 2007. № 4. С. 98.

¹⁶ Кузнецов К. А., П. А. Щелин. Национальная идентичность и устойчивая государственность. *Сравнительная политика*. 2014 № 1. С.31.

¹⁷ Ashmore R.; Jussim L.; Wilder D.. *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. Oxford University Press, 2001.

¹⁸ Smith A. D. *National Identity*. Penguin Books, 1991.

¹⁹ Черныш М.Ф. Национальная идентичность: особенности эволюции. *Социологический журнал*. М., 1995. №2, С. 110.

²⁰ Там само, С. 111.

Черниш приходиться до висновку про те, що рівень «самоідентифікації громадян зі своїм народом» відрізняється нестабільністю і може змінюватися в умовах соціального або економічної кризи.

Однак поряд з позначеними вище підходами існують й інші точки зору. К.О. Кузнецов відзначає наявність трьох основних складових національної ідентичності: «спільне минуле/загальний досвід державності, що позитивно сприймається суспільною свідомістю», «набір загальних цінностей для даного соціуму», «спільна відповідальність за майбутнє країни»²¹. Крім того, поняття національної ідентичності є важливим для стабільного існування і розвитку будь-якої держави, оскільки забезпечує «постійний поділ ... набору цінностей» всіма членами суспільства. З метою створення нової держави формування почуття національної ідентичності може відбуватися і штучно, і цим процесом може управляти національна еліта²².

Велике значення приділяється такому компоненту змісту національної ідентичності, як історична складова. Наприклад, О.М. Зотова зазначає, що це є «спільна пам'ять про минуле, свідомість наступності, спільна доля даної спільноти та її культури»²³.

Проте, поняття національної ідентичності бачиться нам більш широким. Крім «позитивного сприйняття минулого» і колективної «відповідальності за майбутнє» національна ідентичність включає в себе такі концептуальні складові як «особливості національної культури, етнічні характеристики, звичаї, вірування, міфи, моральні імперативи», «символи і стереотипи поведінки», «територіальні межі держави»²⁴.

Здається природним той факт, що перебувати в одному соціокультурному просторі люди можуть тільки за рахунок наявності у них набору спільних цінностей, а також уявлень про навколишній світ. Саме з такого комплексу цінностей і уявлень виникає феномен національної ідентичності.

²¹ Кузнецов К. А., Щелин П.А. Национальная идентичность и устойчивая государственность. *Сравнительная политика*. 2014 № 1, С. 32.

²² Там само, С.34.

²³ Зотова О. М. Идея европейского единства и национальная идентичность. *Вестник МГУ. Сер. 18 Социология и политология*. 1999. № 3. С.156.

²⁴ Гаджиев К. С. Национальная идентичность: концептуальный аспект. *Вопросы философии*. 2011. №10.

Інтерес представляє той факт, що, на думку К.С. Гаджієва і ряду дослідників, ідентичності притаманний елемент міфологічного, який вимагає регулярного підтвердження фактами або символами національної єдності.

Істотним додатком до розглянутих вище компонентів національної ідентичності є той факт, що досягається вона за допомогою зіставлення з іншими людьми, які належать іншому соціокультурного простору. Іншими словами, важливу роль у формуванні національної ідентифікації та самосвідомості народу відіграє опозиція «Я» – «Інший», яка була центральною темою робіт таких філософів як Ф. Ніцше, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, і ін.

В контексті політичного життя держав феномен «Іншого» тісно пов'язаний з образом ворога, зовнішнього ворога, який сприяє досягненню консолідації і єдності суспільства, а, отже, і формування національної ідентичності.

Британський вчений Ентоні Сміт пропонує розділяти дві моделі національної ідентичності: західну і східну. В обох випадках, явище національної ідентичності передбачає відчуття політичної спільності (political community). Крім того, і та, і інша модель включають в себе такі обов'язкові компоненти, як спільні цінності (common understandings and ideas), спільне історичне минуле (historical memories), міфи (myths) і традиції (traditions), які об'єднують членів суспільства.

Однак ці моделі мають суттєві відмінності. Для західної моделі релевантним є поняття батьківщини (patria), території, що належить членам культурного співтовариства, держави, всі члени якого підкоряються загальним законам²⁵. Ключовим елементом східної моделі є швидше етнічна (ethnic), а не державна складова національної ідентичності. На думку Е. Сміта, для східних культур важливе значення має походження людини; навіть проживаючи на території іншої держави і дотримуючись її законів, індивід продовжує ідентифікувати себе в першу чергу з тією культурою, в якій він

²⁵ Smith A. D. National Identity. Penguin Books, 1991, С. 74.

народився (you remained ... a member of the community of your birth and were for ever stamped by it)²⁶.

Таким чином, можна відзначити, що поняття національної ідентичності включає в себе безліч концептуальних складових. Проте, найбільш значущими з них є спільне минуле, почуття колективної відповідальності за майбутнє, традиції і звичаї народу, міфи, стереотипи поведінки; також важливу роль відіграє онтологічна опозиція «Я» – «Інший». Крім того, більшість дослідників відзначають динамічний характер структури досліджуваного феномена. Іншими словами, рівень національної ідентичності може змінюватися залежно від умов соціального життя.

Як правило, значимість національної ідентичності для існування і розвитку держави не піддається сумніву. Навпаки, зниження рівня самоідентифікації індивідів зі своїм народом може привести до кризи національної ідентичності через що держава може припинити своє існування. Іншими наслідками кризи національної ідентичності можуть бути такі протилежні явища як, з одного боку, глобалізація та збільшення міграції, і фрагментація і тенденції до сепаратизму, з іншого.

Форми прояви національної ідентичності

З огляду на важливість ролі, яку національна ідентичність відіграє для існування держави і нації, не можна не відзначити деякі крайні форми даного явища, які можуть мати негативний характер.

Йтиметься, в першу чергу, про такі явища як патріотизм, націоналізм. Явище патріотизму (грец. Πατρίς – батьківщина) визначається як «відданість і любов до своєї Батьківщини, до свого народу»²⁷, тобто як позитивне і адекватне вираження почуттів, що знаходиться в безпосередньому зв'язку з відчуттям національної ідентичності, єднання зі своїм народом і своєю країною. Тим не менш, у даний час поняття «патріотизм» набуло негативної конотації, а використання виразів «ура-патріотизм» або «сліпий патріотизм» стає все більш частотним.

З іншого боку, почуття національної ідентичності лежить в основі і такого явища, як націоналізм. Під націоналізмом ми розуміємо

²⁶ Там само, С. 75.

²⁷ Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>.

«рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів»²⁸, а також комплекс заходів для реалізації цих інтересів. На відміну від патріотизму, дане явище передбачає усвідомлення членами нації власної винятковості або навіть переваги над іншими націями.

Відомий письменник Джордж Оруелл вважав, що в поняттях патріотизму і націоналізму укладені дві протилежні ідеї: патріотизм письменник розглядав як «відданість певному місцю і певному способу життя, який ти вважаєш найкращим, але не бажаєш нав'язувати іншим»²⁹; націоналізм є невіддільним, на його думку, від прагнення до влади, в той час як патріотизм має «оборонний» характер.

Згідно Е. Геллнера, націоналізм є політичним принципом, суть якого полягає в тому, що етнічні кордони і політичні кордони держави повинні збігатися³⁰.

Крім того, цікаво, що М. Біллінг, визнаючи мову визначальною рисою національної ідентичності, висловлює думку про те, що саме мова може виступати і як один з основоположних принципів націоналізму в тому сенсі, що націоналістична модель може бути побудована на основі того факту, що якесь співтовариство говорить однією мовою³¹. Саме поняття мови, на його думку, може бути штучно створено в епоху існування національної держави: «не так мова створює націоналізм, скільки націоналізм створює мову»³². Таким чином, М. Біллінг руйнує зв'язки і між націоналізмом і національною ідентичністю: національна ідентичність (і мова як основний її компонент) не лежить в основі націоналізму, а формується внаслідок нього.

Таким чином, можна відзначити, що прояви національної ідентичності можуть включати в себе такі протилежні феномени, як

²⁸ Там само.

²⁹ Оруелл Дж. Заметки о национализме. «Джордж Оруэлл: «Лев и Единорог. Эссе, статьи, рецензии». Изд. «Московская школа политических исследований». Москва, 2003.

³⁰ Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford: Blackwell, 1983.

³¹ Биллинг М. Нации и языки. *Логос*. № 4 (49). М., 2005. С. 60-86.

³² Там само. С. 77.

патріотизм і націоналізм. З іншого боку, ці ж явища здатні впливати на формування національної ідентичності.

Слід додати, що в даний час прояви національної ідентичності не обмежуються двома названими вище явищами. В умовах глобалізації багато дослідників (К.С. Гаджієв, Е. Сміт, С. Хантінгтон, В. Хьосле) говорять про кризу національно-культурної ідентичності, яка охопила країни Європи (Німеччина, Великобританія, Росія), Азії (Японія, Тайвань) і Північної (США, Канада) і Південної Америки (Мексика, Бразилія).

Подібного роду криза є результатом розчарування в панівних ідеалах і цінностях, а її наслідки залежать від того, які саме складові національної ідентичності були порушені. Крім того, в умовах дезорієнтації, характерною для такої кризи, зростає інтерес до тоталітарних ідеологій, оскільки вони «пропонують прості рішення»³³.

Здається важливим, що до поглиблення кризи національної ідентичності призводять дві абсолютно протилежні тенденції, характерні для сучасності: глобалізація (тобто розмивання територіальних і соціо-культурних кордонів), і дезінтеграція – дроблення єдиної національної ідентичності на безліч інших, більш «дрібних» ідентичностей³⁴.

Таким чином, національна ідентичність може розглядатися і як основа для формування нації з одного боку, і продукт національної держави, з іншого. Це поняття лежить в основі протилежних явищ – патріотизм і націоналізм. З іншого боку, націоналізм і патріотизм можуть бути викликані і кризою національної ідентичності. Все це дозволяє переконатися в багатогранності поняття національної ідентичності.

1.3. Національна ідентичність: концептуальний аспект

Людина є істотою, яка живе у просторі і незворотному історичному часі. У цьому сенсі людині ніяк не дано піти від історії,

³³ Хьосле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. 1994. №10.

³⁴ Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект//Вопросы философии. 2011. №10.

жити поза історією або, як говорив К. Ясперс, «немає шляху в обхід світу, шлях йде тільки через світ, немає шляху в обхід історії, шлях йде тільки через історію»³⁵. Але слід мати на увазі, що людина живе ще й поза історичним часом, або, кажучи словами М. Еліаде, в своїй мрії, своїй уяві. Інакше кажучи, людина має крім усього іншого духовний і світоглядний вимір. Те ж саме можна сказати про суспільство, державу, світовіу спільноту.

Будь-яка людська спільнота, кожна цивілізація або велика держава, яка показала свою придатність історії, ґрунтується на особливому, притаманному тільки їй ідеалі, або центральній, осьовій ідеї. «Без вищої ідеї, – абсолютно справедливо підкреслював Ф.М. Достоевський, – не може існувати ні людина, ні нація». Домінуючі в даній цивілізації способи життя, форми менталітету, культури, соціальної, економічної та політичної організації, філософії та релігії і т. д., так чи інакше, погодяться з цією вищою ідеєю або ідеалом. Будь-які ідеї, будь то істинні чи хибні, опановуються народами у відповідній, яка сприяє їм історичній, соціокультурній й духовно-моральній сфері. Досвід історії свідчить, що, як тільки розпочинають підточувати духовний і культурний стержні цивілізації, можна говорити про початок її занепаду. Будь який устрій зберігає життєздатність і ефективність до тих пір поки більшість людей зберігає віру в його законність, справедливість і ефективність.

Кожна людина, як представник конкретної спільноти людей певної історичної епохи, має свої особливі особистісні параметри і характеристики, і саме через них вона сприймає інших членів суспільства як своїх сучасників і партнерів по спільній життєдіяльності. Ці параметри і характеристики, в свою чергу, визначаються тим фактом, що соціальні рамки будь якої спільноти людей, будь то національної держави, релігійної деномінації, профспілки, університету або чого-небудь іншого, що підпадає під цю категорію, не просто забезпечують нас засобами для задоволення матеріальних потреб і гарантують особисту безпеку, а й передбачають певний більш-менш усталений спосіб життя, встановлюють морально-етичні норми, звичаї, форми і правила поведінки і т. д.

³⁵ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. С. 280.

За всієї множинності останніх, люди, що живуть в єдиному соціо-культурному і політико-культурному просторі, потребують якогось комплексу загальних для всіх них цінностей, норм, установок і т.д., які в сукупності забезпечують *modus vivendi* всіх членів суспільства. Цей комплекс, який визначає зміст і спрямованість суспільної свідомості, громадської та політико-філософської думки, можна назвати парадигмою. Під парадигмою розуміється не та чи інша соціально-філософська чи інша теорія, а фундаментальна інфраструктура картини соціального універсуму, що включає комплекс основоположних уявлень про суспільство і особистість, громадянське суспільство і державу, сакральне і мирське і т.д., що становить як би субстрат найважливіших концепцій, теорій, течій даного історичного періоду. Або, інакше кажучи, вона складає світоглядну інфраструктуру, яка характеризує простір і час, природу і суспільство, людину і державу, свободу і рабство, добро і зло, і т.д.

Саме на основі панівної парадигми формується і, як то кажуть, вступає в права національна і геополітична ідентичність народу і держави, що представляє його. Природно, в першу чергу виникає питання про те, що саме розуміється під ідентичністю. Хоча цій темі, перш за все в психології особистості та соціальної психології, присвячений певний масив праць, не можна сказати, що в науковій літературі вже склалася скільки-небудь загальноприйняте трактування цього феномена. У цьому напрямку, початок якому було закладено роботами американського психолога Е. Еріксона, помітні успіхи досягнуті у вивченні ідентичності особистості. Визначаючи поняття ідентичності, один з представників даного напрямку П. Бергер розглядав поняття «ідентичність» в синонімічному ряду з такими поняттями, як «образ Я», «Я-концепція», «самоопис».

Очевидно, що кожен великий народ, який створив свою національну державу, формує власну національну ідею, головне призначення якої полягає у визначенні національно-державної ідентичності в ряду інших народів. Вирізняються також наднаціональні ідеї, сформульовані на основі цивілізаційних, культурно-історичних або віросповідних засад, критеріїв, ціннісних систем і т.д. Саме в цьому контексті ми говоримо про християнську, конфуціанську, слов'янську, євроцентристську та ін. цивілізації, про

світ ісламу, обрамлений певним комплексом ідей, концепцій, якщо хочете, міфів і т.д. До цієї ж категорії відносяться такі ідеолого-політичні конструкції як панісламізм, пантюркізм, панарабізм, пангерманізм, панславізм, панєвропеїзм і т.д. У цьому контексті слід розглядати європейську, американську і азіатську ідеї.³⁶

Ідентичність формується на основі відповідної національної парадигми, на перетині національно-історичної, соціально-психологічної, соціокультурної, політико-культурної та ін. сфер. В її зміст входять особливості національної культури, що встановилися, етнічні характеристики, звичаї, вірування, міфи, моральні імперативи і т.д. Вона найтіснішим чином пов'язана з поняттям «національний характер». Тут йдеться про уявлення людей про себе, про своє місце в світі. Національна ідентичність інтегрує в собі внутрішні і зовнішні складові. Для неї особливо важливим є відповідність зовнішнього і внутрішнього, форми і змісту, прояви та сутності. Внутрішнє відчуття ідентичності передбачає сутнісну тотожність, спорідненість, загальну основу, єдине начало. Цю реальність гранично ясно відчув чеський письменник М. Кундера, який пережив досвід еміграції з Чехословаччини до Франції, «бути на чужині, – писав він, – означає йти по натягнутому в порожньому просторі канату без тієї охоронної сітки, яку надає людині рідна країна, де у неї є сім'я, друзі, товариші по службі, де вона без праці може домовитися мовою, знайомою з дитинства»³⁷. Якщо внутрішні складові визначаються баченням тим чи іншим народом самого себе як би зсередини, так би мовити, поглядом зсередини і всередину, то зовнішні складові формуються, по-перше, тим, як на нього дивиться навколишній світ, по-друге, як сам народ оцінює своє місце і роль в світовому співтоваристві. Як зазначав А. Тойнбі, «жодна нація чи ж національна держава Європи не може продемонструвати історію, яку можна було б пояснити з неї самої»³⁸. У цьому контексті ідентичність має відношення до геополітичного статусу національної держави в світі і, з цієї точки зору можна говорити про геополітичну ідентичність держави, яка виступає в якості

³⁶ Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект. *Вопросы философии*. 2011. №10.

³⁷ Кундера М. Невыносимая легкость бытия. СПб., 2005, с. 85.

³⁸ Тойнби А.Дж. Изучение истории. М., 2009, с.31.

своєрідного індикатора, що дозволяє судити про те, як та чи інша нація бачить себе у відносинах з рештою світу. Вона дає значимість зовнішньополітичним орієнтирам держави, уявленням про національний суверенітет, національні інтереси, національну безпеку і стратегії розвитку.

Національна та геополітична ідентичність включає безліч компонентів, таких як світогляд, національна самосвідомість і менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні образи, національні традиції, міфи, символи та стереотипи поведінки та ін. Важливими складовими ідентичності є історично сформовані, формалізовані і часто конкуруючі між собою уявлення про місце країни в світі, її культурно-цивілізаційну приналежність, національні інтереси, геополітичні пріоритети тощо.

Ідентичності притаманний значний елемент міфологічного. Будь-міф, будь імідж рано чи пізно втрачає свою привабливість, якщо він постійно не підтверджується фактами. Причому ці факти не обов'язково можуть бути реальними. В цьому плані невід'ємною частиною формування, фіксації і відтворення ідентичності будь-якої нації і держави як соціокультурної і політичної спільності є національно-державні символи та ідеали. Символ являє собою концентроване зриме вираження основної ідеї явища чи поняття, засноване на його структурному схожості з цими останніми. В якості державних символів виступають емблеми, герби, прапори та інші атрибути, що втілюють насамперед ідею національно-державної єдності і величі. Вони є специфічними засобами спілкування між людьми, допомагають їм дізнатися їх приналежність до конкретної соціальної спільності, засвоїти ідеал, що пронизує цю спільноту. Вони – сучасні тотеми – знаки, за допомогою яких народи відрізняють себе один від одного або підтверджують межі своєї «ідентичності». Проте самі по собі символи, не пов'язані з реальною дійсністю, з центральною ідеєю, яка панує в суспільній свідомості, не можуть правильно пояснити справжні механізми і мотиви, які визначають і регулюють поведінку окремих індивідів і соціально-політичних угруповань. Причому кожен з цих складових являє собою досить складне утворення, яке важко піддається розшифровці. Цим пояснюються та плутанина і різнобій в їх трактуванні, які

спостерігаються в світовій науковій і особливо публіцистичній літературі. Як зазначав відомий німецький письменник Генріх Белль, «враження таке, що при зображенні національної своєрідності між полюсами сміхотворності і благородності не залишається людського виміру».³⁹

На думку ряду авторів, так званий «образ себе» будь-якого народу як би розпадається на три складові: «образ для інших», «образ для себе» і «образ в собі»⁴⁰. На мій погляд, в даному тут контексті можна вивести за дужки «образ в собі», оскільки є досить складно визначити конкретні характеристики, за допомогою яких його можна було б відрізнити від «образу для себе». «Образ для себе» є розуміння народом самого себе як би зсередини, який складається з комплексу традиційних для нього історичних, соціально-економічних, суспільно-політичних, соціокультурних, політико-культурних та інших реальностей, звичаїв, національних міфів, символів, вірувань, стереотипів і т.д. «Образ для інших», адресатом якого є зовнішній світ, будується на основі комплексу деяких елементів із щойно названих складових «образу для себе», які, природно, використовуються вибірково і подаються в позитивному світлі, по можливості уникаючи, так би мовити, гострі кути й міксуючи недоліки. Тут не обходиться без елементів ідеології і пропаганди.

Очевидно, що національна ідентичність має безліч вимірів: просторово-географічне, історичне, традиційне, соціокультурне, етнонаціональне, конфесійне, міфологічне, символічне тощо. Для правильного розуміння природи і призначення ідентичності необхідно мати відповідне уявлення про всі ці аспекти і виміри. Структура ідентичності є динамічною і змінюється залежно від того, як зростає або, навпаки, знижується вага тих чи інших складових її елементів.

Те, чого хоче і робить, чого домагається і до чого прагне той чи інший народ, як він визначає і оцінює своє місце і місію в світі, крім усього іншого, визначається також тією спадщиною, яку цей народ отримав від свого минулого. Він знаходить свій специфічний портрет,

³⁹ Böll H. Frankfurter Vorlesungen. Köln; Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 1966.

⁴⁰ Ачкасов В.А. «Миф Запада» в российской политической традиции: поиск идентичности. Россия и Грузия: диалог и родство культур: сборник материалов симпозиума. Выпуск 1. СПб., 2003.

свій неповторний іконографічний образ через свою історію і, тому, розуміння ідентичності досягається через проникнення в цю історію. Як справедливо відзначав Г. Люббе, ідентичність суб'єктів може бути зображена тільки за допомогою їх історій, оскільки ця ідентичність, яка вона сьогодні, завжди містить більше того, що можна зрозуміти з аналізу умов теперішнього часу⁴¹. «Історії, – писав він, – суть процесів індивідуалізації систем. Технічні, біологічні та соціальні системи, включені в процеси індивідуалізації, зрозуміло, завжди зберігають свою числову індивідуальність. Лише неповторність їх одиничних історій створює неповторне поєднання характерних властивостей, що відрізняє кожен з них від інших систем з однаковою структурою. Саме історії пояснюють нам історичну індивідуальність систем, що дозволяє їх ідентифікувати. Оскільки мова йде про системи, які, подібно до соціальних систем і також, зрозуміло, особистостям, самі ідентифікують себе з допомогою своєї історичної індивідуальності, оскільки історичну індивідуальність можна позначити як «ідентичність» (Identität)»⁴². Тут можна погодитися з Ж. П. Сартром, який говорив: «Я є моє минуле» (Je suis mon passé)⁴³.

Очевидно, що надзвичайно важливим фактором збереження ідентичності є пам'ять про минуле, оскільки нею великою мірою живиться свідомість окремо взятої людини, колективу, суспільства. В силу того, що особистість людини формується в процесі соціокультурної і політико-культурної соціалізації, забуття минулого ускладнює розуміння власної ідентифікації з відповідним співтовариством. Бачення і оцінка себе і навколишнього світу – це в значній мірі продукт національної історії та культури, що передається з покоління в покоління. Вони складаються як результат синтезу поглядів, установок, позицій різних верств населення, політичної та інтелектуальної еліти, наукового, і освітнього, експертного співтовариств, творчої інтелігенції, суспільства в цілому. Відповідно, ідентичність спільноти, народу, держави конституюється історичними традиціями, сформованими упродовж багатьох поколінь, століть, а то й тисячоліть національними міфами, символами, стереотипами

⁴¹ Люббе Г. Историческая идентичность. *Вопросы философии*. 1994. №4, с.113.

⁴² Там само. С.109.

⁴³ Sartre J.P. L'etre et le neant. *Essai d'ontologie phenomenologique*. Paris, 1943, p. 159.

поведінки. Про обґрунтованість цієї тези свідчить зокрема приклад прибалтійських і східноєвропейських, а також цілого ряду пострадянських країн, які ніяк не можуть позбутися від так званого постімперського синдрому.

Як відомо, держава є основною формою політичної самоорганізації суспільства на строго обмеженій географічній території, підпорядкованій певному виду політичного панування. З цієї точки зору, відмінною рисою держави є те, що вона є колективністю, жорстко прив'язаною до певної території. Або, інакше кажучи, найважливішою його особливістю є так званий територіальний імператив. Питання про державу – це з самого початку, і перш за все питання про межі, що відокремлюють територію одних держав від територій інших держав. Територія, найважливіші параметри якої, в свою чергу, визначаються географією та місцезнаходженням, має важливе значення для історичної долі та перспектив будь-якої держави або народу. Більш того, були часи, коли природа та місцезнаходження в буквальному значенні слова диктували людям форми життєвого устрою та господарської організації, географічний фактор відігравав визначну роль в житті людей і держав.

Географія і місце розташування мають безліч аспектів, такі як розміри і масштаби території конкретної держави, місце її розташування, топографія, клімат, умови для сільськогосподарського виробництва, наявність природних ресурсів, доступ до морів і океанів і т.д. Ці аспекти визначають цілий ряд параметрів, які вказують на потенційні і реальні можливості держави, що визначають її місце в світовому співтоваристві країн. Як писав А. Дучесік, люди виявляються раціонально і підсвідомо прихильні території свого проживання, її способу життя, її інститутам, культурі в ході складного процесу, який можна назвати територіальною соціалізацією. Мова в даному випадку йде про географічний аспект загального процесу політичної соціалізації⁴⁴. З ранніх років люди дізнаються про цінності і цілі, політичної влади і політичної культури, народної культури, існування системи нагород і покарань, так само як і про існування географічних кордонів між їх власною територією і зовнішнім світом.

⁴⁴ Duchecik I.D. Comparative federalism. The territorial dimension of politics. Lanham et. al. 1987.

Існує безліч територіальних символів – прапори, квіти, дерева, птахи, емблеми, гасла, гімни і т.д., здатних виховувати гордість і почуття приналежності до певної території, будь-то держава, міста.

Всі ці та інші пов'язані з ними фактори мають вирішальне значення при реалізації державою своїх внутрішніх та зовнішньополітичних проблем. Тому не дивно, що упродовж всієї історії держави бачили свою мету в захисті і, по можливості, розширенні своїх територій. Держави, особливо великі чи світові, в усі часи керувалися імперативом розширення свого контролю над сусідніми країнами і народами, а при можливості і над всією міжнародною системою.

З часу Вестфальського миру 1648 р територіальні кордони держав вважаються священними і недоторканими. Політична організація сучасного світу базується, перш за все і головним чином, на поділі країн і народів за територіальним принципом. Причому на цій території немає будь-якої іншої влади, крім влади суверенної держави, юрисдикція якої поширюється на цю територію. Держава є суб'єктом права і в якості юридичної особи її правозаконність ґрунтується на колективності, неподільності єдиної території, на якій живе ця колективність. Як підкреслював Л. Дюгі, «характер держави може і повинен визнаватися тільки за колективністю, котра володіє політичною владою і мешкає на певній території»⁴⁵. Тому не дивно, що саме поняття політичної влади з самого початку ототожнювалося з владою на певній території і з самою цією територією.

Теза передбачає антитезу. Для самовизначення і самоідентифікації окремо взятої особистості необхідний «інший», в порівнянні з яким вона як би обчислює контури свого образу. Я можу встановити свою особистісну ідентичність, встановивши ті складові, які виділяють мене з середовища інших людей. Тут, як говорив Гуссерль, «Я» конститується за контрастом з «Ти». У той же час мені необхідно, щоб інші також сприймали мене як іншого по відношенню до них.

Подібним ж шляхом образи націй, народів, держав, формуються на перетині взаємних мотивацій до само- і взаємопізнання один

⁴⁵ Дюгі Л. Конституциональное право. Общая теория государства. М., 1998, с.129.

одного. З питання «хто я?», яке людина ставить перед собою й іншим, впливає інше питання: «на кого я схожий?». Відповідно, на питання: «хто ми», який той чи інший народ задає собі, впливають питання: «на кого ми схожі?» І «чому ми відрізняємося від «них», тобто інших?». Інакше кажучи, ідентифікація досягається шляхом зіставлення, порівняння з іншими людьми, які належать до будь-якої іншої, сторонньої спільноти. У цьому значенні ідентичність включає якийсь образ кордону, що відділяє себе від інших, своїх і чужих, друзів і ворогів і т.д. На цьому перетині виникають симпатії, антипатії, неприязне або дружнє ставлення, ненависть, образи ворогів і/або друзів.

Інакше кажучи, суть і призначення ідентичності виявляються за допомогою образу або образів ворогів. Як і будь-яка така конструкція, вона, природно, містить в собі уявлення про антипод. Можна погоджуватися або не погоджуватися з моральними, виховними або іншими настановами, але, як відзначав К. Шмітт, «те, що народи групуються за протилежністю «друг-ворог», що ця протилежність і сьогодні діє і дана як реальна можливість кожному політично існуючого народу, – це розумний спосіб заперечувати неможливо»⁴⁶. В такому значенні поняття «ворог» пронизано ідеологічним, політичним, громадським початком, воно тісно пов'язано з поняттями «протиріччя», «конкуренція», «конфлікти» «агресія», «боротьба», «війна», що розуміються як зіткнення протиборчих сил, організованих політично.

Мабуть, в самій людській природі міститься потреба мати ворога злобного і нещадного, який підлягає знищенню. Опозиційність, нелгідність, конфліктність, ворожість представляють собою такі ж природні форми прояву відносин між людьми, як і взаємна симпатія, солідарність, колективізм і т.д. Інстинкт самозбереження і інстинкт боротьби складають дві сторони однієї і тієї ж медалі.

Відповідно до закону протиріччя і за аналогією с протиставленням «ми – вони», «свої – чужі», «друг – ворог», ідентичність обов'язково повинна бути підкріплена образом противника, зовнішнього ворога, який служить потужним

⁴⁶ Шмітт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*. 1992. Т. I. N 1., с. 43.

стимулятором досягнення консолідації та ефективності людських спільнот. Як встановлено історичними, антропологічними та етнографічними дослідженнями, практика використання людськими спільнотами сторонніх, чужих, образу «Іншого», «Не-ми» як інструмент самоідентифікації або «цапів-відбувайлів» – стара, як сам світ. Вона сягає своїм корінням в далеке минуле людства. Спільний ворог, реальний або уявний, нерідко служив початком, що забезпечує єдність і згуртованість племені або народу. Тому, якщо не було реального ворога, який би дійсно погрожував цій єдності і згуртованості, то його, природно, придумували, конструювали. Його раптове зникнення з якої-небудь причини, як правило, створює у племені, народу, країні відчуття якоїсь порожнечі. При відсутності реального ворога його роль часто виконує уявний ворог. Втім, К. Лоренц описує поведінку самців риб, які в разі відсутності зовнішнього суперника, який зазіхав на контрольовану територію, можуть перенести свою агресію на власну сім'ю і знищити її.

Таким чином, присутність зовнішнього ворога, «чужого» є необхідним для стійкого існування найпростіших спільнот. Тому у всякого роду конфліктах взагалі і війнах зокрема вбачали якусь аберацію, якесь відхилення від норми і тим більше, якийсь атавізм, результат неподоланих реліктів неандерталізма в людині тощо. Вони являють собою цілком природні прояви людської природи і тому зберігаються як крайні способи вирішення проблем, що виникають між людьми, поки існують самі люди і людські спільноти.

Принцип пошуків і конструювання ворога є присутнім в усі часи у всіх народів. Коли в родині, колективі, країні справи йдуть погано, занадто часто з'являється спокуса знайти винуватців всіх бід зовні. Як цапи-відбувайли, як правило, виступають різного роду релігійні, національні та інші меншини, а на міжнародному рівні яка-небудь іноземна держава, яка ніби виношує плани завоювання або поневолення країни. Головна функція контр-іміджу полягає в ідентифікації ворога, від якого виходить загроза. Чужинець – явне джерело небезпеки, страху. Пари «ми – вони», «свої – чужі», «свій – другий» «друг – ворог» грають роль регуляторів взаємовідносин між групами, колективами, спільнотами людей. Ці пари, в свою чергу, тісно пов'язані з парою понять «добро – зло».

Образ ворога і комплекс ворожої змови служили в якості улюбленого аргументу всіх тих, хто вступав на стежку війни. Цей факт набуває особливого значення, якщо врахувати, що характер взаємин між державами багато в чому залежить від того, як вони бачать і сприймають один одного. Від цього залежать загострення або послаблення міжнародної напруженості, успіх або неуспіх переговорів про обмеження гонки озброєнь і запобігання війни. Можна сказати, що не озброєння або гонка озброєнь є причиною війни, а, навпаки, налаштованість на війну веде до гонки озброєнь. Ще в 30-і роки голова комісії з роззброєння Ліги націй С. де Мадарьяга прийшов до висновку про хибність самої постановки питання про роззброєння як засобу досягнення взаєморозуміння між народами. Роззброєння, вважав Мадарьяга, є міражем, оскільки воно перевертає проблему війни з ніг на голову. Обгрунтовуючи свою думку, він писав, що народи не довіряють один одному не тому, що вони озброєні, вони озброєні тому, що не довіряють один одному. Тому бажати роззброєння до досягнення мінімуму загальної згоди з фундаментальних проблем так само абсурдно, як і бажати, щоб люди ходили взимку голяка.

Зі зміною суспільно-історичних реалій феномен ворога не може просто так зникнути, він приймає лише інші, ніж раніше, форми. Якщо в період двополюсного світопорядку питання про взаємин ворогів і друзів двох протиборчих таборів вважався цілком очевидним, то в наші дні кожному учаснику світової спільноти дане питання доводиться вирішувати в кожному випадку самостійно і конкретно, визначати власні кліше і стереотипи ворогів і друзів. Інакше і не може бути, оскільки суперечності, ворожнеча, конфлікти, війни і, відповідно, гонка озброєнь здебільшого обумовлені політичними і ідеологічними конфліктами і суперечностями, що живлять недовіру і ворожість народів один до одного. І дійсно, має рацію психолог і публіцист С. Кін, який, розвиваючи зафіксоване в статуті ЮНЕСКО положення про те, що війни починаються в умах людей, писав: «спочатку ми створюємо образ ворога. Образ передує зброї. Ми вбиваємо інших подумки, а потім винаходимо палицю або балістичні ракети, щоб убити їх фізично. Пропаганда випереджає технологію». При цьому архетип ворога має багато іпостасей: чужака, агресора,

іновірця, варвара, загарбника, злочинця, насильника і т.д. Показавши неспроможність раціоналістичних доводів на користь зменшення ризику війни, С. Кін стверджував, що суть справи не в раціоналізмі і технології, а в «жорстокості наших сердець»⁴⁷ загарбника, злочинця, насильника тощо.

З викладеного з усією очевидністю випливає, що ідентифікація або самоідентифікація нації-держави дуже тісно пов'язані з ідеологією. Спочатку вона будувалася саме на образі ворога, перенесеного на народи, суспільства, класи, групи і т.д. С. Хантінгтон, визнаючи існування між ідеологіями і релігіями визнавав багато схожого, в той же час вбачав між ними принципову різницю в тому, що «будь-яка релігія неодмінно апелює до потойбічної силі або вищої суті, тоді як ідеології обмежуються межами «земного» світу або, принаймні, не відводять теологічним проблемам центрального місця»⁴⁸.

Залишаючи осторонь питання про причини, умови появи та еволюції ідеології в сучасному значенні слова, відзначимо лише те, що саме в ідеології в найбільш оголеній формі знаходить своє практичне втілення, виправдання і обґрунтування конфліктний початок світу політичного, або, як казав К. Шмітт, характерна для нього дихотомія «друг-ворог». Ідеологія за самою своєю суттю є упередженою, оскільки вона виражає інтереси будь-якого класу або соціальної групи, які вступають в конкуренцію або протиборство з іншими класами або групами, які вважаються противниками або ворогами. Для консолідації суспільства, групи, організації, партії, нації зовнішній ворог має, мабуть, не менше, якщо не більше, важливе значення, ніж єдність інтересів її носіїв. Тут зовнішній ворог служить потужним каталізатором кристалізації цих інтересів. Якщо ворога немає, то його штучно придумують.

Глобалізація різко загострила проблему національно-культурної ідентичності, яка сьогодні перетворилася в одну з найважливіших проблем, що турбують як мисляче людство в цілому, так і наукове співтовариство зокрема. Багато в чому зростання інтересу до даної теми є відповіддю на виклики, породжені глобалізацією і

⁴⁷ Keen S. Faces of enemy. Reflections of the hostile imagination. N.Y., 1986, с. 10.

⁴⁸ Хантінгтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. М., 2004.

інформаційно-телекомунікаційною революцією. Про її значущість можна судити по тому, як інтерес до неї, кажучи словами Е. Баумана, «може сказати більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення», бо поза етносом немає жодної людини на землі⁴⁹.

У цьому контексті можна говорити про кризу ідентичності. Проблема ідентичності гостро постає як перед окремо взятими індивідами, так і різного роду спільнотами, етносами, народами, державами. Обґрунтовуючи тезу про глобальний характер кризи ідентичності, С. Хантінгтон писав: «Японці ніяк не можуть вирішити, чи належать вони до Азії (внаслідок географічного положення островів, історії і культури) або до західної цивілізації, з якою їх пов'язують економічне процвітання, демократія і сучасний технічний рівень. Іранців нерідко описують як «народ в пошуках ідентичності», тими ж пошуками захоплена Південна Африка, а Китай веде «боротьбу за національну ідентичність» з Тайванем, поглинутим «завданням розкладання і переформування національної ідентичності». У Сирії і в Бразилії в наявності, як стверджують аналітики, «криза ідентичності», Алжир переживає «руйнівну кризу ідентичності», в Туреччині згадана криза викликає безперервні суперечки щодо національної ідентичності. Аналогічними пошуками, на думку Хантінгтона, зайняті в Мексиці, Німеччині, Великобританії. США. «Іншими словами, криза національної ідентичності спостерігається повсюдно, тобто носить глобальний характер»⁵⁰.

Криза ідентичності в різних країнах може викликати такі явища, як втрата пам'яті про історичне минуле, в крайній формі виражається в свого роду манкуртизмі, запереченні національних символів, втрати віри в національний ідеал або місію національної держави, розрив між реальним і належним, знецінення цінностей, переривчастість в історії та ін. Як писав В. Хьюслер, сутність кризи ідентичності «складається в відкиданні індивідуальності з боку «я». Це відкидання може не бути зовсім відкритим; «Я», що відчуває презирство до своєї індивідуальності, може спробувати обдурити себе за допомогою

⁴⁹ Бауман З. Индивидуализированное общество. М., 2002, С. 176-177.

⁵⁰ Хантінгтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. М., 2004, С. 35-36.

гарячкової діяльності, яка, подібно до безглуздої подорожі, має тільки одну мету – відвернути увагу «я» від своєї індивідуальності. Зробити кризу явною, зізнатися собі в подальшій неможливості ідентифікувати себе зі своєю індивідуальністю, – важливий крок до подолання кризи ідентичності. Звичайно, замість цього людина може зробити своєю єдиною метою привернути увагу інших людей і уникнути серйозної боротьби з власною індивідуальністю; суспільна увага до обговорення ідентичності в наші дні призводить лише до спотворення справжньої проблеми»⁵¹.

Очевидно, що криза ідентичності є результатом розчарування в панівних ідеалах і цінностях, падіння довіри до них і до існуючої влади. Будучи результатом протиріччя, невідповідності статусу людини, колективу, спільноти нових умов, він проявляється в різних формах і поєднаннях. Причому глибина і серйозність кризи та її наслідків залежать від того, які саме складові ідентичності порушені. Наприклад, вони можуть бути викликані не обов'язково нелюбов'ю до батьківщини. Часом вони є наслідком розчарування в тих чи інших аспектах або складових суспільства або політичної системи.

Кризи колективної ідентичності, сприяючи швидкому і радикальному перерозподілу влади і ресурсів, створюють умови для великих історичних криз. Проте їх не слід оцінювати однозначно негативно. Вони можуть стати відправною точкою для переоцінки старої і формування на її основі нової ідентичності. Як правило, ті чи інші національні ідеї з'являються в поворотні епохи, епохи криз і служать засобом консолідації відповідного народу. В. Хёсле вбачав парадокс в тому, що криза ідентичності часто викликає регресію до більш архаїчних і примітивних цінностей, оскільки, відкидаючи безпосередньо зримі структури індивідуальності, «я» не перестає потребувати індивідуальності, і його вибір може визначатися більш старими структурами. У ситуації дезорієнтації, характерною для будь-якої кризи ідентичності, можуть зрости шанси на успіх тоталітарних ідеологій, які пропонують прості рішення»⁵².

⁵¹ Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. 1994. №10, С. 112-123.

⁵² Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. *Вопросы философии*. 1994. №10, С. 112-123.

На перший погляд, парадокс полягає в тому, що ерозії ідентичності сприяють дві, здавалося б, протилежні тенденції, характерні для сучасного світу. Мова йде про глобалізацію, інтернаціоналізацію, універсалізацію, з одного боку і фрагментацію, дезінтеграцію, локалізацію, диференціацію і т.д. з іншою.

Найбільш очевидна і видима на поверхні причина кризи ідентичності – це, безсумнівно, комплекс факторів, в числі яких ключове значення мають глобалізація найважливіших сфер суспільного життя, грандіозний стрибок у розвитку транспорту та сфери інформаційно-телекомунікаційних технологій, наростаючі потоки міграції населення в усіх регіонах земної кулі та ін. Особливість сучасного етапу світового розвитку полягає в тому, що процес змін і зрушень поряд зі сферою економіки глибоко торкнувся політичної, соціокультурної і духовної сфери, ідей і образів думки, сфери екології, епідеміології, пов'язаної з поширенням вірусних захворювань тощо. Весь світ в цілому і окремі регіони зокрема стали в безпрецедентній мірі мінливими і динамічними. Відповідно на міжнародній арені народи і держави стикаються з більш нестійкими, невизначеними і непередбачуваними проблемами, ніж в будь-який з попередніх історичних періодів. Склалося нове положення, що характеризується невідповідністю традиційних ідейно-політичних установок і орієнтацій реальним проблемам сучасності. Спостерігається все чіткіше тенденція до інтенсифікації транскордонних економічних, політичних, соціальних, культурних та інших зв'язків. Таким чином, державно-територіальні кордони стають все більш прозорими. У деяких сферах, таких як міжнародний капітал, потоки інформації, держави або взагалі втрачають контроль, або змушені витратити величезні ресурси для збереження свого контролю, ніж в будь-який з попередніх історичних періодів. Склалося нове положення, що характеризується невідповідністю традиційних ідейно-політичних установок і орієнтацій реальним проблемам сучасності.

Неухильно зростає кількість людей, які втрачають етнічні чи національні корені, які вважають себе космополітами, лібералами в найширшому сенсі цих понять, громадянами світу, що піддає ерозії багато цінностей, принципи, інститути, поняття, такі як батьківщина,

національний суверенітет, недоторканність державних кордонів, невтручання у внутрішні справи держави, громадянство, патріотизм.

В силу нових, досі небачених можливостей і відкритості незмінними супутниками глобалізації, як би її оборотними сторонами стали фрагментація і диференціація. Інакше кажучи, зворотним боком глобалізації є відродження етнізму, націоналізму, різних форм фундаменталізму, відданості традиційним, релігійним цінностям і т.д. Якщо глобалізація сприяє розмиванню національно-державних кордонів, і, відповідно, національно-державної ідентичності, фрагментація, навпаки, стимулює відродження, у всякому разі, у свідомості людей уявних кордонів різного роду субнаціональних етнічних, конфесійних, культурних, мовних та інших спільнот, підживлюючи відповідні ідентичності. Іншими словами, глобалізація підсилює процеси фрагментації, різноманіття можливостей. Накладаючись одна на одну, вони створюють умови для дроблення єдиної національної ідентичності на кілька або безліч ідентичностей: наднаціональну, транснаціональну і субнаціональну.

На перший погляд парадоксом виглядає той факт, що в умовах глобалізації одночасно з універсалізацією культури спостерігається тенденція до зростання культурних відмінностей в суспільстві. Про це свідчить, наприклад, феномен мультикультуралізму, що став одним з факторів фрагментації і/або гібридизації національної ідентичності. Якщо навіть національна ідентичність і не відтісняється різними формами субнаціональної ідентичності, в наявності – фрагментація і гібридизація ідентичності, результатом чого є або мультикультуралізм, який пов'язаний зі свого роду стратифікацією етно-національної, расової, мовної, общинної та інших проявів відданостей, або їх накладення на загальнонаціональну прихильність. Безліч рухів у всьому світі виступає від імені франко-канадців, басків, корсиканців, тибетців і ін.

Значний внесок в ці процеси вносять все більш зростаючі потоки міграції людей з Азії, Африки та Латинської Америки в індустріально розвинені країни⁵³. Потоки людей, інформації, ідей, технологій, культурних зразків і т.д. в обох напрямках – з Заходу на Схід і зі Сходу

⁵³ Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект. *Вопросы философии*. 2011. №10.

на Захід (що розуміються в самому широкому значенні слова) – ведуть до поступового розмивання державних кордонів і соціально-класових відмінностей. Підривається територіальний імператив, протягом тисячоліть, що лежить в основі держави. Для багатьох народів західного світу дуже важким стає відповісти на сакраментальне питання «хто ми?». У зв'язку з цим інтерес представляють міркування С. Хантінгтона стосовно ситуації в США. На його думку, упродовж американської історії жителі США визначали свою ідентичність в термінах «раса», «етнос», «ідеологія» і «культура». Оскільки в наші дні американці розглядають свою країну як поліетнічне і багатоскладне суспільство, перші два поняття втратили значимість.

Також прийнято вважати, що Америку відрізняє від інших країн якась особлива віра, «американське кредо», яке сформувався на основі англо-протестантської культури батьків-засновників. Її ключовими елементами були англійська мова, десять біблійних заповідей, англійські уявлення про верховенство закону, відповідальності правителів і прав окремих особистостей, а також «розкольніцькі» протестантські цінності – індивідуалізм, трудова етика, переконаність в тому, що люди можуть і повинні створити рай на землі – або «град на пагорбі». Однак в 60-х роках минулого століття американській національній ідентичності «стали погрожувати ідентичності субнаціональні, двонаціональні і транснаціональні». На думку С. Хантінгтона, ця загроза корениться в таких факторах як нова хвиля іммігрантів з Азії і Латинської Америки.

Подібні тенденції в усі більш зростаючій мірі спостерігаються в інших регіонах розвиненого світу. Одним з проявів даного процесу є характерний майже для всього сучасного світу «вибух» різних проявів ксенофобії: національної, расової, релігійної і т.д. У Європі вона проявляється, зокрема, у прийнятті законів, що забороняють носіння віруючими мусульманками паранджі і хіджабу, будівництва в тих чи інших місцях культових споруд, наприклад, мечетей.

На глобальному рівні можна знайти деякі культурні універсалиї або уніфіковані культурні явища, такі як мода, туризм, освіта і т. д., які в той ж час проявляються на тлі величезного культурного, етнічного, національного розмаїття, різних рівнів розвитку. Як і в випадку

європейської інтеграції, в умовах глобалізації зберігаються територіальні і культурні кордони країн, історична пам'ять окремих товариств, але з'являється можливість працювати за межами своєї країни, зростає спільність культурних стандартів, можливість стати членом об'єднаної системи, зростає взаємозалежність. Разом з тим виникає розбіжність між відчуттям своєї національної приналежності і громадянства, тоді як раніше мова йшла про національно-державні приналежності. Глобалізація соціокультурної сфери здійснюється в меншій мірі, ніж глобалізація економічних відносин, інформації. Тому соціокультурна специфіка зберігається при всіх взаємодіях, як шляхом збереження локальних культур своїх батьківщин, «малої батьківщини», так і шляхом збереження культурних переваг на глобальному рівні.

Ключовим складником національної і державної самоідентифікації або ідентичності є імідж або образ держави. Прагнення в кращому світлі виглядати в очах оточуючих є цілком природним для людей. Сьогодні існують цілі галузі, що працюють на задоволення бажання людей виглядати красиво і привабливо – індустрія моди, парфумерія, косметика, пластична хірургія та інше. Таке ж бажання притаманне окремим групам, колективам, фірмам, корпораціям, співтовариствам людей, народам, націям, державам і т.д. Тому природно, що на створення, тиражування, «продаж» відповідних іміджів, на іміджеву рекламу додаються величезні зусилля і витрачаються щораз більші кошти.

Важливо не тільки те, якою є та чи інша країна насправді, але і те, як її зображують, і яке вона справляє враження в навколишньому світі. Тут широко використовується той факт, що в сучасному світі для безлічі людей реальний світ замінюється віртуальним світом, де визначальну роль відіграють різного роду образи, зображення, коментарі, коментарі на коментарі і т.д. Саме в цьому контексті використовується імідж держави, створеного на потребу політичної стратегії для «продажу» всередині країни і за кордоном. Для внутрішнього користування імідж служить засобом політичної мобілізації, ідейного, психологічного єднання і згуртування нації, зміцнення або зміни базових соціальних цінностей. Ззовні головне

його призначення полягає в забезпеченні легітимності зовнішньої політики держави в очах як своїх громадян, так і світової спільноти.

Можна виділити ряд узагальнених характеристик міжнародного іміджу держави. Це, по-перше, простота і схематичність, які досягаються шляхом відсікання непотрібних з точки зору його творців граней і ознак, в той же час випинання тих характеристик, які здатні або, у всякому разі, покликані відтінити специфічність і унікальність. По-друге, насиченість інформацією, що несе велике емоційне навантаження за допомогою обмеженого набору символів. По-третє, динамічність, що припускає здатність швидко і оперативно перетравлювати і подавати відповідно до призначення іміджу внутрішні і зовнішні реалії, що постійно змінюються. По-четверте, закамуюфльована ідеалізація, що передбачає подачу з допомогою певного комплексу якостей, які видаються в вигідному обрамленні, але не суперечать установкам і мінливим психологічним очікуванням цільової аудиторії. Важливе значення для успішного маркетингу іміджу має його інформаційно-технологічна складова. Йдеться про форми, засоби і шляхи його «продажу» або поширення, де ключову роль грають рекламні та PR-технології. Необхідний також облік соціокультурних, політико-культурних та інших характеристик і особливостей країни або регіону, на які ймовірно адресовані відповідні іміджі.

Очевидно, що в сучасному світі культурна експансія перетворилася в один з ключових атрибутів імперської влади. Культуру, яка містить в собі значний ідеологічний заряд, ефективно можна використовувати для рекламування і просування цінностей, інститутів, способу життя. Разом з культурною продукцією експортуються не тільки розваги, а й філософія життя. Найбільшу активність в цьому напрямку проявляють США, які, претендуючи на статус незаперечного лідера сучасного світу, прагнуть встановити своє панівне становище на світовому інформаційному просторі, та й не тільки. При всьому сказаному не слід переоцінювати роль м'якої сили, культурно-інформаційно-ідеологічної експансії і культурної гегемонії. Зрозуміло, в сучасному світі вона набуває все більш зростаючого значення, але не можна забувати той очевидний факт, що в усі часи

верх брали ідеї, які підкріплювалися силою, перемагали пророки, які були здатні залучити силу для їх затвердження. У цьому значенні, для поширення і утвердження християнства не меншу, ніж сама церква, роль зіграв імператор Костянтин, який зробив його державною релігією Римської імперії. Відносно ж «м'якої сили» можна сказати, що в значній мірі її ефективність прямо пропорційна масштабу «жорсткої сили» або військовій могутності тих держав, які використовують її для встановлення своєї культурної гегемонії, який зробив його державною релігією Римської імперії.

Зворотним боком іміджу є контр-імідж, який створюється тією чи іншою державою для створення негативного образу свого супротивника. Про це свідчить, зокрема, наведена вище теза, згідно з якою світовий інформаційно-ідеологічний простір перетворився як би в арену боротьби за вплив, владу, престиж, глобальної війни ідей, різні моделі суспільного устрою і способи життя. Будь-то імідж, будь-то окремо взята особистість державного і політичного діяча тієї чи іншої політичної партії, держави неможливо розробити і тим більше успішно реалізувати без його антипода. Наприклад, спроби США і будь-якої іншої великої держави запропонувати решті світу свій позитивний імідж, не можуть досягти успіху без відповідного негативного іміджу або контр-іміджу реального або потенційного противника, для розробки якого використовуються різні прийоми і методи, вибрані за принципом «друг-ворог», «ми-вони», «наші-чужі» тощо.

У цьому контексті для вітчизняної науки і інтелектуальної спільноти особливу значимість набула проблема національної ідентичності, питання про самоідентифікацію, визначенні її ролі і місця в світовому співтоваристві, її призначення, місії. Важливо знайти відповідь на питання «Хто ми?» – не тільки в його культурно-цивілізаційному, а й в геополітичному вимірі. Геополітична ідентичність в сучасних світових реаліях виступає в якості своєрідного індикатора, що дозволяє судити про долі, призначення та місії держави, характер і магістральні напрямки її політичної стратегії. При всій актуальності і важливості цієї теми в розглянутому тут плані у вітчизняній політичній науці вона ще не стала одним з пріоритетних напрямків наукового аналізу.

1.4. Національна ідентичність і національна картина світу

Концепт національної ідентичності, як видно з попередніх пунктів роботи, має на увазі наявність у членів соціуму набору спільних цінностей і уявлень про навколишній світ. Внаслідок цього виникає логічне запитання про те, як пов'язане поняття національної ідентичності з такими категоріями як національна картина світу або аксіологічна картина світу, які також включають в себе подібні компоненти.

Однак перед розглядом різних видів картин світу (КМ), необхідно з'ясувати, що стоїть за цим поняттям. Дане поняття в даний час є поширеним в різних областях гуманітарних наук. Спочатку воно було введено німецьким вченим-фізиком Генріхом Герцем і згодом використовувалося такими вченими як Макс Планк, філософами Людвігом Вітгенштейн, Мартіном Хайдеггером, і ін. Однак не викликає сумнівів той факт, що найбільш значущим це поняття є для лінгвістики і культурології.

І.А. Стернин і З.Д. Попова визначають картину світу як «впорядковану сукупність знань про дійсність, сформовану в суспільній свідомості»⁵⁴. Крім того, автори пропонують розрізняти безпосередню і опосередковану картини світу. Безпосередня картина світу передбачає пізнання за допомогою мислення і психічних процесів, тоді як опосередкована КМ «виникає внаслідок фіксації концептосфери вторинними знаковими системами»⁵⁵, такими як, наприклад, мова.

Термін мовна картина світу (МКС) був введений німецьким дослідником Л. Вайсгербером в 30-і роки ХХ століття і в даний час активно використовується вченими-лінгвістами. Дослідження Лео Вайсгербера, як і гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра і Б. Уорфа, почасти продовжують ідеї Вільгельма фон Гумбольдта про взаємовплив мови і мислення. На думку Гумбольдта, мислення народу визначається мовою і залежить від кожної конкретної національної

⁵⁴ Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. Воронеж, 2007, с.36.

⁵⁵ Каналаш О.П. Языковая и национальная картины мира как компонент лингвистического исследования. *Lingua mobilis*. №1 (27), 2011 стр. 60-64.

мови. Так, МКС не просто «озовнішнює» або «частково відображає»⁵⁶ когнітивну картину світу, а є інструментом пізнання навколишньої дійсності.

Говорячи про національну картину світу, необхідно розглянути, як співвідносяться між собою такі поняття як національний менталітет і картина світу. І.А. Стернин і З.Д. Попова визначають менталітет як особливий «спосіб сприйняття і розуміння дійсності»⁵⁷, характерний для певного народу. Менталітет головним чином пов'язаний з ціннісним аспектом свідомості і може бути визначений і як «сукупність принципів здійснення суджень і оцінок»⁵⁸. Його основу складають стандартні, стереотипні судження про ситуаціях, представлені у вигляді концептів. Таким чином, автори приходять до розуміння того, що «національна картина світу являє собою національну концептосферу в сукупності з національним менталітетом»⁵⁹.

Слід зазначити «неповторність» національної КМ. Різниця національних КМ різних народів полягає в тому, що різні народи по-різному класифікують одні і ті ж реалії. Згідно Дж. Лакоффа, основним принципом класифікації є принцип сфери досвіду⁶⁰, при цьому набір «класифікаторів» виявляється глибоко національним. Класифікатори можуть репрезентуватися в мовній семантиці і тим самим відігравати важливу роль в організації семантичного простору тієї чи іншої мови (під семантичним простором ми слідом за І.А. Стерниним розуміємо «частина концептосфери, яка отримала вираз за допомогою мовних знаків»).

Поняття національної ідентичності можна розглядати як істотно важливий компонент національної концептосфери, бо воно включає в себе ряд когнітивних установок і стереотипів поведінки, набір цінностей, які приймаються членами суспільства, і деякі інші складові які, без сумніву, є виключно важливими для існування народу і розвитку його культури. Крім того, відмінності в складі

⁵⁶ Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. Воронеж, 2007, с.36.

⁵⁷ Там само, С.9.

⁵⁸ Там само, С.9.

⁵⁹ Там само, С.11.

⁶⁰ Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. М., 1998.

концептосфери і різні способи класифікації дійсності можуть пояснюватися різними національними «ідентичностями», притаманними різним народам. З іншого боку, дане поняття знаходиться в тісному зв'язку і з поняттям менталітету. Деякі дослідники, наприклад, розглядають менталітет і національний характер як суб'єктивну і об'єктивну складові національної ідентичності⁶¹.

Однак зв'язок між національною ідентичністю та поняттям менталітету видається більш складним.

По-перше, варто відзначити, що поняття «менталітет» не має загальноприйнятого визначення. Т.Б. Радбиль, узагальнюючи результати наукових досліджень О.Я. Гуревича і Л.О. Мікешін, виділяє чотири основні компоненти поняття *менталітет*, які включають: 1) посилення на сферу свідомості, духу; 2) ірраціональний тип реакції на дійсність; 3) спонтанний і неусвідомлений характер; 4) єдність знання про світ, системи цінностей і моделей поведінки⁶². Так, слідом за Т.Б. Радбиль і Л.А. Мікешіна, під менталітетом ми будемо розуміти «неусвідомлені уявлення, вірування, цінності, традиції, моделі поведінки і діяльності різних етнічних і соціальних груп, верств, класів суспільства, над якими надбудовуються теоретичні та ідеологічні системи»⁶³. Можна зазначити, що дане визначення має багато спільного з визначеннями національної ідентичності, представленими вище. Так зміст даних понять є досить схожим. Однак характерною відмінністю національної ідентичності від менталітету бачиться фокусування даного поняття на питаннях «самоідентифікації громадян зі своїм народом»⁶⁴ і відчуття політичної спільності, особливо в так званій «західній» моделі національної ідентичності.

По-друге, деякі автори використовують поняття «менталітет» переважно стосовно нації, тоді як інші розглядають так званий

⁶¹ Смирнов П. И. Национальная идентичность, национальный характер и национальный менталитет: понятия и факторы формирования. *Credo New*. №4, 2015.

⁶² Радбиль Т. Б. Основы изучения языкового менталитета: уч. пособие. М.: Флинта: Наука, 2010. 328 с.

⁶³ Микешина Л. А. Философия науки : уч. пособие. М., 2005, с. 431.

⁶⁴ Черныш М.Ф. Национальная идентичность: особенности эволюции. *Социологический журнал*. М., 1995. №2. С. 110-113.

«менталітет етносу»⁶⁵. Як впливає з визначення вище, менталітет не обов'язково пов'язаний з поняттям нації. Навпаки, менталітет притаманний і «різним етнічним і соціальним групам», тоді як національна ідентичність за визначенням співвідноситься тільки з нацією.

В такому випадку, можлива двояке трактування зв'язку національної ідентичності та менталітету. З одного боку, національна ідентичність може розглядатися як частина менталітету, що відповідає за самоідентифікацію індивіда з народом і почуття приналежності до своєї держави. З іншого боку, в широкому значенні, можна припустити, що національна ідентичність складається на основі менталітетів народності/ей, яка/які формує/ють націю. У міру розвитку нації формується «новий», вже національний, менталітет, який може відрізнитися від менталітетів, що входять до складу нації етносів. Отже, цей новий менталітет створюється на основі вже існуючої національної ідентичності і може розглядатися як її прояв.

Таким чином, національна ідентичність розглядається нами одночасно і як складова національного менталітету, і як глибинна структура, що забезпечує єдність нації і формує її менталітет. Менталітет і національна ідентичність, в свою чергу, впливають на формування національної картини світу.

З огляду на той факт, що національна ідентичність має на увазі набір цінностей, характерних для певної нації, представляється можливим простежити зв'язок національної ідентичності з таким елементом мовної картини світу як аксіологічна, або ціннісна, картина світу.

Згідно В.І. Карасику, ціннісна картина світу складається з так званих аксіогенних ситуацій. Під цим терміном розуміються «референтні ситуації, що допускають ціннісно марковане осмислення»⁶⁶. Як правило, для інтерпретації аксіогенних ситуацій в мові існують спеціальні жанри, такі як притчі, легенди, анекдоти, а також пареміологічний фонд мови. Видом аксіогенної ситуації може

⁶⁵ Досина И. И., Кушбасова С. Д., Клещёва Р. А. Национальный характер. Менталитет: Сущность, Проблемы. *Вестник КарГУ*. Караганда, 2005.

⁶⁶ Карасик В. И. Аксиогенная ситуация как единица ценностной картины мира. *Политическая лингвистика*. № 1. 2014. С. 65.

виступати аксіогенна подія. Як приклад В.І. Карасик приводить концепт «братовбивство», який по-різному втілюється в міфах і легендах різних культур і отримує різні трактування і ціннісне осмислення. Так, в результаті однієї та тієї ж аксіогенної події відбувається формування різних цінностей.

Отже, цінності представляються культурно специфічними. Мабуть, для певних лінгвокультур «на перший план висувуються ті цінності, які виявляються найбільш значимими для носіїв культури»⁶⁷. Сенси, найбільш суттєві для культури, автор пропонує називати «ціннісними домінантами». Крім того, ціннісна картина світу в мові відображає також і юридичні, релігійні, моральні кодекси народу-носія мови.

Культурно специфічні цінності знаходять своє відображення і в національній картині світу, оскільки вони формуються під впливом етнічного, а після і національного менталітету.

Як і в разі розгляду зв'язку між менталітетом і національною ідентичністю, зв'язок між національною ідентичністю та ціннісною картиною світу представляється неоднозначним. З одного боку, національна ідентичність може розглядатися як одна з цінностей, присутніх в ЦКС (ціннісна картина світу) народу, особливо в контексті західної моделі національної ідентичності, що виділяється Е. Смітом. З іншого боку, національна ідентичність може виступати як глибинна основа менталітету і, отже, системи цінностей, характерних для даної нації.

Крім того, поняття національної ідентичності саме по собі складається з ряду цінностей, що поділяються співтовариством.

Вважаємо, що слід звернутися до самого поняття цінності, яке стало центральним поняттям в сучасній лінгвокультурології. Вважається, що цінності визначають відносини людини «з природою, суспільством і власним внутрішнім світом і тому мають величезну важливість для будь-якої культури»⁶⁸. Основні дефініції, представлені такими вченими, як К. Клакхон, Ф. Стродбек, В. Франкл, підкреслюють такі характеристики цінності: «структуруюча

⁶⁷ Там само. С. 71.

⁶⁸ Евсюкова Т. В., Бутенко Е. Ю. Лингвокультурология: учебник. М.: ФЛИНТА: Наука, 2014. 480 с.

спрямованість, неусвідомленість, універсальність, типовість, абстрактність»⁶⁹. Цінності формуються в процесі оцінки – встановлення ціннісного ставлення людини до чого-небудь.

В контексті лінгвістики і лінгвокультурології можна говорити про те, що цінності є центральним елементом концепту. Ціннісний аспект концепту «акумулює ціннісні доміанти»⁷⁰, властиві даній культурі. Сукупність ціннісних концептів, в свою чергу, і формує ціннісну картину світу (ЦКС).

Згідно Т.В. Євсюкової і Є.Ю. Бутенко, до властивостей, що визначає сутність ЦКС, відносяться оцінність, вплив на культуру і регулятивність, унікальність і етноспецифічність, структурність і ієрархічність, високий ступінь емотивності (ціннісні концепти завжди є результатом певного емоційного переживання), високий рівень вербалізації (саме вербально оформлені концепти утворюють ядро ціннісної системи), історичність і спадкоємність, динамічність (може відбуватися переосмислення ціннісних концептів), антропоцентричність, висока міра усвідомлення важливості цінностей носіями мови, а також високий ступінь кореляції елементів.

У зв'язку з перерахованими вище властивостями ЦКС необхідно відзначити наступне. По-перше, вважається, що актуалізація оцінності в мові носить прагматичний характер: оцінка виконує певну комунікативну мету, здійснювану шляхом співвіднесення інформації «з культурною аксіологічною шкалою»⁷¹. По-друге, цінності визначають особливості свідомості, світогляду і поведінки людини, отже, в основі культури лежить система цінностей її носіїв. По-третє, саме цінності і ЦКС можна вважати «ядром, що створює суть етнічної картини світу»⁷². Етнічна картина світу, в свою чергу, характеризується унікальністю, підтвердженням чого може служити той факт, що в МКС різних культур фрагменти навколишнього світу отримують різну мовну репрезентацію. Таким чином, цінності завжди «отримують специфічне лінгвокультурне вираження».⁷³

⁶⁹ Там само. С.241.

⁷⁰ Там само. С.241.

⁷¹ Євсюкова Т. В., Бутенко Е. Ю. Лінгвокультурологія: учебник. М.: ФЛИНТА: Наука, 2014. С. 242.

⁷² Там само. С. 244.

⁷³ Там само. С. 244.

При цьому існують різні класифікації цінностей. Так, наприклад, згідно з Т.В. Євсюкової, в рамках культурної антропології традиційно виділяються чотири сфери культурних цінностей: сфера побуту, сфера ідеології, сфера релігії і сфера художньої культури.

В рамках лінгвокультурології цінності можуть бути розмежовані за ступенем вираження етнокультурної унікальності: ціннісні пріоритети вважаються ядерними елементами, а похідні від них цінності – базовими, похідні від базових – периферійними. Відповідно до класифікації, запропонованої Р.Б. Перрі, необхідно розрізнити індивідуальні, мікрогрупові, макрогрупові, етнічні та загальнолюдські цінності⁷⁴. При цьому в рамках ЦКС однієї культури можна відзначити наявність як інваріантної частини – загальнолюдських цінностей, так і цінностей, що мають етноспецифічний характер.

Який ж зв'язок концепту національної ідентичності з ціннісною картиною світу? Звісно ж, що даний концепт є ціннісно значимим для лінгвокультури, оскільки безпосередньо пов'язаний з певним набором цінностей, загальним для представників однієї нації. Крім того, національна ідентичність, що ґрунтується на самоідентифікації індивіда зі своєю нацією в процесі встановлення ціннісного ставлення до неї, може розглядатися як одна з цінностей, що лежать в основі ЦКМ. Не викликає сумнівів той факт, що даний концепт має етноспецифічний характер, а також є очевидним його зв'язок з іншими культуро-ціннісними елементами всередині даної ЦКМ. До того ж, необхідно відзначити, що концепт національної ідентичності отримує вербальне оформлення і широку мовну репрезентацію.

1.5. Феномен етнокультурної ідентичності: підстави та визначальні ознаки

В сучасних умовах цивілізаційного розвитку суспільства проблеми етнокультурної ідентичності висуваються на передній план теорії і практики стабілізації комунікативних процесів, реалізації

⁷⁴ Perry, R.B. General Theory of Value: Its Meaning and Basic Principle Construed in Terms of Interest. N.Y.: Longmans, Green and Company, 1926.

соціальних програм, збереження кращих досягнень вітчизняної та світової культури, розробки механізмів культурної адаптації сучасної людини до нових умов інформаційного суспільства.

Глобалізація, яка зачепила практично всі сфери суспільного життя, найяскравіше проявилася гостротою своїх протиріч у сфері національних культур, міжособистісних відносин, що вибудовуються, з одного боку відповідно до вимог і особливостей розвитку суспільства в умовах постіндустріального етапу його розвитку, а, з іншого, – спробами людей зберегти унікальні риси своєї культури, свою мову, особливості способу життя. Міграційні процеси, інтеграція, проникнення масової культури в світ духовних цінностей сучасної людини, що збільшується, і посилення її впливу на пріоритети цінностей морального, політичного, естетичного характеру, що створюють абсолютно нові умови і можливості визначення меж та підстав етнокультурної ідентичності. Процеси глобалізації, Інтернет, засоби масової інформації внесли корінні зміни в комунікативний простір сучасної цивілізації, зробивши його відкритим, загальнодоступним. Ефект «імплузії комунікації» або, так званого, вибуху всередину створив ситуацію, в якій людина відчуває себе як би причетною до подій, реальним суб'єктом яких вона бути не може в силу віддаленості в просторі, а нерідко – і в часі.

Очевидно, що цим складним процесам розмивання граней і критеріїв ідентичності як етнокультурної, так і цивільної, сприяє чільна, всеперемагаюча сила глобальної мережі, що потіснила в усіх напрямках інформаційного обміну та впливу на масову свідомість всі види засобів масової інформації, міжособистісної взаємодії.

Вільний доступ до величезних обсягів інформації зближує людей, в певному сенсі стирає межі між народами і культурами, відбувається поєднання базисних цінностей своєї культури і запозичень ззовні. Віртуальний простір сучасної цивілізації, що створюється інформаційно-комунікативними технологіями, не має ні територіальних, ні тимчасових, ні навіть мовних кордонів. Говорячи про останній, тобто мовний фактор комунікаційних процесів, ми стикаємося з дуже складною, на наш погляд, ситуацією. З одного боку, віртуальна комунікація у всіх своїх проявах, перш за все, пов'язаних з пануванням англійської мови в забезпеченні використання цих

технологій, витісняє національні мови в досить вузьку сферу формальних та неформальних відносин повсякденності. Але, як показали бурхливі події 2011 року в деяких країнах Близького Сходу, а також в Англії, національні мови, що зберігаються, створюють певний замкнений кіберпростір, недоступний для розуміння і контролю з боку «інших». Умови цілеспрямованої комунікативної взаємодії, що створюються в силу можливостей соціальних мереж, які визначаються цілями тих чи інших політичних, молодіжних та інших соціальних груп, змушують замислюватися про необхідність дослідження нових ракурсів ідентичності, створюваних соціальними мережами. Ідентифікація членів цих груп визначається паролями, подібно до того, як раніше в історії таємних товариств ідентифікація забезпечувалася розробленою системою символів, знаків, жестів, мовними засобами. В умовах віртуалізації сучасного комунікативного простору використовуються багатогранні можливості технологій глобальної мережі.

Ставлення до цих процесів є неоднозначним. Конструктивним у плані розробки дослідницького підходу до проблеми буде як визнання об'єктивного характеру глобалізаційних процесів, так і твердження необхідності збереження етнокультурного різноманіття, пошуку місця своєї культури в сучасному світі. Як відзначають О. Садохін і Т. Грушевицька, реакцією на тенденцію загального об'єднання стали зворотні процеси: зростання національної самосвідомості, прагнення зберегти свою культурну своєрідність. Відзначаючи ці особливості різних підходів до процесів глобалізації і, разом з тим з протидіями, що ширяться до них, Ф. Кессіді справедливо розглядає ці суперечливі тенденції під кутом проявів діалектики життя і буття, принципу єдності різноманіття і різноманіття єдності⁷⁵.

В контексті цих процесів особливої актуальності набуває проблема ідентичності в різних її проявах (національна, етнокультурна, громадянська і ін.)

Поняття «ідентичність» етимологічно походить від латинського *idem* (те ж саме), утворене від *id* (воно, це, то) і суфікса *-dem*, що стало основою пізньоланитського *identitās*, яке означало буквально

⁷⁵ Кессиди Ф. К. Глобализация и культурная идентичность. *Вопросы философии*. М., 2003. № 1. С.79.

«тотожність, ідентичність». Надалі цей термін став використовуватися в англійській мові, де його зміст набув такого значення – «індивідуальність, система характерних особливостей»⁷⁶. Таким чином, в етимології слова «ідентичність» домінуючим значенням є тотожність.

В історії філософії до початку ХХ століття термін «ідентичність» не вживався. В рамках класичної філософії (Аристотель, Декарт, Шеллінг, Фіхте, К'єркегор та ін.) обговорення даної проблеми велося в контексті розгляду понять «тотожність», «самість», тобто було тісно пов'язане з характеристикою тотожності суб'єкта⁷⁷. Розвиток філософії постструктуралізму, постмодернізму, герменевтики в ХХ столітті призвело до проблеми суб'єкта, якому надано свою ідентичність в соціальних зв'язках, тобто в процесі комунікації. Представники постмодерністської філософії (Ж. Дерріда, Ж. Делёз) зосередилися в основному на дослідженні проблем розпаду ідентичності⁷⁸. У герменевтиці (П. Рікер) була виявлена опосередкована роль знаково-символічних засобів і перш за все мови у формуванні ідентичності⁷⁹.

Вивчення проблеми ідентифікації в психоаналізі пов'язано з іменами таких вчених як З. Фрейд, А. Фрейд, Е. Еріксон. В рамках цього напрямку розглянутий феномен інтерпретується головним чином як несвідомий процес наслідування поведінки або певним якостям тієї особи, з яким індивід себе ототожнює.

В широкий науковий обіг термін «ідентичність» був введений завдяки роботам Е. Еріксона в середині ХХ століття. Він розумів ідентичність як процес і результат організації особистого досвіду протягом усього життя людини, як фазу розвитку індивіда, тісно

⁷⁶ Зудилина Н. В. О некоторых характеристиках численной идентичности. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия Философия. Культурология. Политология. Социология.* Том 23 (62). 2010. № 2. С. 71.

⁷⁷ Аристотель Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. И. Доватура. М.: Мысль, 1983. 830 с.; Декарт Р. Сочинения в 2 т. / Пер. с лат. и франц. Т. I / Сост., ред., вступ. ст. В.В. Соколова. М.: Мысль, 1989. 654 с.; Шеллинг Сочинения в 2 томах. М.: Мысль, 1987. 636 с.; Гайденок П. П. Философия Фихте и современность. М.: Мысль, 1979.; К'єркегор С. Жизнь. Философия. Христианство / Сост. и пер. с англ. И. Басс. СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. 243 с.

⁷⁸ Делёз Ж. Различие и повторение / Пер. с фр. Н. Б. Маньковской и Э. П. Юровской. СПб.: Петрополис, 1998. 384 с.; Деррида Ж. Письмо и различие. / Пер. с фр. под ред. В. Лапицкого. СПб.: Академический проект, 2000. 430 с.

⁷⁹ Рикёр П. Я-сам как другой. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2008. 416 с.

пов'язану з його соціальною адаптацією⁸⁰. Вводячи термін «криза ідентичності» як характеристику одного, перехідного етапу особистісного розвитку, Е. Еріксон вважав, що особистість долає цю кризу за допомогою залучення до системи суспільної ідеології, системі суспільних цінностей, отримання переконливої картини світу і свого місця в ній.

Надалі термін «ідентичність» перейшов в інші науки з такими уточненнями як соціальна, етнічна, культурна та ін. В даний час це поняття широко використовується в лінгвістиці, філософії, психології, етнології, політології, культурній та соціальній антропології з різними значеннями або в різних аспектах. Однак, незважаючи на активну розробку в сучасних наукових теоріях проблеми ідентичності, до сих пір не вироблено єдине визначення поняття, що свідчить про складність розглянутого феномена. У найзагальнішому вигляді розуміння ідентичності зв'язується з усвідомленням «приналежності об'єкта (суб'єкта) до іншого об'єкта (суб'єкта) як частини і цілого, особливого і загального». Головними характерними ознаками і підставами цього феномена є тотожність, однаковість, збіг. Таким чином, ідентифікація – це ототожнення, уподібнення, прирівнювання.

З ХХ століття соціальна ідентичність, в тому числі етнічна стає предметом дослідження багатьох наук. Так, в соціології за допомогою терміна «ідентифікація» описуються механізми входження людини в соціальний простір, що допомагають йому опанувати різні види соціальної діяльності, засвоювати і адекватно сприймати соціальні норми і цінності, відтворювати певні рольові установки. Соціологічне трактування феномена ідентичності склалося переважно в рамках символічного інтеракціонізму Дж.Г. Міда, а також теорії соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана⁸¹. У соціологічних концепціях була виявлена роль соціальних відносин, взаємодії, наявності іншого у формуванні ідентичності, а також соціальна конструйованість останньої. Слід зазначити близькість соціологічного та соціально-філософського підходів до розуміння ідентичності як

⁸⁰ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис./Пер. с англ.; Общ. ред. и предисл. Толстых А.В. М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. С. 218.

⁸¹ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Пер. с англ. Е. Руткевич; Моск. филос. фонд. М.: Academia-Центр; Медиум, 1995. 323 с.

поняття, що відбиває «процес і результат емоційного та іншого самоотожднення індивіда з іншою людиною, групою, зразком або ідеалом»⁸². Що стосується психологічних теорій, то ідентичність пов'язується зі здатністю індивіда залишатися самим собою в соціальних ситуаціях, що змінюються і з усвідомленням індивіда самого себе в якості особистості, що відрізняється від інших⁸³. У соціальній психології ідентифікація – це ототожднення індивідом себе з іншою людиною, безпосереднє переживання суб'єктом в тій чи іншій мірі своєї тотожності з об'єктом. В етнології проблематика ідентичності тісно пов'язана з такими поняттями, як «етнос», «етнічність», «нація», тобто в першу чергу з характеристиками соціальних груп. Операційними поняттями етнології в плані розробки феномена ідентичності стають етнічна ідентичність та етнічність.

В культурологію поняття «ідентичність» і пов'язане з ним поняття «ідентифікація» прийшли з психології та соціології. Культурологи оперують більшою мірою терміном «культурна ідентичність», що розуміється як наявність в культурі (матеріальної і духовної), способі життя, звичаї, психологічні особливості стійких спільних рис, що сформувалися в процесі історико-культурного становлення і розвитку етносу і відрізняє його від інших етнічних груп.

Таким чином, в самому широкому сенсі етнічна ідентичність розуміється як усвідомлення індивідом своєї належності до певної етнічної спільності, а також як процес перенесення індивідом на самого себе якостей і особливостей свого зовнішнього оточення, прагнення актуалізувати у своїй особистості такі риси, які мають важливе і життєво необхідне значення в даних умовах. Інакше кажучи, феномен ідентичності розглядається як один з визначальних факторів забезпечення життєздатності сучасної цивілізації⁸⁴. Ідентифікація служить основою процесу наслідування, тобто ненасильницького, а вільного вибору людиною тих якостей, умінь і цінностей, які вона

⁸² Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Г.В. Осипова. М., 1998. С. 142.

⁸³ Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Под ред. Г.В. Осипов. М., 2000. С. 94.

⁸⁴ Зверева И. А. Идентичность как философская проблема (социокультурные основания): дис. ...канд. филос. наук. М., 2010. С.5

хотіла би мати. Традиційно етнічну ідентичність розглядають як складову частину соціальної ідентичності, або як її різновид.

У соціально-філософському плані були виділені основні характеристики етнічної ідентичності (можливість її усвідомлення і актуалізації через опозицію «ми» – «вони» і сукупність етнодиференціюючих ознак), компоненти її структури, розглянуто співвідношення понять ідентичності та самосвідомості, виявлені соціальні причини зростаючого інтересу до проблем етнічності і пошуків підстав етнокультурної ідентичності в сучасному світі. На думку О. Монакова «ідентифікація – це емоційно оформлений процес самоототожнення індивіда, соціальної групи з іншою людиною, групою або зразком, інтеріоризації займаних соціальних статусів і освоєння значущих соціальних ролей»⁸⁵.

Філософсько-культурологічний підхід до проблеми ідентичності орієнтується на соціокультурних механізмах збереження та відтворення історично сформованих визначальних ознак етнічності, підкреслює значення спільної долі, готовності служити батьківщині, здатності захистити самобутність та унікальність культури народу від зовнішнього чужого впливу. Саме такий теоретико-методологічний підхід нам представляється ключовим в трактуванні етнокультурної ідентичності: тут присутні не тільки емоційний єдність індивіда і соціальної спільності, але мається на увазі яскраво виражена громадянська, патріотична ідентичність. Концептуально розробляючи наш підхід, ми виходимо з визначення розглянутого феномена, запропонованого Ю. Шубінім, який визначає етнокультурну ідентичність як «форму соціальної ідентичності, інтеграції індивіда в культурно-символічний простір етнокультурної спільності (роду, етносу, нації) ». При цьому автор підкреслює, що «індивідуальні і колективні форми вираження єдності і самобутності даної етносоціальної спільності» включають в себе усвідомлення, емоційне переживання, що передаються «у вигляді певних культурних маркерів:

⁸⁵ Монаков А. М. Этнос и этническая идентичность//Вестник Московского университета. Сер. 12, Философия. М., 2008. №1. С. 85.

мови, міфології, релігії, звичаїв, ритуалів і т.д.»⁸⁶ Не можна не погодитися з автором у його оцінці доцільності «використання ресурсу взаємодоповнюючих прімордіального (онтологічного) і конструктивістського підходів,...», що розширює можливості розглядати етнокультурну ідентичність «як феномен, що володіє характеристиками онтологічності (реальності), історичності (мінливості в часі) і обумовлений як ментальним досвідом народу, так і соціальними, економічними і політичними факторами його буття ...»⁸⁷.

Зважаючи на складний, багатоаспектного характер цього феномена в сучасній науковій і філософській літературі поняття національна ідентичність, етнокультурна ідентичність, етнічна ідентичність, громадянська ідентичність часто вживаються як синоніми. Однак, на нашу думку, поняття «громадянська ідентичність» має скоріше політологічний сенс. У роботах М. Попової, наприклад, проблема національної ідентичності розглядається в аспекті двох її складових: цивільно-правової та етніко-культурної⁸⁸. Деякі дослідники розмежовують такі поняття як етнічна та культурна ідентичність, розглядаючи першу як «усвідомлення своєї приналежності до певної етнічної спільності з позицій генетичного, кровного споріднення, спільності території», а другу – як «усвідомлення приналежності до даної (етнічної, національної, регіональної) спільноти на підставі в першу чергу культурних характеристик останньої, як усвідомлене прийняття культурних «зразків»⁸⁹.

В цілому на підставі вищевикладених точок зору на дану проблему ми виділяємо дві основні ознаки феномена ідентичності:

– її зв'язок з характеристиками індивіда або групи, що означає наявність у індивіда або групи деякої сукупності ознак, загальних для всіх суб'єктів соціальної групи;

⁸⁶ Шубин Ю. А. Современные трансформации этнокультурной идентичности: универсальные тенденции и российская специфика: автореф. дис. ... канд. культурол. наук. М., 2011. С.17.

⁸⁷ Там само. С.17.

⁸⁸ Попова М. К. Национальная идентичность и её отражение в художественном сознании. Воронеж, 2004. С. 17-18.

⁸⁹ Шарапова С. М. Феномен идентичности в истории профессиональной художественной культуры Коми (Зырян) XX века: автореф. дис. ... канд. культурол. наук. СПб, 2005. С. 13-14.

– наявність опозиції «ми» – «вони», оскільки специфіка ідентичності усвідомлюється лише при наявності «іншого», тобто тільки в процесі міжособистісної або міжкультурної соціальної ідентифікації.

Напрямок досліджень розглянутої проблеми в області філософії культури спирається на дані етнології, лінгвістики, психології та інших наук, які вивчають особливості етнокультурної ідентичності в різних аспектах. Свідченням цього є такі добре відомі методологічні підходи до проблеми, як примордіалістський, конструктивістський і ряд інших. Наприклад різновиди примордіалістського підходу (від лат. *primordial* – початковий) ґрунтуються на визнанні етнічності як початкової даності людини, властивою йому від народження. За методологічними основами примордіалізм близький до соціал-дарвінізму, звідси і концептуальне обґрунтування етнічності базувалося на визнанні специфічних ознак відносини між «своїми» і «чужими». Ці відносини, об'єктивувалися в знакових системах і нормах поведінки, надавали визначального впливу на розуміння особливостей етнічних культур. Примордіалізм був характерний і для романтичної німецької філософії з її міфом «крові і ґрунту»⁹⁰.

Дослідження етнокультурних процесів під кутом зору примордіалістського підходу представлено в працях С. Арутюнова, Ю. Арутюняна, Ю. Бромлея, С. Лур'є та ін. Етнокультурна ідентичність в роботах цих авторів розглядається як об'єктивна фундаментальна властивість, дана людині від природи і не схильна до змін.

Представник соціобіологічного підходу П. Ванн ден Берге розглядав етнічність як результат генетичної схильності людини до родинного відбору. Значного впливу примордіалізму зазнали погляди Л. Гумільова⁹¹. Еволюційно-історичний напрямок примордіалістського підходу сходить до І. Гердера, який розглядав народ як спільність, що виникає на основі єдності «крові і ґрунту»⁹². С. Широкогоров в 20-і роки ХХ століття застосував словосполучення «самосвідомість

⁹⁰ Чернявская Ю. В. Идентичность на фоне мифа. *Антропологический форум*. 2008. №8. С. 198-227.

⁹¹ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1989. 496 с.

⁹² Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. М.: Наука, 1977. 703 с.

етносу», а термін «етнічна самосвідомість» був вперше введений в у вітчизняну науку П. Кушнером.

Конструктивістський, інструменталістський і релятивістський підходи до осмислення етнокультурної ідентичності спочатку обґрунтовувалися в працях Ф. Барта, Е. Геллнера, С. Хантінгтона та інших зарубіжних політологів, соціологів, культурологів, філософів, в дослідженнях яких проблеми етнічності, етнічної культури представлені досить в широкому діапазоні соціально-філософських, культурологічних та політологічних проблем.

Основне теоретичне обґрунтування конструктивізм отримав в роботах американського вченого Дж. Комарофф, а Ф. Барт з чисто культурної спільності перетворив етнос в соціально-психологічну спільність і розглянув ідентичність як самоприписування індивіда до певної етнічної групи.

На підставі вивчення робіт з даної проблеми дослідження, на наш погляд, можна виділити наступні ознаки феномена етнокультурної ідентичності:

- наявність опозиції «ми» (носії культури) і «вони» («свої» – «інші», «чужі»), тобто носії іншої етнокультурної ідентичності;
- існування системи базових ознак організації способу життя, вибудовування відносин з природним середовищем (із середовищем існування), які виступають в якості матеріальної основи етнокультурної ідентичності;
- наявність національно-культурних базових цінностей, ідеалів, знакових систем, образів світу, етнокультурної (в тому числі мовної) картини світу;
- наявність механізмів закріплення і трансляції соціально-культурного досвіду спадкоємності й взаємозв'язку поколінь.

Етнокультурна ідентичність дозволяє людям виокремити свою етнічну спільність («ми») та інших («вони») і одночасно відчувати свою приналежність до цієї спільноти. У методологічному плані визначення ідентичності як символічного засобу об'єднання з одними і дистанціювання від інших⁹³ сприяє розумінню дуже складного аспекту дослідження феномену етнокультурної ідентичності, що

⁹³ Ачкасов В.А. Этническая идентичность в ситуациях общественного выбора. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1999. Т. 2. Вып. 2. С. 49.

розкривається: по-перше, в порівнянні з «іншими», а, по-друге, – в неможливості здійснення цього порівняння поза процесами комунікації, оскільки тільки в результаті взаємодії з іншими соціальними групами дана спільність знаходить свої особливі ознаки. Саме тому важливе значення має питання про критерії, на підставі яких відбувається об'єднання членів однієї групи та її відділення від інших груп.

Таким чином, поняття етнокультурної ідентичності розглядається нами як усвідомлення своєї приналежності до тієї чи іншої етнічної спільності на підставі загальної території проживання, способів організації способу життя, стійких особливостей культури і мови. Що стосується «загальної території проживання», то дана ознака, на нашу думку, в сучасних умовах глобалізації, інтеграційних та міграційних процесів, вимагає спеціального розгляду, що не входить в завдання нашого спеціального дослідження. У зв'язку з цим ми будемо звертатися до проблеми території як одного з факторів (ознак, критеріїв) етнокультурної ідентичності лише побічно в контексті розгляду питань, безпосередньо пов'язаних з темою нашого дослідження про місце і роль мови у формуванні та збереженні етнокультурної ідентичності.

В нашому дослідженні ми зупиняємося більш детально на трьох основних ознаках або як можна сказати умовах етнокультурної ідентичності: територіальній, культурній і мовній. Упродовж всього часу розвитку будь-якого етносу фактор компактного проживання на певній території і способів організації способу життя дозволяє найбільш ефективно здійснювати соціальну взаємодію між індивідами цієї спільноти, полегшує комунікацію між ними, іншими словами об'єднує людей. Цей критерій зберігає свою силу навіть в тому випадку, коли представники того чи іншого етносу мігрують або компактно проживають на територіях інших етносів. На цих територіях проживання вони намагаються селитися недалеко один від одного (в одному районі, області і т.д.), створюючи, таким чином, свою маленьку батьківщину. Прикладом тому можуть служити багатонаціональні квартали Нью-Йорка і багатьох інших мегаполісів.

Однак в умовах сучасних глобалізаційних процесів територіальний критерій етнокультурної ідентичності поступово втрачає свою силу. Розвиток засобів масової комунікації та мережі Інтернет забезпечує здійснення безпосередніх або опосередкованих форм комунікації на будь-яких відстанях. Створюється видимість того, що можливості доступу до величезних обсягів інформації з будь-якої точки планети в режимі віртуальної взаємодії знімають проблему національно-територіального підстави і певною мірою критерію етнокультурної ідентичності⁹⁴. Але сучасні міграційні процеси наочно свідчать про те, що територіальна ознака і атрибути господарсько-побутової сфери, підтримувані засобами вербальної комунікації, релігійними віруваннями і звичаями зберігають своє значення у визначенні підстав етнокультурної ідентичності, збереження її провідних особливостей. Разом з тим, не можна не визнати розширення можливостей переміщення мас населення на величезні відстані завдяки розвитку нових засобів транспорту. Наприклад, створення такого наддержавного утворення як Євросоюз дозволило вільно переміщатися по території країн, що входять до нього. У сукупності всі ці процеси зробили відносними будь-які кордони та відстані.

Наступною підставою етнічного самовизначення людини, що має найважливіше значення, на наш погляд, є стійкі характерні риси культури, що розуміється як сукупність специфічних людських способів свідомої діяльності і використання її результатів з метою розвитку людини і середовища її життєдіяльності. В етнічній культурі найбільш повно відбиваються особливості історії та побуту народу. «Вона пов'язана не тільки з окремими сферами життєдіяльності етносу, а й зі способом життя як таким»⁹⁵. Будучи системним, цілісним утворенням, культура надає цілісність етнічній спільноті, робить на неї вплив. У практиці міжетнічного розмежування, як правило, акцент робиться на таких компонентах культури відповідних етносів як мову, звичаї, традиції, обряди, норми, цінності, моделі поведінки, звички,

⁹⁴ Саєтгалиєва Ф.Ф. Етнокультурные процессы в условиях глобализации/Ethnocultural Identity as a Consciousness of Society in the Conditions of Globalization: Materials of the II international scientific conference on September 28-29. 2014. Prague, 2014. p. 32.

⁹⁵ Савченко В. В. Этнокультурная идентичность русских в современной России: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ставрополь, 2009. С. 13.

способи організації способу життя, які, передаючись із покоління в покоління, утворюють так звану етнічну культуру, що володіє специфічним для кожного етносу своєрідністю. Конкретні форми способу життя і культури, соціальні механізми зв'язку між людьми «складали ті реальні підстави етнокультурної ідентичності, завдяки яким відбувалося накопичення і відтворення соціокультурного досвіду в ряду поколінь і досягалася стереотипізація, а також впорядкованість комунікативного простору етнокультурних спільнот»⁹⁶.

На основі розроблюваних і ретельно збережених елементів культури століттями склалися ціннісні орієнтації, узагальнена концепція природи і світу в цілому, визначення місця і ролі людини в цьому світі, відносини між людьми, уявлення про бажане або небажане в міжособистісних відносинах, тобто певна картина світу, характерна для того чи іншого етносу.

В процесі етногенезу сформувався певний психічний тип зі стійкими рисами, як результат прийняття від колишніх поколінь звичаїв, звичок, життєвого укладу, традицій спілкування з сусідами і т.д. При цьому виявляється, що переживання, історична пам'ять етносу передаються новим поколінням не пасивно, стихійно, не самі по собі, а через духовну культуру, системи виховання і освіти, засвоюються кожним індивідом спільноти в процесі виховання і практичної спільного життя. Самі психічні переживання, настрої вбираються в культуру етносу – історію, поезію, літературу, міфологію, музику, народну творчість, доповнюючи і розвиваючи історичну пам'ять народу і тим самим, набуваючи здатності викликати адекватні психічні переживання у нових поколінь, які засвоюють їх в процесі соціалізації завдяки мовній взаємодії, організації способу життя, сімейне і суспільне виховання.

Моральні норми і вимоги до поведінки людей, що складаються в процесі історичного розвитку, їх цінності та ідеали закріплювалися в таких явищах культури як звичаї, традиції, обряди, культи, системи виховання і освіти, кодекси, системи символів, мова, етикет,

⁹⁶ Савруцкая Е. П. К вопросу об основаниях этнокультурной идентичности. Русское православие как основа сохранения национальной идентичности: XVI Рождественские православно-философские чтения. Н.Новгород: Нижегородский гуманитарный центр, 2007, С. 117.

мистецтво, ігри, свята та ін. Вони передавалися з покоління в покоління, здійснюючи тим самим відтворення культурних чинників народу, провідних рис його способу життя, норм спілкування, поведінки і ціннісних орієнтацій в ряду поколінь. Завдяки цим механізмам здійснювалося закріплення в масовій свідомості і культурі універсальних світоглядних установок, що представляють систему пов'язаних між собою образів і понять, які формують картину світу – цілісну світоглядну модель, притаманну даному типу етнічної культури. У сукупності з природно-географічними умовами, способами організації способу життя і факторами матеріальної культури ці явища утворюють культурне середовище формування як окремої особистості так і етнокультурної спільності в цілому. Це середовище об'єднує теперішнім часом своє минуле і майбутнє, відбиваючи і максимально розкриваючи природу і сутність національного характеру, організовуючи життєвий досвід етносу, сприяючи тим самим консолідації та збереженню провідних ознак етнокультурної ідентичності.

Однак в результаті впливу глобалізаційних процесів багато механізмів збереження етнокультурної ідентичності, наприклад, деякі традиції і звичаї, або зникли в потоці сучасних соціокультурних явищ, які формуються під впливом нових комунікативних технологій, або поступово адаптувалися до західних стандартів способу життя і еталонів масової культури. Очевидно, що завдяки засобам масової інформації і глобальній мережі здійснюється процес уніфікації цінностей, норм та ідеалів, які специфічні для різних культур. А такі елементи культури як тип господарства, елементи побуту (одяг, житло, харчування та ін.) практично повністю втрачають свою етнічну специфіку і відходять в сферу дозволля, національних або релігійних свят. Паралельно з процесом залучення до загальносвітової культури найчастіше відбувається повна, або часткова втрата окремими культурами своєї етнічної своєрідності, що, в свою чергу, призводить до кризи етнокультурної ідентичності. У зв'язку з цим є характерним використання нової термінології – «поліетнічна норма», «культурний плюралізм», «полікультуралізм», «мультикультуралізм»⁹⁷.

⁹⁷ Савченко И. А. Многоэтничное сообщество в поисках маршрута интеграции: идеология, наука и практика: монография. М.: РИОР: ИНФРА, 2014. С. 89.

В цих умовах особливої актуальності набуває проблема пошуку і відродження механізмів закріплення і трансляції етнокультурного досвіду народів, що сприяє збереженню етнокультурного своєрідності. В даному випадку не йдеться про відродження лише зовнішніх маркерів звичаїв, традицій, ритуалів, своєрідності одягу. Мається на увазі в першу чергу відновлення традиційних базових духовних цінностей і культурних підстав, здатних сформувати почуття гордості за свою націю, повернути втрачені символи і образи, що формують стійкість картини світу.

В сучасних дослідженнях, як правило, виділяються два аспекти ідентичності – особистісний і соціальний⁹⁸. Однак, на наш погляд, особливе теоретичне і практичне значення має розгляд культурної складової етнічної ідентичності, що набуває особливого значення для країн з багатонаціональним складом населення. Крім цього в умовах збільшення сучасних міграційних потоків відбувається активізація етнокультурної взаємодії. Дана проблема входить до числа найбільш актуальних для таких багатонаціональних держав, як Україна, Сполучені Штати Америки, Канада, Франція, Німеччина, Англія. З огляду на високі масштаби міграційних процесів з Азії та Африки в Західну Європу, стихійності цього процесу, існує небезпека перетворення деяких європейських країн в недалекому майбутньому в регіон з переважанням неєвропейського складу населення. Цьому в значній мірі сприяє той факт, що більшість імігрантів неєвропейського походження сповідують нехристиянську релігію, дотримуються традицій та звичаїв, далеких від багатовікової християнської культури європейського регіону. Вони також мають можливість жити в замкнених етнічних спільнотах, що сприяє збереженню їх етнічної культури⁹⁹.

Франція серед держав Європи займає особливе місце як країна з вкрай різноманітним корінним населенням, до якої за останні півстоліття додалося значне число імігрантів неєвропейського походження. Ця країна стала об'єктом підвищеної уваги дослідників у зв'язку з

⁹⁸ Поспелова Т. П. Национально-культурная идентичность российского общества в условиях проведения образовательных реформ: дисс. ... канд. филос. наук. Нижний Новгород, 2014. С.32.

⁹⁹ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1989. 496 с.

подіями в передмістях французьких міст восени 2005 р., подій 2011 і початку 2015 рр. і, в першу чергу, в січні 2015 року.

Наступним критерієм етнокультурної ідентичності є мова. Більшістю авторів вона виділяється поряд з культурою, частиною якої є. Робиться це в силу особливої об'ємності мови, її специфічності і безпосереднього зв'язку з розумовими та емоційними процесами¹⁰⁰.

На користь твердження про важливість цього чинника говорить певна відповідність між сім'ями мов і антропологічними типами¹⁰¹.

Наприклад, більшість європеїдів говорить на мовах індоєвропейської і семіто-хамітської сімей, а основна частина сімейства монголоїдів – на мовах китайсько-тибетської сім'ї.

Звичайно, можливі випадки, коли один етнос говорить на декількох мовах. Так, в сучасній Швейцарії використовуються чотири мови: німецька, французька, італійська та ретороманська. Ірландці використовують дві мови – англійську та ірландську.

Широко поширеною є і зворотна асиметрія – одна мова використовується декількома народами. Так, англійською мовою говорять англійці, американці, канадці, австралійці, південно-африканці. Вона також є другою офіційною мовою Індії. Німецькою говорять німці і австрійці; іспанською – в Іспанії, 20 країнах Латинської Америки і на Філіппінах; португальською – в Португалії і Бразилії.

Однак навіть в етнічних спільнотах, неоднорідних в лінгвістичному відношенні кожна з мов в тій чи іншій мірі виконує етнодиференціюючу роль. Незважаючи на таку неоднорідність, мова виконує комунікативну функцію, оскільки мовне спілкування всередині етносу підтримується в таких випадках завдяки двомовності або багатомовності значної частини населення.

В тому випадку, коли однією мовою говорять кілька етносів, кожен з них вносить в цей варіант мови свою специфіку. Вона може полягати в правописі, в фонетиці, в лексиці, в специфічних зворотах і

¹⁰⁰ Социальная философия: Словарь. 2-е изд. испр. и доп. / Под ред. В.Е. Кемерова, Т.Х. Керимова. М., 2006. С. 632.

¹⁰¹ Монаков А.М. Этнос и этническая идентичность. *Вестник Московского университета. Сер. 12. Философия.* М., 2008. №1. С. 83.

фразеологічних поєднаннях. Так, наприклад, певною своєрідністю вирізняється французька мова в Канаді і у Франції.

На жаль, проблема білінгвізму в філософському і соціологічному планах є вкрай мало вивченою, незважаючи на те, що саме в ній прихована певна складність для здійснення програм формування ціннісних орієнтацій, освоєння соціально-культурних чинників¹⁰². Справа в тому, що специфічні особливості етнокультурного простору відображаються в структурі мови, якою люди говорять. Кожна мова відображає певний спосіб сприйняття та кодування світу. «Висловлені в мові значення складаються в єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, яка засвоюється всіма носіями даної мови»¹⁰³. Ця мовна картина світу в деякій мірі є універсальною, однак у кожного етносу вона володіє своїми особливостями, що в результаті обумовлює різне сприйняття реальності представниками різних народів. Навколишній світ, виражений мовними засобами (метафорами, порівняннями й ін.) – це один з чинників, що визначає унікальність будь-якої конкретної етнокультурної (мовної) картини світу. Розглядаючи мову в контексті теорії комунікативної дії Ю. Хабермас підкреслює особливу роль мови не тільки в збереженні соціальної норми, а й в забезпеченні відповідності людини з цією нормою, завдяки чому здійснюється соціокультурна взаємодія індивідів при збереженні духовно-моральних підстав відносин між людьми. «Розуміння людиною самої себе залежить не тільки від того, як вона сама себе описує, але і від тих зразків, яким вона наслідує. Самототожність «Я» визначається одночасно тим, як люди себе бачать і якими вони хотіли б себе бачити»¹⁰⁴. Крім цього, мова забезпечує комунікативні зв'язки в синхронічному та діяхронічному планах, тобто як всередині одного покоління, так і між ними. Вона є одним з основних механізмів закріплення і передачі знань, соціального досвіду, досягнень культури, норм людської поведінки і є основним засобом збереження етнокультурної ідентичності.

¹⁰² Хряпченкова О. С. Роль языкового фактора в формировании экологического сознания общества: дис. ... канд. филос. наук. Нижний Новгород, 2013. Гл. III. §2.

¹⁰³ Королев К. Языки как образ мира. М.: Изд-во АСТ, 2003. С. 6.

¹⁰⁴ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Моральность. М.: Академия, 1995. С. 7.

Таким чином, філософсько-культурологічний підхід до дослідження етнокультурної ідентичності дозволяє виявити підстави та визначальні ознаки розглянутого феномена в наступних ракурсах:

по-перше, розглянути етнокультурну ідентичність як форму соціальної ідентичності, що сформувалася в процесі історико-культурного розвитку соціальних спільнот і зберігається завдяки інтеграції індивідів в культурно-символічний простір цих спільнот (роду, етносу, нації). Характерними ознаками етнокультурної ідентичності є: етнічна самосвідомість (менталітет), особливості емоційних реакцій, спосіб організації способу життя і самобутності цієї спільноти, а також наявність особистісних і колективних форм вираження єдності етнокультурних спільнот за допомогою певних соціальних механізмів етнокультурних зв'язків або етнокультурних маркерів, таких як традиції, звичаї, обряди, символи, мова, міфи;

по-друге, визнання методологічно доцільним в дослідженні особливостей етнокультурної ідентичності використовувати принцип взаємодоповнюваності прімордіального (онтологічного) і конструктивістського підходів має великі переваги в порівнянні зі зверненням лише до одного із зазначених методів, оскільки дозволяє розглядати етнічність як історично сформовану реальність, обумовлену як історико-культурним досвідом народу, так і соціокультурними факторами його буття;

по-третє, з трьох визначальних ознак етнокультурної ідентичності (території, культури і мови) найбільш стійким і «тотожним» для самоідентифікації індивіда з групою (спільністю) суспільством в цілому є мова, що розглядається в контексті монографічного дослідження як механізм трансляції соціокультурного досвіду, як фактор збереження цілісності соціуму і забезпечення стабільності етнокультурної комунікації, що набуває особливої актуальності в умовах глобалізації, бурхливого розвитку глобальної мережі Інтернет і розширення віртуального простору сучасної цивілізації.

1.6. Проблема етнокультурної ідентичності в умовах глобалізації

Глобалізація і пов'язані з нею інтеграційні процеси за допомогою засобів масової комунікації, мережі Інтернет, розвитку нових видів транспорту руйнують колишню замкнутість етнічних спільнот, стирають територіальні і культурні межі етнічної ідентичності. Маючи на меті забезпечення найбільш ефективних умов комунікації, діалогу культур, ці процеси часто виключають принцип різноманіття, сприяючи уніфікації культурних стандартів. Механізми спадкоємності поколінь і організації культурного простору етносів, які формувалися століттями, руйнуються, що, в свою чергу, призводить до кризи етнокультурної ідентичності.

До початку третього тисячоліття людина опинилася на «межі» безлічі соціальних і культурних світів, контури яких все більше розмиваються в зв'язку з глобалізацією культурного простору, високою комунікативністю, плюралізацією мов і способу життя. Все частіше обговорюється проблема кризи або втрати ідентичності. Різні аспекти цієї проблеми отримали розробку в теоретичних і емпіричних дослідженнях, в яких наголошується, що формування якоїсь «наднаціональної ідентичності» носить хворобливий і суперечливий характер¹⁰⁵. Про це свідчать етнонаціональні конфлікти, активізація яких припадає на другу половину ХХ – початок ХХІ століть. Це час збігається з бурхливим сплеском глобалізаційних процесів, інтеграцією в усі сфери життя.

Очевидно, що політичні та економічні виміри феномену глобалізації впливають опосередковано на людину, оскільки в даному випадку головними акторами інтеграційних процесів виступають держави, приватні і транснаціональні корпорації. Що стосується культурного аспекту глобалізації, то тут прямий безпосередній вихід на людину пов'язаний з розширенням можливостей взаємозв'язку культур, що здійснюється по різних комунікаційних каналах.

¹⁰⁵ Лаврін Д.Г. Динаміка етнокультурної ідентичності в умовах глобалізації: дис. ... канд. філос. наук. М., 2008. 136 с. ; Малигіна І.В. Етнокультурна ідентичність: онтологія, морфологія, динаміка: дис. ... канд. філос. наук. М., 2005. 305 с.

Різностямованість міжкультурної взаємодії проявляється у взаємопроникненні елементів національних культур, поставлених в умови ринкових відносин і тому вимушених підкорятися стандартам та вимогам глобального ринку масової культури. Уніфікація управління культурними кодами і смислами, використання сучасних технологій просування об'єктів культури в якості товару, що продається і купується, стандартизує не тільки методи, прийоми і засоби створення ринкової продукції, якою стають культурні одиниці. Під впливом інструментальних моделей масової культури, що поширилися, відбувається розмивання стандартів і особливостей національних культур¹⁰⁶, поставлених в умови жорстокої ринкової конкуренції. На цю особливість впливу процесів комерціалізації світу сучасних культурних цінностей звернув увагу відомий філософ постмодернізму У. Еко: «Люди беруть участь в хепенінгу, одягнені і причесані за канонами моди, носять джинси і фірмовий одяг, фарбуються відповідно до моделі Краси, пропонованої глянцевиими журналами, телебаченням... Вони наслідують ідеали Краси, запропоновані комерційним світом споживання»¹⁰⁷. На думку Ф. Фукуямі формування «універсальної культури» вже відбулося і основним напрямком сучасного суспільного розвитку є прагнення до створення єдиного універсального світу, що визначається нівелюванням локальних стратегій культурного розвитку¹⁰⁸.

При дослідженні основних проблем етнокультурної ідентичності в контексті глобалізації слід мати на увазі ряд протиріч, характерних для особливостей культурних процесів сучасного етапу цивілізаційного розвитку суспільства. Перш за все, звертає на себе увагу протиріччя, яке справляє помітний, якщо не визначальний, вплив на тенденції розвитку національних культур і труднощі, пов'язані з цим процесом. Йдеться про суперечності між глобалізацією та інтеграцією суспільних процесів, з одного боку, а, з іншого, – «з індивідуалізацією особистості, тенденціями демасифікації суспільства», обумовлених відсутністю в суспільстві соціальних

¹⁰⁶ Meyer J.W. The World Polity and the Authority of the Nation State. *Institutional Structure, Constituting State, Society and the Individual*. New Park, C.A.: Sage, 1987. p. 43.

¹⁰⁷ История красоты / Под ред. У. Эко. М.: Слово/Slovo, 2007. С. 418.

¹⁰⁸ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: АСТ, Ермак, 2002. 588 с.

механізмів адаптації до нового способу життя і нових культурно-комунікативних процесів¹⁰⁹. В унісон цим протиріччям вибудовуються такі проблеми сучасності, як зростаючий опір процесам глобалізації з боку національно-культурних утворень в країнах, які намагаються зберегти свій культурний суверенітет та історико-культурні традиції як підстава етнічної ідентичності. І в зв'язку з цим слід мати на увазі використання в даному контексті понять «вестернізація» і «американізація» для позначення явищ посилення тенденцій універсалізації локальних культур під впливом західноєвропейської і, перш за все, американської масової культури¹¹⁰.

Ще складнішими виявляються протиріччя, пов'язані з особливостями сучасних етнокультурно-комунікативних процесів, що формуються в умовах «мозаїчної» культури¹¹¹. При їх аналізі слід, перш за все, звернути увагу на різноманіття видів, форм і тенденцій етнокультурної взаємодії в умовах глобалізації. Йдеться про види міжкультурної комунікації і діалог культур як способи реалізації їх взаємодії¹¹².

В інтерпретації проблеми діалогу культур вчені упродовж досить тривалого часу виходили з представленого в роботах М. Бахтіна і Д. Лихачова розуміння розглянутого феномена як процесу пізнання іншої культури через свою і, навпаки, свою через іншу¹¹³. Розбіжність смислів і кодів взаємодіючих культур було підставою їх власної ідентичності і забезпечувало успіх (або неуспіх) комунікації.

Однак в умовах глобалізації, коли сформувався єдиний культурно-комунікативний простір соціуму «йдеться не про діалог між

¹⁰⁹ Савруцкая Е. П. Культура межэтнической коммуникации: традиции и современность. Культура и проблемы межэтнической коммуникации. Роль НКО в оптимизации межэтнических отношений. Материалы IV международной научно-практической конференции по региональной культуре. Н. Новгород, 2002. С. 15-19.

¹¹⁰ Иноземцев В.Л. Вестернизация как глобализация и «глобализация» как американизация. *Вопросы философии*. 2004. № 4. С. 60.

¹¹¹ Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. М.: Алгоритм-ЭКСМО, 2006. 864 с.

¹¹² Див.: Культура и проблемы межэтнической коммуникации. Роль НКО в оптимизации межэтнических отношений: материалы IV международной конференции по региональной культуре (21-23 мая 2002 г.). Н.Новгород: НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2002. 307 с.

¹¹³ Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975. 504 с.; Лихачев Д.С. Русское Предвозрождение в истории мировой культуры. *Историко-филологические исследования*. М., 1974. С. 17-26.

культурами, а про внутрішньо-культурний діалог, діалог в єдиному уніфікованому культурному просторі»¹¹⁴.

Процеси глобалізації та пов'язані з ними нові форми соціалізації змінили характер культурно-комунікативних процесів у бік посилення їх прагматичної спрямованості. Нові форми соціальності, згідно з думкою Н. Лумана, змінили можливості повного включення «комплексності людини в комплексність іншого»¹¹⁵. Нові умови цивілізаційного розвитку суспільства, широке впровадження в практику міжкультурної комунікації нових інформаційно-комунікативних технологій визначають своєрідність міжкультурного діалогу (діалогу культур) як переходу від «гомогенних культур до плюралістичних культур»¹¹⁶. І в зв'язку з цим особливої актуальності в світлі сучасних процесів все більш частого виникнення міжнаціональних конфліктів набуває необхідність ретельного вивчення таких популярних в останні роки концепцій, як теорії мультикультуралізму та інкультурації.

Характерною ознакою глобалізації є різка активізація міграційних процесів, в результаті чого змінюються смисли комплексу культурної глобалізації. Існування на території національних держав різних культур виявляє масу проблем, пов'язаних з необхідністю не тільки переосмислення колишніх світоглядних установок на особливості міжнаціональних відносин і концепції міжкультурної комунікації. Потрібна розробка нового понятійного апарату, нових напрямків соціально-пізнавальної діяльності, нових моделей етнокультурної взаємодії в сучасних умовах. У зв'язку з цим зупинимося, перш за все, на широко поширеній в країнах Західної Європи і Канаді моделі міжкультурної взаємодії. Ця модель полікультурності отримала назву мультикультуралізму, яка передбачає не поглинання, не ієрархію, а плюралізм культурних традицій. Вона відрізняється від характерної для кінця ХХ початку – ХХІ століття моделі культурної єдності, коли культура етнічної більшості

¹¹⁴ Ожогина Ю.В. Трансформация массовой культуры в условиях глобализации: дис. ... канд. филос. наук. Н.Новгород, 2009. 196 с.

¹¹⁵ Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. СПб.: Наука, 2007. С. 317.

¹¹⁶ Мюнх Р. Социальная интеграция в открытых пространствах. *Философские науки*. 2004. № 4. С. 37.; Див. також Макбрайд У. Глобализация и межкультурный диалог. *Вопросы философии*. 2003. № 1. С. 83.

домінувала, а етнокультурні меншини асимілювалися або абсорбувалися як субкультурне співтовариство.

Як приклад можна привести Канаду, де за законом «Про мультикультуралізм» расова, національна, етнічна різноманітність розглядається як основоположна особливість суспільства. «Уряд проводить політику мультикультуралізму, спрямовану на збереження і розвиток мультикультурної спадщини канадців, політику рівноправності в процесі досягнення ними рівних можливостей в економічній, соціальній, культурній і політичній сферах життя»¹¹⁷. Мультикультуралізм вважається основоположною рисою канадської спадщини і канадської ідентичності, безцінним ресурсом формування майбутнього Канади.

У Канаді члени етнічних спільнот мають право на користування «рідною мовою», включаючи і право на отримання освіти «рідною мовою». Канадці є багатомовною нацією. Населення Канади говорить французькою, англійською, китайською, пенджабі, гінді, урду, гуджараті (вихідці з Індії і Пакистану), арабською, тагальською (філіппінською), в'єтнамською. Цей факт свідчить про те, що за допомогою збереження рідної мови етнокультурні меншини зберігають культурну та ментальну своєрідність. Зауважимо при цьому, що Канада, мабуть, залишається чи не єдиною країною, де дана модель міжетнічної взаємодії поки що не дала збоїв.

В політичному словнику мультикультуралізм розглядається як один з аспектів толерантності, який передбачає змішання культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку в загальнолюдському руслі масової культури. Примітно, що широке поширення ідеї мультикультуралізму отримало в високорозвинених країнах Західної Європи, в яких високий рівень культурного розвитку сформувався історично. Ідеї мультикультуралізму в цих країнах були використані в якості методологічної бази вирішення проблеми вибудовування принципів міграційної політики в умовах глобалізації відповідно до традицій лібералізму і демократії західноєвропейського зразка. Однак руйнування багатовікових культурних засад і

¹¹⁷ Головкина О.В. Мультикультуралізм и проблема национальной идентичности в Канаде. *США*Канада*. 2009. №6. С. 126.

культурних традицій як титульних націй, так і мігрантів, призвело до усереднення рівня культури, але не зняло напруження в міжетнічних відносинах. Те, що відбувається в сучасному світі, свідчить про те, що ця концепція не виправдовує себе. Подібну оцінку даної моделі міжцивілізаційних відносин визнала і в жовтні 2010 року канцлер Німеччини Ангела Меркель.

На наш погляд, існують дві причини кризи моделі мультикультуралізму. По-перше, відсутність у представників певних етнічних груп, що опинилися в силу тих чи інших причин в умовах інокультури та іншомовності достатньої політичної культури, регламентованої правовими нормами, тобто законом, і демократичними традиціями, що стали як щось звичне, що визначає стереотипи мотивів поведінки і спрямованість установок ціннісної свідомості. По-друге, незнання мови (слабке володіння мовною культурою) створює не тільки культурно-комунікативні, мовні та психологічні бар'єри повноцінного соціального і професійного взаємодії в правовому полі соціуму, а й служить підставою для збереження замкнутості етнічних груп, що опинилися в силу будь-яких причин в умовах «демасифікації» і «вимушеного спілкування»¹¹⁸ з представниками інших етносів, офіційної влади, роботодавців і т.д. Очевидно, що в цих умовах система особистісних етнокультурних установок мого «Я» може збігатися тільки з подібними «мені» представниками етнічного комунікативного співтовариства, але вона не збігається, є чужою з подібного роду системами «інших», «чужих». І при відсутності механізмів зв'язку з «іншими» в умовах глобалізації, «де «чужого», «іншого» кратно більше, ніж «свого» ідентичного «собі», накопичується синдром втоми, агресивної невизначеності, відчуження, незадоволеності життєвими можливостями. У пошуках «себе» в умовах все більшої атомізації особистості людина все менше орієнтується на «іншого»¹¹⁹. Інакше кажучи, формується простір, наповнений різноманіттям культурних кодів, смислів, символів, які утворюють еkleктичну або «мозаїчну» культуру. У цих умовах

¹¹⁸ Тоффлер Э. Третья волна. М.: Изд-во АСТ, 2002. С. 279.

¹¹⁹ Савруцкая Е.П. Проблема метадискурса коммуникации в контексте современных миграционных процессов//Ценности и коммуникация в современном обществе. СПб.: Изд-во политехнического университета. С. 110.

можливості здійснення міжкультурного діалогу визначаються тим, наскільки успішними виявляться спроби вибудовування комунікації на підставі нових норм і механізмів міжкультурної взаємодії. В контексті дослідження даної проблеми слід уважно поставитися до одного дуже цікавого в методологічному плані ствердження Е. Тоффлера. На підставі порівняльного аналізу особливостей розвитку доіндустріальних, індустріальних і постіндустріальних цивілізацій американський філософ констатує факт того, що в даний час «багато бідних країн відчайдушно борються за утвердження себе як нації, бо в минулому нація як сутність була необхідною умовою успішної індустріалізації...». Однак, за його твердженням, багаті країни, що пройшли етап індустріалізації, «зводять роль нації нанівець»¹²⁰. Звісно ж досить важким висловити однозначне ставлення до ідеї Тоффлера про неухвагу країн, що пройшли етап індустріального розвитку, до національних питань. На наш погляд, прагнення бідних країн до самоствердження через національний фактор є в сучасних умовах чи не єдиною можливістю зберегти цілісність соціуму і зміцнити в масовій свідомості віру в свою етнокультурну унікальність, незвідність «своїх» цінностей до цінностей «інших». Це свого роду порятунок етнічної спільності від її «розчинення» в комунікативному просторі багатих народів. Але є й інша сторона цього питання, розуміння якої, як нам здається, пов'язане з «ефектом третього покоління» (Л. Гумільов).

У Франції, наприклад, спочатку здійснювалася модель громадянського суспільства (політичний або громадський націоналізм), яка ґрунтувалася на формуванні громадянської ідентичності вихідців з інших країн. У французькому політичному лексиконі не використовується поняття «національна меншина», і навіть «національність» в тому сенсі, в якому воно розуміється в Україні. У лексиконі французів слово «національність», «nationalité» означає виключно «громадянство», а прикметник «національний, національна», «national, nationale» означає приналежність до держави – Французької республіки. Таким чином, всі громадяни Франції включаються в одну категорію офіційної статистики – «французи».

¹²⁰ Тоффлер Э. Третья волна. М.: Изд-во АСТ, 2002. С. 522.

Разом з тим, Франція – це країна з дуже багатою власною культурною спадщиною, культурними традиціями, системами цінностей, що визначають спосіб життя, особливості національної самосвідомості, дбайливо охороняються французьким народом.

До певного часу традиційна етнічна культура Франції з одного боку, і етнічні культури національних меншин, що добре зміцнилися, з іншого, досить мирно співіснували в рамках громадянського суспільства. Але в розвитку цих відносин настав момент, коли мігранти як етнокультурна спільність, яка сформувалася, об'єднана багатьма соціальними, етнокультурними, світоглядними ознаками, висловила активний протест на законопроект про заборону носіння національного мусульманського одягу в громадських місцях. Виявилось, що благополучний фазис міжетнічних відносин може бути порушений в тому випадку, якщо характеристики в діяльності однієї з національних спільнот сприймаються як загроза (реальна чи уявна) для існування іншої. Як показують світові тенденції розвитку етнокультурних процесів подібні випадки, як правило, супроводжуються зростанням національної самосвідомості, прагненням зберегти свою культурну своєрідність і т.д., що в свою чергу призводить до появи напруженості в міжетнічному взаємодії, а в деяких випадках до міжетнічних конфліктів. Саме цей феномен Л. Гумільов назвав «ефектом третього покоління», характеризуючи в даному контексті особливості розвитку міжнаціональних відносин у Франції.

Існуючих точок зору з даного питання досить багато. Їх об'єднує думка про те, що в умовах глобалізації дослідження проблеми пошуку підстав етнокультурної ідентичності набуває все більшої актуальності. Але в контексті теми нашого дослідження хотілося б коротко зупинитися тільки на двох моментах. По-перше, сучасні міграційні процеси впливають на зміну комунікативного простору приймаючих країн, вносять корективи в їх комплекс історично сформованих національно-культурних базових цінностей, які визначали своєрідність національної самосвідомості і стереотипів поведінки. Разом з тим і міграційні групи, змушені пристосовуватися до нових умов, намагаються зберегти власні культурні традиції, форми і способи організації способу життя, мову, норми спілкування. Сувора

замкнутість локалізованих етнічних громад, де зберігається все «своє», що лежить в основі, вирізняється стійкістю ознак етнокультурної ідентичності. Плюралізація способу життя, труднощі адаптації до культури «інших» посилюють цю стійкість, на тлі якої виростає синдром «комунікативного нерозуміння», неприйняття стандартів і стилів життя «інших»¹²¹, постійного відчуття чужості їх звичаїв і світоглядних установок. Всі ці особливості ускладнюють інтеграцію мігрантів в культуру і спосіб життя титульних націй, створюючи тим самим як би самостійно існуюче соціокультурне середовище в межах комунікативного простору країни, яка їх прийняла. Ця особливість збільшує труднощі і протиріччя процесів глобалізації. З одного боку необхідність інтеграції розмиває межі етнокультурної ідентичності, а з іншого – шалений опір їй по лінії збереження найважливіших критеріїв і механізмів етнокультурної ідентичності – мови, способу життя, підтримуваних суворими обрядами і звичаями.

Сформована в цих умовах маргінальна культура або культура маргіналів є особливим видом субкультури, що має свої специфічні риси. На відміну від відкритості комунікативного простору титульних націй маргінальні групи ведуть замкнутий спосіб життя, не інтегруючись або слабо інтегруючись в соціокультурне середовище країни, яка їх прийняла.

В умовах фрагментарної або «мозаїчної» культури, домінування короткострокових форм міжособистісного спілкування (А. Тоффлер), як ознак сучасного етапу суспільного розвитку, негативні наслідки міграційних процесів посилюють ерозію державності, підривають основи національних держав.

Цілком очевидно, що для сучасного періоду цивілізаційного розвитку суспільства, пов'язаного з процесами глобалізації, традиційних соціальних механізмів етнокультурної ідентифікації недостатньо, тим більше, що переважна їх частина втратила притаманну їм функцію відтворення соціокультурного досвіду поколінь і типізації спілкування в нових цивілізаційних умовах.

На наш погляд, існує два напрямки інтеграції імігрантів:

¹²¹ Метелев И. С. Миграция и политика мультикультурализма. *Власть*. 2011. №2. С. 45.

– цивільний, тобто прилучення представників інших етносів до норм, цінностей та ідеалів громадянського суспільства приймаючої держави;

– культурний, який представляє собою залучення до системи цінностей, способу життя, звичаїв і традицій титульного етносу (що на наш погляд, є дуже складним процесом з огляду на необхідність в цьому випадку відмови від власної культури і самотності). Ці два напрямки вимагають детального дослідження під кутом зору виявлення визначальних факторів, що впливають на формування підстав етнокультурної ідентичності і тим самим визначають специфіку цих напрямків в умовах глобалізації.

Так, етнокультурні процеси в Сполучених Штатах Америки, де основою інтеграції поліетнічного населення країни поряд з нормами цінностями та ідеалами громадянського суспільства є надетнічна культурна система, яка формується і існує разом з етнічними культурами. Такою системою є масова культура, норми, цінності і ідеали якої створюють основу для об'єднання всіх представників американської нації незалежно від їх етнічної приналежності. При цьому етнічна культура імігрантів, які проживають на території США, не зникає. Підтвердженням тому служать різні квартали Нью-Йорка, де зберігаються етнічні традиції, звичаї, спосіб життя і мова етнічних меншин. Масова культура є досить новим явищем, породженим індустріальною і постіндустріальною цивілізацією. Існує ще одна модель міжцивілізаційних відносин, коли «кожна людина живе у відповідності зі своїми переконаннями», зберігає свої традиції і звичаї, при цьому поважаючи звичаї та інші релігії.

Але існує й інша точка зору, представлена С. Хантінгтоном, підставою для якої стала ідея розбіжності феноменів модернізації та культурної універсальності. Якщо для Фукуяма та його послідовників однорідність культурного простору пов'язана з прогресом західної цивілізації, то для С. Хантінгтона привнесені в західний світ технічні нововведення, що визначають сутність модернізації, не можуть бути причиною для культурної гомогенізації світу¹²². Звідси все більш явними стають тенденції до «зіткнення цивілізацій», неприйняття

¹²² Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2003. С. 132.

інших культур і нарощування агресії щодо їх носіїв. Світоглядна програма глобалізму, як «вестернізації», заснована, по суті, на філософії позитивізму і прагматизму з її принципами інструменталізму і операціоналізму, пропонує нові положення, що визначають картину світу.

До них можна віднести – доцільну діяльність як визначальну стратегію, інструментальність цінності розуму, відмову від розуміння основ буття на користь відпрацювання методів вирішення проблемних ситуацій, сприйняття істини в якості відносної субстанції, раціональну етику, орієнтовану не так на духовний зміст особистості, як на її потреби і т.д. В умовах зростаючої інтеграції культур, під впливом викладеної вище світоглядної програми відбувається руйнування традицій, які фіксують картину світу, властиву певному суспільству в межах нації. Наслідком цього руйнування стає спотворення природних процесів відтворення культури¹²³. Звідси відбуваються зміни співвідношення між елітарною, масовою та народною культурами при безумовному домінуванні масової культури. В даний час саме масова культура набуває характеру універсального культурного проекту (т.зв. «транснаціональна культура»), що руйнує національні культурні традиції. «Інформаційна економіка поширює по всьому світу носіїв ... стилю життя, який вже не має національної прив'язки»¹²⁴. Однією з центральних тем в сучасному глобальному світі стає проблема співвідношення індивідуального та загального, (універсального, масового), наслідком якої є пошук обґрунтування стійкості людського буття в умовах швидкоплинних світу.

В різноманітті протиріч сучасного світу, що впливають з особливостей процесів глобалізації, одним з провідних протиріч стає протиріччя, породжене зіткненням «старої» традиційної культури, яка формує замкнутий комунікативний простір етносів, і нової, вкрай рухомої «мозаїчної» культури. В цих умовах соціальної та культурної невизначеності, що посилюються процесами глобалізації, концептуальні картини сучасного світоустрою свідчать про

¹²³ Костина А. В. Глобализация и её социокультурные процессы. Глобальное пространство культуры. Материалы международного форума 12-16 апреля 2005 г. СПб, 2005. С. 33-37.

¹²⁴ Мюнх Р. Социальная интеграция в открытых пространствах. *Философские науки*. 2004. № 4. С. 38.

багатоплановість глобалізації і, відповідно, складність виявлення її сутності та вплив на основи і критерії етнокультурної ідентичності. Логічним є питання про те, яке ж із сучасних соціокультурних вимірів є базовим, визначальним вектором всіх змін в глобальному соціальному.

Об'єктивний процес (криза) різних типів ідентичностей, в тому числі й етнокультурної, в різних формах, в тому числі і прихованих, присутній в усьому світі. Всупереч вестернізації і популяризації мультикультуралізму в національних культурах різних країн виникли і зміцніли охоронні тенденції, що сприяють збереженню національних культур і, отже, визначають підстави етнокультурної ідентичності.

Так, у Франції держава приймає програму по захисту чистоти мови. У благополучних Австрії та Австралії відзначається зростання ксенофобії. Європа прагне закрити свої кордони для азіатських і східно-європейських мігрантів. У ряді європейських країн відмова від національної валюти (національної символіки) на користь євро (транскультурного символу) і від національних конституцій на користь спільної європейської конституції викликала активний протест населення.

Таким чином, філософсько-культурологічний аналіз проблемного поля етнокультурної ідентичності в умовах глобалізації висвітлив ряд проблем, які свідчать про те, що в останні десятиліття спостерігається зростання етнічної самосвідомості, реанімація національних культур. Складність та крайня суперечливість цього процесу залежить від того, що в його основі лежить не просто цивілізаційний розлам, що різко позначився в даний час. У сучасному світі відбувається глибинна трансформація культурних цінностей і установок, які вносять нові смисли в життєвий світ людства. Явища культури (релігія, моральність, почасти мистецтво), які в історико-культурному процесі упродовж довгого часу розвивалися, перш за все, в умовах досить замкнутих локалізованих комунікативних спільнот і знаходилися, як би, в стороні від загальносвітового ходу історії, під впливом глобалізації, а також нових інформаційно-комунікативних технологій, все більше витісняються ціннісними установками масової культури і антикультури (екстремістські релігійні напрямки ісламського фундаменталізму і нетрадиційних релігій, одностатеві шлюби, збочені

прояви шоу-бізнесу і т.д.). Очевидно, що нові явища в, так званих, культурних процесах негативно впливають на прояви ідентичності, орієнтованої на інші життєві установки, системи цінностей, знакові системи, моделі поведінки, що заново розробляються.

Іншим, не менш важливим, аспектом розглянутих проблем етнокультурної ідентичності ми б позначили необхідність знаходження граней між національною і масовою культурою. Ці межі в умовах ринкових відносин і конкуренції стримують процеси комерціалізації системи освіти, сфери мистецтва, не дозволяють перетворити надбання унікальних національних культур в об'єкт купівлі-продажу, тобто в товар. Очевидно, однак, що даний аспект проблеми вимагає спеціального розгляду, використання специфічних методів і розробки особливих моделей дослідження, пов'язаних, перш за все, з економічним, соціально-психологічним і соціологічним підходами до проблеми. У філософсько-культурологічному аспекті ця грань сприяє виявленню системозберігаючої ролі мови та інших соціальних механізмів в закріпленні і трансляції етнокультурного досвіду поколінь. В умовах глобалізації цей аспект дослідження отримує додатковий стимул для свого розвитку в зв'язку зі збільшенням масштабів міграційних процесів та етнокультурних взаємодій. Звідси етнокультурна ідентичність завдяки мові і все ще, хоча і в малій мірі, соціокультурним механізмам наступності (традиціям, звичаям, святам, обрядам та іншим етнокультурним чинникам збереження і відтворення визначальних особливостей національних культур і організації способу життя), несе навантаження самозбереження, духовно-морального суверенітету народу, бо мова – це крім усього іншого і колективне сприйняття світу, це культура народу.

В умовах, коли процеси глобалізації «скасовують простір і час, роблять малоістотними наші локальні вкоріненості, тим самим кидають виклик культурним, етнонаціональним та іншим традиційним ідентичностям»¹²⁵, все виразніше простежується тенденція інтеграції національних культур в сферу державної діяльності і одночасно

¹²⁵ Воропай Г.С. Между глобализацией и масскультурой (несколько фрагментов об идентичности). *Философские науки*. 2009. № 10. С. 11.

відбувається процес небувалої лібералізації культурної діяльності. Інтеграція культури в сферу державної діяльності – свідомий і керований процес, який має національно-культурні цілі. А процес лібералізації культури спирається на революцію в сфері комунікацій, яка створила нові можливості для інтернаціоналізації і глобалізації духовної сфери. Найпотужніші засоби комунікації стали «ферментом розчинення» будь-якої своєрідності культур і способів життя. «Всесвітнє телебачення», «всесвітнє радіо», «всесвітня павутина» Інтернет, «всесвітня реклама», «всесвітня мода» і т.д. стали всесвітньо-історичним явищем. Всього 10 західних телекомпаній володіють 86% світового ринку комунікацій. Американський дослідник Глейзер заявляє, що глобалізація – це поширення у всесвітньому масштабі інформації і розважальних заходів, що регулюються заходом, які справляють відповідний ефект на цінності тих місць, куди ця інформація проникає. Посилаючись на американського соціолога Р. Стіла, О. Карпукін і Е. Макаревич відзначають, що західні телекомунікаційні компанії транслиують культуру, що базується на масових розвагах і масовому самозадоволенні. Культурні сигнали передаються через Голлівуд і «Макдональдс» по всьому світу і підривають основи інших товариств. Це знаряддя експансії американського бачення світу, знаряддя глобалізації, яка розкладає національно-культурні ідентичності.

Глобалізація розставила нові акценти в проблемі ідентичності, насамперед етнокультурній. Культуру глобалізували в основному ЗМІ, які, в свою чергу, глобалізувалися завдяки технічній та інформаційно-цифровій революції. Саме такі мас-медіа як телебачення та Інтернет, перш за все (як найбільш доступні), уніфікують та віртуалізують культуру і повсякденність. Телебачення запускає «банк ідентичностей» – картинок, роликів, кліпів – які виступають в якості будівельного матеріалу при виборі ролей, іміджів, масок з яких складається калейдоскоп сучасних ідентичностей.

Наступним фактором, який глобалізує повсякденність, виступає Інтернет, мережа, звідки люди черпають інформацію, викачують фільми, книги і музику, купують товари, спілкуються, знаходять друзів і супутників життя, посилюючи тим самим проникнення масової культури в усі сфери суспільного та особистого життя людини,

уніфікуючи його потреби, інтереси, манери поведінки, цінності. За свідченням голови ради директорів *Google* Е. Шмідта і директора наукового центру *Google Ideas* Д.Коена, Інтернет є найбільшим в світі самоврядним простором, в якому «щомиті сотні мільйонів людей створюють і споживають в онлайн-просторі неймовірні обсяги інформації, і простір це фактично не має кордонів, в рамках яких діяли б національні закони»¹²⁶.

За оцінкою деяких теоретиків глобалізму світ йде до єдиної культури людства. Зокрема, Ф.Х. Кессіді пише про зародження в недалекому майбутньому якісно нової людини і глобальної форми спільноти – мегасупільства, мегакультури, суперетносу. Ще категоричніше висловлюється Ф. Фукуяма. На його думку, з настанням посткомуністичної епохи – в наявності кінець історії. Він вважає, що світова історія переступила на якісно новий щабель, на якій знято таке протиріччя як рушійна сила історії, і сучасний світ постає як єдине світове співтовариство. Нівелювання національних товариств і становлення єдиного світового співтовариства означатиме кінець історії, оскільки жодних значних подій після цього не відбудеться. Історія більше не є полем зіткнень окремих етносів, націй або держав, культур або ідеологій.

Проте різноманіття культур – це багатство людства і навряд чи твердження Ф. Фукуяма має під собою реальні підстави. Історія не підтверджує руху людства до єдиної культури. Йде уніфікація у сфері технології та економіки. Можна говорити про поширення однаковості в сфері споживання: дозвілля, шоу-бізнес. Але народи не відмовляються від своєї національної духовної культури та етнокультурної ідентичності, а зберігають і розвивають їх з урахуванням тих змін, що відбуваються в світі. Як наочний приклад виступають особливості модернізаційних процесів ряду азіатських країн (Японія, Китай), які суміщають в собі технологічний розвиток зі збереженням традицій і локальної специфіки.

Звичайно, інтеграційні процеси розвитку цивілізації неможливо не зупинити, чи повернути назад. Але глобалізм дає можливість

¹²⁶ Шмидт Э., Коэн Д. Новый цифровой мир. Как технологии меняют жизнь людей, модели бизнеса и понятие государств. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. С. 11.

перетворити нинішній соціум і світопорядок, втілюючи ідею, яка йде з давнини, єдності людської спільноти при збереженні своєрідності її складових. Це збереження різноманіття в культурі етнічних ідентичностей, розумне поєднання етнічного та універсального стає наріжним каменем у вирішенні проблеми сучасного суспільного розвитку.

Можливості збереження різноманіття культур, підтримання рівноваги між світом традиційних етнічних і світом сучасних культур в умовах формування єдиного інформаційно-комунікативного простору можуть бути створені, на думку фахівців, за допомогою розробки відповідної культурної політики, завданням якої повинно бути створення умов для адаптації етнокультурних груп і співтовариств до зміни зовнішнього середовища і для забезпечення можливості захистити і зберегти свою унікальність. Подібний підхід в останні роки знаходить все більшу кількість прихильників серед вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вважають, що сучасні процеси глобалізації більшою мірою орієнтовані на «формування багатополусної спільноти країн, народів і культур, які об'єднуються на основі гуманістичних цінностей, захисту національних інтересів великих держав, етносів і суперетносів»¹²⁷. Однак до оцінки даної точки зору слід підходити з урахуванням того, що локальні війни і міжетнічні конфлікти – це реалії сьогодення.

Очевидно, що в умовах глобалізації відбуваються соціокультурні процеси, які докорінно змінюють зміст і спрямованість міжетнічної комунікації. Процеси глобалізації створюють загрозу ідентичності або змінюють умови її формування. Не можна не погодитися з думкою Х. Маріносяна про те, що в сучасному світі все виразніше проявляються ознаки глобальної кризи традиційних, перш за все національних ідентичностей¹²⁸, на підставі чого дослідження даної проблеми набуває особливої актуальності.

Таким чином, філософсько-культурологічний підхід дозволяє ставити і вирішувати важливі в теоретико-методологічному та

¹²⁷ Городяненко В.Г. Положение русских в Украине и проблема их идентичности. *СОЦИС*. 2009. № 1. С. 92.

¹²⁸ Маріносян Х.Э. Национальное самосознание в эпоху глобализации. *Философские науки*. 2009. №7. С. 9.

практичному планах питання. По-перше, глобалізація з її гігантськими інформаційно-комунікативними ресурсами впливу на соціокультурні процеси, людини і особливості взаємопроникнення елементів національних культур, результатом своїм має все більшу уніфікацію управління культурними кодами і смислами. У цих умовах національні культури змушені пристосовуватися, а здебільшого підкорятися стандартам і вимогам глобального ринку масової культури, що сприяє трансформації визначальних ознак і підстав етнокультурної ідентичності.

По-друге, умови глобалізації відкривають нові можливості уніфікації прийомів управління культурними кодами і смислами національних культур, що загрожує розмиванням стандартів і особливостей останніх, підриваючи основи етнокультурної ідентичності, що історично сформувалися, підсилюючи процеси нівелювання локальних стратегій культурного розвитку і комерціалізації національних культурних цінностей.

По-третє, під впливом міграційних процесів, що активізуються, змінюються смисли комплексу культурної глобалізації, розмиваються основи етнокультурної ідентичності, відбувається переосмислення світоглядні установок на особливості міжнаціональних відносин і міжкультурної комунікації.

По-четверте, в умовах змін просторової організації світу, викликаних процесами глобалізації та культурної уніфікації, етнокультурна ідентичність як самовідтворювана система потребує відповідних механізмів закріплення і трансляції колективного досвіду по самозбереженню духовно-морального суверенітету культури етносів. У зв'язку з цим стає все більш очевидним необхідність як поглибленого дослідження сучасних чинників та механізмів формування етнокультурної картини світу, так і збереження підстав етнокультурної ідентичності.

1.7. Соціальні механізми закріплення і трансляції етнокультурного досвіду поколінь як підстави етнокультурної ідентичності: історія і сучасність

Наступність поколінь – необхідна умова суспільного розвитку. Процеси наступності притаманні всім сферам життя суспільства: існує спадкоємність в області сімейних, національних, міждержавних виробничо-технічних і економічних відносин, у сфері політики, права, моралі. Кожна з цих сфер має свої особливості відтворення базових цінностей і механізми їх трансляції на нові покоління. Політичні відносини, наприклад, відтворюються в житті нових поколінь діяльністю політичних інститутів, існуючими політичними традиціями, закріплюються в державній символіці. Релігійні відносини відтворюються діяльністю церковних організацій, сімейними релігійними традиціями і закріплюються релігійної обрядовістю і символікою.

Механізмами закріплення і відтворення суспільних відносин є традиції, звичаї, обряди, знакові системи, перш за все мова й інші системи символів. Вони підтримуються силою усталених норм моральності, суспільної думки, масових звичок, загальноприйнятих правил і стереотипів поведінки. Ці феномени є найдавнішими в історії людства соціальними механізмами збереження, відтворення і трансляції соціального досвіду поколінь. Наступність і збереження соціокультурних смислів, що здійснювалися протягом всієї історії людства, забезпечувалися функціонуванням соціальних механізмів, завдяки чому упродовж тривалих періодів зберігалася цілісність соціумів, досягалася стабільність способу життя, реалізовувалася односпрямованість комунікаційних процесів. Стабільність, цілісність комунікаційних процесів, повторюваність життєзабезпечуючих процесів в історико-культурному розвитку народів були визначальною умовою процесу спадкоємності поколінь, духовної і фізичної адаптації поколінь до навколишнього їх соціального та культурного середовища.

Основною метою соціального успадкування завжди було і є збереження і відтворення базових духовних якостей, необхідних для того, щоб кожне нове покоління могло не тільки включитися в систему суспільних відносин, що склалася в попередньому історичному

розвитку, а й сприяти її подальшому розвитку. Розглядаючи роль традицій в історії, К. Ясперс підкреслює, що саме «традиція робить нас людьми». Історичний процес, на його думку, «може перерватися, якщо ми забудемо про те, чого ми досягли, або досягнуте нами упродовж історії зникне з нашого життя»¹²⁹.

Актуальність дослідження проблеми соціальних механізмів в історико-культурному розвитку народів абсолютно є очевидною. У наукових публікаціях 50-70-х рр. ХХ століття з даного питання написано досить досліджень, серед яких в першу чергу слід назвати роботи Е. Баллера, М. Громико, М. Заковича, Е. Маркаряна, В. Плахова, І. Суханова, І. Фурсіна, Д. Угриновича. У роботах вищевказаних авторів розглядалася соціальна природа традицій, звичаїв і обрядів, їх місце і роль в організації суспільного життя, специфіка їх функціонування в процесі відтворення і накопичення соціального досвіду поколінь. Основна ідея зазначених вище авторів полягала в доказі нерозривного зв'язку традицій, звичаїв і обрядів з розвитком духовної народної культури¹³⁰.

В нашому дослідженні проблема соціальних механізмів представлена в двох взаємопов'язаних аспектах: по-перше, в напрямку виявлення особливостей розглянутих явищ як механізмів етнокультурної ідентичності і, отже, їх роль в упорядкуванні культурно-комунікативних процесів; по-друге, в напрямку розгляду специфіки трансформації всієї системи соціокультурних механізмів етнокультурної ідентичності, що склалися в останні десятиліття під впливом нових цивілізаційних умов. Специфіка як першого, так і другого аспектів досліджуваної проблематики полягає в тому, що, як справедливо зауважують В. Миронов, Є. Савруцька і багато інших дослідників, процеси глобалізації, нові інформаційно-комунікативні технології та, так звана, «комунікативна революція» корінним чином

¹²⁹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Изд-во Политическая литература, 1991. С. 245.

¹³⁰ Савруцкая Е. П. Образ жизни и исторические формы общения. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1989. 264 с.

змінити структуроскладові компоненти системи культури сучасного комунікаційного простору постіндустріальної цивілізації¹³¹.

Але «аналогічних процесів в історії людського суспільства не існувало», – вважає В. Миронов. На всіх етапах історико-культурного розвитку суспільства аж до епохи постіндустріалізму (суспільства «Третьої хвилі» за О. Тоффлер), кожне нове покоління, входячи в систему нових суспільних відносин, новий світ культурних цінностей, більш-менш успішно адаптувалося до цих умов. Це досить гармонійне пристосування до нового досягалося завдяки тому, що соціокультурні механізми спадкоємності (традиції, звичаї, обряди, ініціації, ігри, свята, знакові системи), що формувалися століттями, забезпечували молодим поколінням можливість спертися на соціальний та емоційний досвід старших поколінь і використовувати «Традиційну систему культурної комунікації». У нових глобалізаційних умовах «через розширення міжлюдських зв'язків знецінюється традиційна культурна спадщина»¹³², негативно впливаючи на всі елементи системи культури, руйнуючи тим самим підстави етнокультурної ідентичності.

За великою кількістю питань, пов'язаних зі спробою пояснити, чому в нових цивілізаційних умовах, які розкривають перед людьми великі можливості задоволення матеріальних і духовних потреб, а також збереження моральних і культурних цінностей, так гостро постала проблема пошуку підстав етнокультурної ідентичності. Для того щоб розібратися в цьому питанні, необхідно, перш за все, зрозуміти, в чому полягає особливість традицій, звичаїв, обрядів і т.д. як механізмів соціокультурної наступності та збереження і трансляції визначальних ознак культурної ідентичності етносів. Іншим не менш важливим моментом є питання, чому в умовах глобалізації та нових інформаційно-комунікативних технологій роль величезного числа соціальних механізмів упорядкування способу життя і забезпечення етнокультурної ідентичності різко скоротилася, перекинувши ліву частку навантаження по її збереженню на знакові системи, перш за все мова.

¹³¹ Савруцкая Е. П., Жигалов, Б. А., Дорожкін А. М., Устінкін С. В. Утворення. Культура. Мова: монографія / Під загальною редакцією Є.П. Савруцкой. Нижній Новгород, СПб.: Видавництво РХГА, 2014. гл. VI. С. 77.

¹³² Миронов В.В. Современное коммуникационное пространство как фактор трансформации культуры и философии. *Вестник МГУ. Сер. 7. Философия.* 2006. №4. С. 39.

Однак, аж до розквіту індустріальної цивілізації і її переходу до постіндустріального етапу суспільного розвитку соціальні механізми відтворення соціального досвіду, що історично склалися і механізми трансляції суспільних цінностей від покоління до покоління були традиції, звичаї, обряди, знакові системи, ігри, свята. Вони сприяли формуванню внутрішньої єдності етносу, збереження його культурної своєрідності. Традиції, звичаї, обряди, ініціації, свята, ігри були потужними соціальними засобами стабілізації утверджених суспільних відносин, збереження цілісності локальних соціумів. Вони, як і будь-які інші суспільні інститути минулих епох виникали, удосконалювалися, сприяли розвитку і закріпленню життєво важливих соціальних і біологічних процесів. Нерідко закріпившись у формі масових звичок, стереотипів, стандартизованих форм колективної поведінки, вони починали гальмувати цей розвиток. Традиції та звичаї завжди зберігали і відтворювали те, що було досягнуто в суспільному та приватному житті. У практиці комунікаційних процесів і організаційно-господарської діяльності вони закріплювали те, що було досягнуто до теперішнього часу, беручи форму масових звичок, традиції і звичаї знаходили велику стійкість, ставали свого роду хранителями досягнень минулого. Ця їх особливість відігравала важливу роль в історії, незважаючи на те, що на певному ступені свого розвитку ті чи інші конкретні звичаї і традиції перетворювалися в гальмо суспільного прогресу. Більш того, зміни соціальних умов, що руйнують колишню стабільність і стійкість суспільних процесів, ведуть до трансформації повсякденності, яка, за словами К. Ясперса, «пориває з традицією» в результаті чого «втрачається історично сформований етос, звичні форми життя розпадаються ...»¹³³. Очевидно, що подібне руйнування старого і прихід нових соціокультурних форм є природним процесом поступального розвитку історії. Однак кожен новий її етап не починає все заново. Він спирається на фундамент досягнутого, відкидаючи застаріле, що заважає розвитку, спираючись на те, що зберігає цілісність соціуму, культурно-комунікативні ознаки і смислові характеристики етносів.

¹³³ Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Изд-во Политическая литература, 1991. С. 245.

Історично сформована сукупність етнокультурних норм і цінностей не тільки утворюють культуру етнічної спільності, але і стають головною ознакою її етноідентифікації, одним з провідних ланок національної своєрідності і самосвідомості. Національна своєрідність, психологічний склад етносу, що тисячоліттями формуються під впливом природного середовища та соціокультурних чинників, зберігають свої унікальні особливості завдяки соціальним механізмам зв'язку часів і поколінь. Найважливішою особливістю цих соціокультурних механізмів стало те, що вони в культурі етносів, в організації їх способу життя формували стійке оцінне ставлення до світу соціально значущих явищ та форм поведінки, завдяки чому зберігалася цілісність соціумів, здійснювалася спадкоємність культурних цінностей, насамперед норм.

Формування соціальних механізмів закріплення і трансляції соціокультурного досвіду з організації способу життя і впорядкування комунікаційних процесів відбувалося в процесі антропосоціогенезу.

Подолання «зоологічного індивідуалізму», збільшення частки соціокультурних форм регулювання процесами життєдіяльності людей, розвиток духовно-моральних засад у регулюванні відносин між людьми вимагали розробки способів (механізмів) закріплення досягнутого і передачі сформованих знань і навичок новим поколінням. Такими механізмами були ігри, звичаї, обряди, традиції, свята, знакові системи (мова, символи, мистецтво), які зіграли величезну роль у розвитку культури людства.

В період родового ладу, в епоху античності і середньовіччя майже всі досягнення моральної і художньої культури народів знаходили своє закріплення в звичаях, традиціях і супроводжуваних їх обрядових формах.

Наступність духовної культури досягалася шляхом неухильного дотримання новими поколіннями звичаїв і традицій свого племені, народу. Зміни в системі суспільних відносин відбувалися настільки повільно, що викликані ними відмінності в духовному образі молодих і старших поколінь були майже непомітні для безпосередніх спостерігачів. У житті нових поколінь суспільні відносини здійснювалися за міцно утвердженими століттями шаблонами діяльності. Така стандартизація для тих часів грала позитивну роль.

Завдяки їй стійко зберігалися і передавалися наступним поколінням досягнення матеріальної і духовної культури в умовах майже безперервних воєн і міграції племен, спустошливих навал і епідемій. Стійкість звичаїв, традицій і обрядів були рятівними підвалинами для збереження і передачі новим поколінням досягнень культури.

Упродовж багатьох століть з часу появи «людини розумної» молоді покоління формувалися умовами повсякденності, тобто самою організацією побутового, трудового, сімейного життя. Емпірично, шляхом проб і помилок відшліфовувалася така організація повсякденних відносин, яка не тільки приводила до практичного успіху у праці, в побуті, але і максимально повно передавала думки, почуття, звички попередніх поколінь молодим. На цю особливість трудової діяльності, організації способу життя, упорядкування комунікаційних процесів ми звертаємо особливу увагу, тому що в сучасних умовах глобалізації, нових інформаційно-комунікативних технологій, небачене ніколи раніше прискорення темпів суспільного розвитку, зруйнувало систему колишніх механізмів соціокультурного успадкування.

Система соціальних механізмів традиційних суспільств діяла в напрямку типізації прийомів трудової діяльності, закріплення зразків сімейно-побутових відносин, доведення цих зразків поведінки до нових поколінь як еталонів поведінки, думок і почуттів. У дослідженнях місця і ролі традицій, звичаїв і обрядів в історико-культурному розвитку світових цивілізацій відзначається, що система звичаїв і традицій кожного народу була результатом багатовікових його виховних зусиль.¹³⁴ Через цю систему кожен народ відтворював себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію в ряду поколінь, що змінювали одне одне. До традицій і звичаїв ставилися дуже дбайливо, оскільки відновити втрачений зв'язок між поколіннями разовою дією неможливо. Наступність поколінь, вірність дітей традиціям і звичаям батьків народ розглядав як основний закон життя.

¹³⁴ Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. М.: Политическая литература, 1976. С. 5.

Традиції та звичаї мають істотні відмінності, що визначили їх місце і роль в історико-культурному процесі. Традиції – це соціальні явища, кінцевою метою яких є впровадження діяльності нового покоління в те русло розвитку суспільних процесів, за яким розвивалася діяльність старших поколінь. Специфічною особливістю традицій є те, що представлений в них образ дійсності виражений в гранично узагальненому вигляді. Як справедливо відзначав Г. Праздников, про традиції «ми тільки і можемо судити, осягаючи її в нових явищах культури як її фундаменту»¹³⁵. Ця особливість традицій сприяє збереженню та відтворенню основних базових етнокультурних якостей. Крім того традиції є необхідною умовою творчого розвитку культурних цінностей стосовно процесу зміни соціальної дійсності і комунікаційних процесів під впливом нових цивілізаційних умов.

Цілі передачі соціокультурного досвіду молодим поколінням в традиціях і звичаях досягалися шляхом вироблення прийомів дій і, отже, вимог до духовних якостей індивіда стосовно до певних життєво важливих ситуацій, які регулярно повторюються.

Типізація комунікаційних процесів досягалася емоційним впливом обрядових форм з широким використанням символічних дій і знаків, що закріплювали в масовій свідомості необхідні стереотипи поведінки, думок і почуттів. Усвідомлення зв'язку між досягнутим корисним результатом дій і самою дією, емоційні реакції на позитивний або негативний результат дії сприяли формуванню картини світу, висловлюючи в мові, системі символів і в мистецтві її особливості та відмінні ознаки.

Звичай, на відміну від традицій, дає детальну вказівку щодо вчинку в конкретній ситуації. Він не пред'являє вимог до духовних якостей людини. Звичай детально регламентує те, що слід або не слід робити в даній обстановці і не вказує, якою потрібно бути людиною. Він вводить поведінку нових поколінь в русло, прокладене старшими поколіннями через детальну регламентацію поведінки в конкретній ситуації, що підкріплюється обрядовими колективними діями.

Це завдання традиції вирішують інакше – через регламентацію духовних якостей, необхідних для правильної, з точки зору даного

¹³⁵ Праздников Г.А. Традиция как диалог культуры. *Советская этнография*. 1981. № 2. С. 56.

народу, громадського або особистого життя. У дослідженнях І. Суханова, Д. Угріновіча, М. Серсенбаєва, Г. Празднікова відзначалася дуже важлива для процесів соціалізації особливість розглянутих явищ, яка забезпечувала впорядкованість комунікаційних процесів. Так, на думку І. Суханова, в ході суспільного розвитку звичаї і традиції виконують дві загальні для них соціальні функції: «бути засобом стабілізації усталених в даному суспільстві відносин і здійснювати відтворення цих відносин в життя нових поколінь»¹³⁶.

Але ці функції звичаї і традиції здійснюють різними шляхами. Звичаї роблять це безпосередньо, шляхом детальних приписів дій в конкретних ситуаціях, стабілізують певні ланки суспільних відносин і відтворюють їх у життєдіяльності нових поколінь (відносини між старшими і молодшими, між колегами по роботі і т.д.). Звичаї функціонують в будь-якій сфері діяльності, де мають місце стереотипно повторювані відносини, які допускають детальну регламентацію. Що стосується традицій, то вони звернені до духовного світу людини, виконують роль засобу стабілізації і відтворення суспільних відносин і культурних цінностей шляхом формування відповідних духовних якостей, що вимагаються цими відносинами.

Звичаї, обряди і традиції – це взаємопов’язані канали, за якими старше покоління передає молодим досвід своєї соціальної поведінки, свої моральні норми, почуття, способи і прийоми громадської діяльності.

Незважаючи на наявні відмінності, звичаї і традиції виконують загальну для них роль засобів стабілізації і відтворення суспільних відносин в ряду поколінь, які змінюють одне одне. І ті, і інші представляють собою механізми соціального наслідування і наступності поколінь. Цю свою функцію звичаї і традиції здійснюють різними шляхами і засобами, на різних рівнях суспільних відносин. Звичаї передають новим поколінням типізовані зразки конкретних дій минулих поколінь. Через організацію діяльності молодих поколінь на рівні простих, стереотипно повторюваних суспільних відносин звичаї

¹³⁶ Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. М.: Политическая литература, 1976. С. 10.

мимоволі формують необхідні в реалізації цих відносин духовні якості представників даного суспільства. Традиція ніколи не діє поза зв'язком зі звичаями, вона завжди функціонує на їх основі.

В традиціях, як формі загальності, здійснюється закріплення, відтворення та розвиток характерних ознак духовної етнокультури, що об'єктується в соціальній предметності і поведінці людей¹³⁷. Завдяки повторюваності та сталого збереження в організації способу життя і комунікаційних процесах традиції, звичаї та обряди були не тільки механізмами соціокультурного успадкування, а й етнокультурної ідентичності.

Закріплені звичаями і обрядами відносини і сформовані цими відносинами духовні якості, традиції включають як передумову, як вихідний матеріал для стабілізації в життя нових поколінь складних суспільних відносин і соціально значущих духовних якостей. Традиції доносять до нових поколінь зразки переконань і почуттів, спрямованості і значимості поведінки. Звичаї і традиції – це форми передачі новим поколінням способів реалізації сформованих в життя даного суспільства моральних, естетичних і релігійних відносин. Вони не регламентуються юридично, а підтримуються силою громадської думки, стереотипами і колективними звичками, будучи тим самим найважливішими елементами культури.

Складовою частиною звичаїв і традицій є обряд, як форма зовнішнього виразу і обмін почуттями й думками між людьми. Ці форми, будучи одного разу знайденими, міцно затверджуються в життя у вигляді обрядового формаіуу якої-небудь події (наприклад, весільний обряд, обряд прийняття військової присяги і т.д.). В даному відношенні обряди служать свого роду готовим руслom для зовнішнього вираження переживань, викликаних певною подією, позбавляючи людей від необхідності кожного разу шукати форми цього вираження. Колективне вчинення обрядових дій силою емоційного зараження і наслідування розширює можливості емоційно-психологічного впливу на формування групової свідомості¹³⁸.

¹³⁷ Савруцкая Е.П. Диалектика образа жизни и культуры общения (цивилизационно-коммуникативный аспект): дис. ... докт. филос. наук. Нижний Новгород, 1996. С. 88.

¹³⁸ Савруцкая Е.П. Диалектика образа жизни и культуры общения (цивилизационно-коммуникативный аспект): дис. ... докт. филос. наук. Нижний Новгород, 1996. С. 92.

Сила емоційного впливу і стійкість обрядових форм багато в чому визначалася використанням засобів естетичного впливу на масову свідомість (спів, музика, танці). Історія формування естетичної сторони обрядів – це постійний відбір народом кращих творів свого мистецтва, причому ці твори, увійшовши в обряд, не залишалися незмінними. Вони шліфувалися від покоління до покоління в напрямку більш повної відповідності їх тим почуттям, зовнішньою формою вираження яких вони були. Це вело до поліпшення художніх творів мистецтва або до заміни їх іншими, які більш відповідали культурі почуттів, що невпинно зростала. Величезна частина народного мистецтва народилася і розвивалася саме таким шляхом. В обряді народ виступав і як творець художньої культури, і як виконавець її творів, і як найсуворіший її критик. Естетична сторона обрядів завжди перебувала під контролем громадського художнього смаку. Вона вимагала спільності переживань багатьох людей і висувала цю спільність в ранг загальноприйнятого еталону художнього смаку.

Таким чином, обряд створює колективні форми зовнішнього вираження емоцій і розумових процесів, представляючи їх в абсолютно певних діях, мовних і символічних актах. Обряди сприяють формуванню колективних звичок, типізації способів емоційних виразів згідно подіям, що відбуваються. Ставши загальноприйнятою, обрядова форма підпорядковує переживання і думки молодих поколінь загального спрямування переживань і уявлень, властивих духовному життю старших і давно минулих поколінь, які залишили у спадок молодим готові способи вираження емоцій і думок.

Завдяки наступним причинам традиції, звичаї, обряди були і до сих пір у багатьох народів є в значній мірі найважливішими соціальними механізмами етнокультурної ідентичності:

– завдяки стійкості, повторюваності, масовості виконання формували стереотипію поведінки, вираження емоційних станів, соціокультурні механізми, що розглядаються, направляли комунікативні дії в русло типізації поведінкових форм зовнішнього вираження ставлення мас людей до найбільш соціально значимих подій їхнього життя;

– як форми колективних дій вони формували звички комунікативної дії, стійкість яких досягалася і досягається ефектами емоційного зараження і емоційного наслідування, що сприяло пізнанню цілого за окремими його ознаками (тобто цілість культури соціуму, його етнокультурні та релігійні складові, мовні особливості, система символічних дій і знаків, особливості організації сімейно-побутових відносин і т.д.);

– використання системи цих механізмів було направлено на формування стійких одностипних емоційних, розумових і поведінкових реакцій на соціально значущі явища суспільного життя, що відрізняють один народ, одну країну (державу), одну соціальну спільність від іншої, утворюючи тим самим гігантський комплекс культурно-комунікативних ознак етнокультурної ідентичності, спільноту, що грала консолідуєчу і системоутворюєчу роль в збереженні цілісності соціумів і стабілізації культурно-комунікативного простору етносів.

Виникає питання, через які причини традиції, звичаї та обряди втрачають свою силу і вплив в якості механізмів етнокультурної ідентичності? На наш погляд, процеси глобалізації, нові засоби масової інформації і, перш за все, глобальні мережі викликали глибоку трансформацію всіх сфер соціальної реальності, що найбільшою мірою в своїх негативних проявах дало про себе знати в духовній культурі та світі людських відносин. У дослідженнях А. Костіної, В. Мяснікова, Р. Мюнха, Є. Савруцької і ряду інших вітчизняних і зарубіжних дослідників (О. Тоффлер, насамперед) відзначається, що під впливом глобалізації, міграційних процесів і інтеграції, відбувається руйнування колишньої «замкнутості комунікативних систем» етнічних культур, збільшується віртуалізація життєвого світу етносів, змінюється мовна картина світу¹³⁹. У цьому процесі відбувається «витіснення довготривалих, стійких зв'язків між людьми короткочасним або дистанційним спілкуванням», посилюються тенденції уніфікації цінностей, стандартів і мотивів поведінки¹⁴⁰.

¹³⁹ Савруцкая Е.П. Проблема метадискурса коммуникации в контексте современных миграционных процессов // Ценности и коммуникация в современном обществе / Под ред. д-ра филос. наук, проф. С.В. Клягина, д-ра филос. наук, проф. О.Д. Шипуновой. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2012. С. 109.

¹⁴⁰ Костина А. В. Глобализация и её социокультурные процессы // Глобальное пространство культуры. Материалы международного форума 12-16 апреля 2005 г. СПб.: Центр изучения культуры, 2005. С. 33-37.

Об'єднавчий вплив глобалізації на культуру різних народів, веде до розмивання підстав етнокультурної ідентичності, «сприяє створенню умов поглинання однієї культури іншою», надаючи людським відносинам «модульний характер, коли кожен учасник комунікативної ситуації є взаємозамінним», втрачаючи при цьому «свою функціональну і особистісну неповторність...»¹⁴¹.

Відкритість комунікативного простору, ефект «імплузії комунікації», зауважує Є. Савруцька, робить людину «як би причетною до подій, реальним суб'єктом яких вона бути не може через віддаленість в просторі, а нерідко – і в часі». У реальному ж просторі її власного життя «відбувається поєднання ціннісних установок, духовно-моральних орієнтирів своєї культури і запозичень ззовні»¹⁴².

Очевидно, що інтеграція культур – це необхідна і дуже важлива сторона міжкультурної комунікації, здійснюваної у вигляді діалогу культур, який передбачає досягнення взаєморозуміння, толерантності, взаємної поваги і т.д. Однак в цьому процесі є й інший аспект, що викликає насторожене ставлення до феномену інтеграції культур. Справав тому, що явища глобалізації та інтеграції культур супроводжуються руйнуванням національних культур, національних традицій та інших етнокультурних норм, перш за все звичаїв, обрядів, мовних етикетів, символіки, свят і т.д. (А. Костіна). Масова культура, яка не має «національної прив'язки», все більш стає «культурою транснаціональною»¹⁴³, поглинаючи національні культури повністю, або трансформуючи їх таким чином, що вони вже не можуть виконувати роль механізму етнокультурної ідентичності.

Таким чином, на нашу думку, слід визнати, що під напором різких змін комунікативного простору постіндустріальної цивілізації, на зміну відносно локалізованих, стійко збережених століттями моно або полісоціумов, що відрізняються своєю ідентичністю культурних

¹⁴¹ Savrutskaya E.P., Ustinkin S.V. Education Problems in the Context of Communication Processes of the Modern Civilization // Science and Education: materials of the II international research and practice conference. Vol. I. Munich, December 2012: publishing office Vela Verlag Waldkraiburg. Munich. Germany, 2012. P. 564.

¹⁴² Савруцька Е.П. Философский взгляд на проблемы коммуникации в современном мире // Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова. 2008. Вып. 2. С. 149.

¹⁴³ Мюнх Р. Социальная интеграция в открытых пространствах // Философские науки. 2004. № 2. С. 30-58.

цінностей і норм, а також механізмів їх реалізації, в практиці повсякденного життя приходять інші форми просторової організації соціального середовища, інші цінності і норми інформаційно-комунікативної взаємодії та регламентації комунікативних процесів. Уніфікація, як принцип організації життєвого простору і духовних цінностей в умовах глобалізації, успішно розвивається на основі поглинання величезних пластів інформації, яка споживається за допомогою ЗМІ та нових інформаційно-комунікативних технологій великими, не пов'язаними територіально між собою, масами людей, залишає все менше місця і можливостей для відтворення унікального досвіду національних культур по збереженню своєї етнокультурної ідентичності.

Масова культура, все більше набуває характеру транснаціональної культури, інтегрується в комунікативний простір національних культур. В результаті відбувається руйнування підстав етнокультурної ідентичності, уніфікація естетичних потреби й смаків, витіснення етнокультури на периферію сімейно-побутових відносин або демонстрацію культурних артефактів у свята, або на різного роду заходах культурно-просвітницького характеру.

Механізми соціальної спадкоємності і стабільності етнокультурної ідентичності замінюються механізмами адаптації, пріоритетна роль яких визначається особливостями і вимогами розвитку тих чи інших цивілізаційних процесів. Адаптаційні механізми на відміну від механізмів соціокультурної наступності носять ситуаційний характер, не «прив'язані» до необхідності збереження підстав етнокультурної ідентичності. Вони в значній мірі визначаються політичною кон'юнктурою і економічною ситуацією, залежать від прагматичних інтересів і сформованих ціннісних установок індивідів.

Різниця в особливостях соціальних механізмів історико-культурної спадкоємності і етнокультурної ідентичності, з одного боку, і механізмів адаптації, з іншого, наочно проявляється при порівнянні таких явищ культури, як релігія, сім'я та інститути освіти. В системі культурних складових етнічної ідентичності, які до сих пір зберігають прихильність звичаям і обрядовим діям, і з цієї причини впливають на масову свідомість, найважливішу роль грала і грає

релігія. Вона є акумулятором національних традицій і звичаїв. Ш.Л. Монтеск'є, зокрема, вважав релігію кращою опорою моральності і любові до Батьківщини. Особливо важливе значення має релігія в збереженні ідентичності народу, який зазнає небезпеки знищення або знаходиться під іноземним пануванням. Відомий рятівний приклад – польський народ майже в півторастолітній період відсутності національної держави зміг зберегти себе як націю лише завдяки культурній та об'єднавчій діяльності польського костелу. Відомо також, що зміна традиційної релігійної віри, як правило, розмиває етнокультурну ідентичність, може привести до її радикальної зміни і навіть до зміни етноніма. Наприклад, чувашів, які прийняли іслам, вважають татарами, так як більшість чувашів сповідують православ'я. Таке істотне вплив релігії на етнічність, на формування солідарності етнічної спільності, пояснюється корінний, її глибинний зв'язок з менталітетом народу, його духовними основами. Тому, зміна релігії підриває основи етнічної ідентичності, відчужує людини від свого народу, змінює його відношення не тільки до свого, але і до інших народів, народжує маргінальність етнічної самосвідомості. Політика ж збереження традиційних для етносу вірувань, які стали невід'ємною частиною його культури і способу життя, сприяє збереженню етносу і зміцненню підстав його ідентичності.

Розглядаючи цю проблему з точки зору історії, слід зазначити, що релігійні обряди з самого початку були колективними діями. В процесі їх реалізації виникали певні зв'язки і відносини між людьми, на підставі яких формувалися релігійні групи (релігійні громади). Специфіка цих груп полягає в тому, що збереження їх цілісності багато в чому досягається здійсненням релігійних обрядів, тобто символічних дій, в яких втілюються ті чи інші релігійні уявлення, що сприяють формуванню стійких підстав етнокультурної ідентичності¹⁴⁴.

Дослідники вказують на зв'язок релігії з традиційними формами поведінки, зі звичаями та обрядами. Під традиційним поведінкою в даному випадку розуміється дотримання прийнятих у суспільстві норм

¹⁴⁴ Федорова М. В. Религиозные ориентации молодежи в контексте постсекулярного общества // Динамика ценностных ориентаций молодежи: монография / Под общей редакцией док. филос. наук, проф. Савруцкой Е.П. Нижний Новгород. ФГБОУ ВПО «НГЛУ». СПб.: Издательство РХГА, 2014. гл. VI. С. 165.

і зразків, копіювання їх. Позитивна оцінка наявних в суспільстві стереотипів діяльності, в такому випадку, сама собою є зрозумілим. «Раз так діяли наші предки, значить це добре. Значить, ми повинні запозичувати у них ці зразки і способи поведінки – така соціально-психологічна передумова традиційної поведінки»¹⁴⁵.

Етнічна культура, як певна системна єдність, функціонує завдяки наявності відповідної етнокультурної традиції. Іншими словами етнічна культура актуалізується, акумулюється у властивій їй традиції. А оскільки релігія є одним з найважливіших компонентів етнічної культури, то вона багато в чому визначає основні контури етнічної культури і грає величезну роль в історії того чи іншого етносу. Відомо також, що релігія в історії різних народів виступала в ролі консолідуючого механізму, дуже часто будучи гарантом збереження етнокультурної індивідуальної цілісності. Наприклад, християнство у болгар і вірмен зіграло величезну роль в збереженні цих етносів.

Сучасні етноси успадковували ментальні і культурні традиції своєї релігії. Область релігійного становить значну частину життя суспільства протягом всієї історії людства. Це величезний і складний світ особливої людської діяльності – релігійних почуттів, думок, промов, бажань, вчинків, взаємин людей, соціальних інституцій. Цей факт в змістовному плані (в сфері смислів, ідей, образів, уявлень) визначає внесок релігії у формування, закріплення і відтворення культури і менталітету народу. Релігійне світовідчуття, обрядова практика, релігійна мораль, церковні встановлення глибоко проникають в повсякденне життя народу, багато в ньому визначають, самі є частиною місцевої (етнорегіональної) своєрідності, сприяють трансляції досвіду новим поколінням. Тому навіть світові релігії завдяки взаємодії з повсякденним побутом народу в різних країнах відрізняються національним колоритом.

Таким чином, упродовж багатьох століть релігія в якості віровчення, культових практик, а також церковних інститутів радикально впливала на формування суспільної свідомості, соціальної організації і культури етносів, закріплюючи і передаючи досвід релігійних відносин новим поколінням. Тому вплив релігії на

¹⁴⁵ Угринович Д. М. Обряды. За и против. М.: Политиздат, 1975. С. 12.

менталітет народів через систему традицій, звичаїв, обрядів, символіки є виключно глибоким і різноманітним.

Іншою стійкою соціальною формою людської взаємодії є сім'я, з якої починається відтворення фізичних і базових духовних цінностей. Зміна поколінь зберігає стійкий комплекс компонентів етнічної самосвідомості, перш за все, в системі сімейного виховання, у взаєминах батьків і дітей. Модель благополучної сім'ї зі стабільними відносинами залишається однією з найбільш істотних цінностей в будь-якому етносі. Життєдіяльність сім'ї реалізується в першу чергу через традиції і звичаї, в яких переплітаються етнічні та релігійні основи, що задають загальну спрямованість розвитку, перешкоджають розмиванню самобутньої культури, виступають засобом морального і соціального контролю і збереження національної мови. В умовах сімейного життя досвід передається за допомогою копіювання, відтворення, естетичних норм, морально-етичних уявлень, правил поведінки і світоглядних установок в цілому. У родині структурується емоційно-психологічна сфера, включаючи інтелектуальні та емоційні аспекти культури спілкування, тобто відбувається формування персональної та колективної ідентичності. В процесі сімейного виховання здійснюється передача етнічної інформації,¹⁴⁶ формуються основні уявлення і критерії етнокультурної ідентичності. Таким чином, сім'я забезпечує виконання певних соціальних функцій, необхідних для продовження існування суспільства. Це робить її відповідальною за формування моральних орієнтирів, цінностей і стандартів. Разом з тим необхідно відзначити, що і сім'я як соціальний інститут в сучасних умовах зазнає значних змін не в кращу сторону. У дослідженнях вчених відзначається ослаблення соціалізуючих механізмів, що сприяють засвоєнню ціннісно-нормативного багатства культури попередніх поколінь. Очевидно, що подібна ситуація суттєво ускладнює дію механізмів соціальної спадкоємності і стабільності етнокультурної ідентичності, які формуються в сім'ї. Разом з тим, «посилюється роль адаптаційних процесів, в яких опора на підтримку

¹⁴⁶ Кожевников В.П. Межэтническая коммуникация и проблемы этнической ассимиляции: материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001. Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С. 79.

сім'ї, її соціальний досвід і матеріальні можливості займає важливе місце і визначає стартові можливості людини в складній стратифікованій соціальній структурі»¹⁴⁷.

Щодо адаптаційних механізмів, то вони включаються в процес трансляції етнокультурного досвіду через функціонування системи освіти, завдяки чому «освіта, як інтегральний інститут, є доповненням до інституту сім'ї»¹⁴⁸. Основним завданням освіти, як соціального інституту, є трансляція універсальних і спеціальних знань. Вона може бути розглянута як процес співвіднесення конкретного індивіда до необхідних стандартів суспільства шляхом передачі соціокультурних знань і організації належного поведінки, тобто як основна ланка процесу соціалізації індивідів. Головне ж призначення освіти полягає в залученні підростаючого покоління до вищих духовно-моральних цінностей на всьому етнокультурному просторі соціумів.

Як досить консервативна система освіта здатна цементувати суспільство і етнокультурний простір, забезпечувати їх єдність, зберігати традиції народу. «Опора освіти на традиції – запорука успішного формування сучасного етнокультурного простору»¹⁴⁹. Вона цілеспрямовано впливає на розвиток світоглядних і поведінкових установок суб'єктів суспільних відносин, виступає механізмом збереження культури і духовної інтеграції соціуму. Система освіти відтворює кращі етнокультурні традиції народу, формує особистість як носія етнокультурних цінностей.

В сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства або суспільства знань інноваційні перетворення в системі освіти забезпечують можливості адаптації людини до нових умов техногенної

¹⁴⁷ Васина Н. Н. Влияние родителей на формирование ценностного сознания учащейся молодежи // Динамика ценностных ориентаций молодежи: монография / Под общей редакцией докт. филос. наук, проф. Савруцкой Е. П. СПб.: Издательство РХГА, 2014. гл. V. С. 137.

¹⁴⁸ Калинина Л. А., Норенков С.В. Образовательная концепция воспроизводства человека в современном социокультурном пространстве: материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001. Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С. 183.

¹⁴⁹ Сулима Е. В. Система образования как фактор формирования современного этнокультурного пространства: материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001. Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С. 185.; Сулима Е.В. Традиция как содержание гуманитарного образования. *Нижегородское образование*. 2013. №1. С. 39-44.

цивілізації¹⁵⁰. Однак тут виникає ряд проблем, пов'язаних з тим, що вписані в контекст глобалізації та інтеграції інновації в системі освіти загрожують не просто розмиванням граней етнокультурної ідентичності, а повним знищенням цих граней. При цьому необхідно враховувати ще один дуже важливий момент, що характеризує труднощі сучасного етапу суспільного розвитку, який впливає безпосередньо на проблему етнокультурної ідентичності. Справа в тому, що сучасні вкрай суперечливі суспільні процеси пов'язані в тому числі і з інноваційними трансформаціями в освіті. У зв'язку з цим виникає питання про те, наскільки освіта як найважливіший елемент культури може сприяти (але тільки сприяти) збереженню підстав етнокультурної ідентичності. Виходячи з визнання правомірності думки С. Хантінгтона про те, що «розмаїття культур передбачає їх замкнутість і вимагає діалогу»¹⁵¹, ми розглядаємо національні культури як стійкі соціальні явища, які, з одного боку, зберігають свою цілісність і унікальність, а, з іншого, – знаходяться в постійній взаємодії з іншими культурами, в діалозі з ними. Інакше кажучи, взаємодія культур здійснюється в діалозі, який може і повинен виступати в якості модератора міжкультурного комунікативного процесу.

Однак освіта як відкрита система, що саморозвивається, покликана формувати відповідні духу часу знання і способи адаптації людини до постійно змінюваних умов цивілізаційного розвитку суспільства, інтегрується в загальносвітові процеси, підкоряючись вимогам уніфікації та прийняття спільних правил і стандартів, затверджених світовою спільнотою. Очевидно, що глобальна мережа, що стала однією з основних комунікативних майданчиків сучасності, де в повній мірі реалізує себе сучасний діалог культур, підсилює цей процес. У зв'язку з цим система освіти, що розглядається як «спосіб людського існування, яка забезпечує можливість знаходження спільного при збереженні відмінностей...», покликана «розвивати здібності моральної взаємодії навколишнім світом у всьому його

¹⁵⁰ Поспелова Т. П. Национально-культурная идентичность российского общества в условиях проведения образовательных реформ: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Нижний Новгород, 2014. 28 с.

¹⁵¹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2003. С. 183.

розмаїтті»¹⁵². Але дати однозначну оцінку перспектив розвитку системи освіти під кутом зору можливостей збереження або навпаки розхитування основ етнокультурної ідентичності нам представляється вкрай складним. І це пов'язано як з проблемами необхідності інноваційних трансформацій в національних системах освіти, так і проблемами національної безпеки, що з неминучістю виникають під тиском надмірного захоплення новаціями.

Для кожної сучасної людини усвідомлення своєї приналежності до певного етносу з його загальним корінням і традиціями, а головне загальними мовою і культурою є дуже важливим. У ситуації гострої соціальної нестабільності, що торкнулася практично всі сторін життя, людині завжди необхідно відчувати себе частиною «ми». На відміну від інших, штучно створених спільнот (партії, професійні організації, неформальні об'єднання і т.д.), що відрізняються нестабільністю і короткостроковістю, взаємозамінністю і модульним характером, етнос є історично сформованим співтовариством з соціальними механізмами закріплення, збереження і трансляції соціокультурного досвіду з організацією комунікативних процесів і наступності поколінь. Особливе місце в різноманітті явищ, що забезпечують збереження і розвиток соціуму займає мова, яка робить його досить стійким соціальним утворенням зі впливами ззовні. Завдяки цьому вдається здійснювати формування та підтримання достатньо стабільних відносин, що утворюють ту чи іншу етнічну спільність. При цьому мова здійснює основну координацію соціальних дій. «Будучи основною формою визначення, збереження і передачі соціального досвіду та інструментом об'єктивації суб'єктивних значень мова перетворює психологічні феномени в соціальні факти, надає індивідуальним переживанням інтерсуб'єктивності значення»¹⁵³.

Очевидно, що в полікультурних регіонах в умовах глобалізації та інтеграційних процесів значимість мови зростає багаторазово. Пов'язано це з тим, що колишні механізми соціокультурної наступності, які передбачають формування колективної форми

¹⁵² 84 Блохина, Ю.В. Проблемы философии образования в условиях глобализации: дис. ... канд. филос. наук. Н.Новгород, 2008. С. 86.

¹⁵³ Сафиуллина И. М. Язык в коммуникативном пространстве этносов: дис. ... канд. филос. наук. Нижний Новгород: ГОУ ВПО НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2004. С. 119.

збереження і трансляції етнокультурного досвіду (традиції, обряди, звичаї, ігри, ініціації і т.д.) все більш активно витісняються новими формами соціальної взаємодії, основним механізмом яких є мова (ЗМІ, Інтернет, нові інформаційно-комунікативні технології (іміджеві, симулякрові і т.д.)). У зв'язку з цим вимальовується реальна небезпека втрати етнокультурної ідентичності через збільшення постійних міжмовних і міжкультурних контактів, що диктуються потребами в спілкуванні з представниками інших культур¹⁵⁴, що природно веде, з одного боку, до збагачення своєї мови, але з іншого, – і до скорочення його участі в соціально значущих процесах розвитку суспільства. Так, наприклад, комп'ютеризація інформаційно-комунікативних процесів привела до домінування англійської мови не тільки на рівні офіційно-ділових і міжнародних контактів, але і в сфері повсякденного спілкування, оскільки глобальні мережі стали засобом зв'язку між людьми.

Як справедливо відзначається в сучасних дослідженнях, особливої актуальності ця проблема набуває в контексті сучасної комунікативної ситуації. Причин тут декілька. По-перше, в умовах, коли традиційні механізми трансляції соціокультурного досвіду і культурно-морального регулювання, що поєднують людей, руйнуються, мова стає одним з найважливіших засобів етнокультурної ідентифікації. По-друге, шляхи збереження культурної та етнічної індивідуальності все більше замикаються на сім'ї, релігії, групових відносинах, спілкування в яких орієнтується на розуміння, діалог і інші культурні чинники, існування яких обумовлено в першу чергу мовними засобами.

Як засіб, і в той же самий час умова формування духовно-морального світу людини, соціалізації особистості, мова є механізмом реалізації соціальних зв'язків, завдяки чому можливе здійснення історико-культурної спадкоємності і розвитку в умовах глобалізації та процесів інтеграції¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 2001. С. 173.

¹⁵⁵ Савруцкая Е.П. Образование. Культура. Язык: монография / Под общей редакцией докт. филос. наук, проф. Савруцкой Е.П. СПб.: Издательство РХГА, 2014. С. 159-160.

Таким чином, дослідження проблеми етнокультурної ідентичності під кутом зору соціальних механізмів історико-культурної спадкоємності, збереження і трансляції відмінних ознак духовної етнокультури народів дозволяє прийти до наступних висновків:

по-перше, найдавнішими в історії людства соціальними механізмами закріплення, відтворення і трансляції соціального досвіду поколінь є традиції, звичаї, обряди, знакові системи. Їх збереження забезпечувалося силою затвердилися норм моральності, суспільної думки, масових звичок, загальноприйнятих правил і стереотипів поведінки. Ці механізми стали необхідним засобом і умовою процесу спадкоємності і збереження соціокультурних смислів, завдяки чому досягалася цілісність соціумів, стабільність способу життя і односпрямованість комунікаційних процесів. Стабільність, цілісність, односпрямованість, повторюваність життєзабезпечуючих процесів в історико-культурному розвитку народів були визначальною умовою процесу спадкоємності поколінь, формування визначальних ознак і механізмів етнокультурної ідентичності;

по-друге, в сучасних умовах постіндустріального етапу суспільного розвитку, визначальними ознаками якого є процеси глобалізації, інтеграції та широкого поширення масової культури, що носить транснаціональний характер, колишні соціальні механізми історико-культурної спадкоємності і етнокультурної ідентичності втрачають свою визначальну роль у збереженні та відтворенні характерних ознак духовної етнокультури;

по-третє, в умовах глобалізації і бурхливого розвитку нових інформаційно-комунікативних технологій та віртуалізації життєвого світу людини збереження національно-культурної індивідуальності забезпечується такими факторами соціокультурної реальності, як сім'я, система освіти, релігія, міжособистісні взаємини в яких комунікація забезпечується перш за все по каналах мовної взаємодії. В цих умовах особливої актуальності набуває проблема дослідження «генетичних зв'язків, що існують між мовою і культурою суспільства»¹⁵⁶.

¹⁵⁶ Безлепкин Н. И. Философия языка в России: К истории русской лингвофилософии. СПб.: Искусство – СПб, 2002. С. 244.

1.8. Основні підходи вивчення національної ідентичності в лінгвістиці

Важливе місце в міждисциплінарних дослідженнях національної ідентичності займає лінгвістичний аспект. З точки зору лінгвістики представляє інтерес вербалізація національної ідентичності. Особлива увага приділяється вивченню лексико-семантичних засобів. Це виглядає закономірним, оскільки саме лексичні одиниці в першу чергу відображають світосприйняття носіїв будь-якої мови, що робить їх ефективними засобами самоідентифікації. До даних засобів відносяться перш за все етноніми і топоніми. Так, М.О. Лаппо виділяє дві основні моделі національної ідентичності: «ми» – ідентичність і «я» – ідентичність, наприклад: у нас, у абхазів ...; я, як азербайджанець ...¹⁵⁷. Крім того, автор робить два важливих зауваження. Перше полягає в тому, що до національної ідентичності тісно примикає територіальна, яка може як збігатися, так і розходитися з національною: наприклад, лексема *американець* є одночасно і назвою національності, і назвою жителя Америки як континенту. Згідно з другим зауваженням, слова, що виступають основними засобами національної і територіальної ідентифікації та самоідентифікації, часто виявляють потенційні конотативні компоненти значення¹⁵⁸.

Проблема національної ідентичності в цілому ще не досить розроблена в лінгвістиці, і, зокрема, в тому, що стосується її дискурсивної репрезентації. Однак у зв'язку з актуальністю даної проблеми останнім часом все більше число дослідників звертаються до вивчення різних типів ідентичності, в тому числі національної. На даний момент національна ідентичність досліджується на різному мовному матеріалі.

В деяких роботах досліджується національна ідентичність більшості населення в уже існуючих державах; в ряді випадків в тій чи

¹⁵⁷ Лаппо, М. А. Лексические средства описания идентичности. *Вестник Томского государственного университета*. 2011. № 2 (14). С. 26.

¹⁵⁸ Там само. С. 22.

іншій мірі розглядається зв'язок національної і політичної ідентичностей¹⁵⁹. Особлива увага приділяється взаємозв'язку мови, культури і національної самосвідомості¹⁶⁰.

Ряд дослідників вивчають ідентичність на матеріалі текстів, в центрі яких стоять етнічні меншини, які традиційно проживають в полікультурних суспільствах¹⁶¹. В рамках даного напрямку останнім часом активно досліджуються проблеми ідентичності в так званих «регіонах-локомотивах»: Шотландії, Каталонії, Квебеку, в певній мірі Бретані, Валлонії, Північної Італії та ін. Політичне життя в даних регіонах найбільш очевидно спрямоване на здобуття автономії або незалежності. Відзначимо, що в рамках подібних досліджень особливо важливо враховувати підстави, за якими одна нація протиставляється іншій, оскільки від цього залежить набір засобів самоідентифікації. Так, в якості ідентифікуючих лексем можуть виступати терміни мовної чи конфесійної приналежності, а в ряді випадків також лексеми, що вказують не тільки на національну, але і на політичну ідентичність. Так, в Ірландії з високим ступенем ймовірності лексема *Catholic*

¹⁵⁹ Бойко М. А. Средства формирования положительного имиджа страны и конструирование коллективной идентичности. *Язык, коммуникация и социальная среда*. Воронеж : ВГУ, 2004. Вып. 3. С. 82-91; Лесняк М. В. Дискурсивные практики немецких политиков : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Ростов н/Д., 2014. 24 с.; Катанова Е. Н. Функциональный анализ самоидентифицирующихся высказываний (на примере американских и британских парламентских дебатов) : автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.04. Воронеж, 2009. 24 с.; Алиева Т. В. Языковые средства реализации концептуальной оппозиции «свой – чужой» в британском политическом дискурсе : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. М., 2013. 28 с.; Дубровская, Т. В. “I was the First Westerner, The Only English Person”: дискурсивное конструирование национальной идентичности. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Лингвистика*. 2015. № 2. С. 25–40; Слободенюк Е. А. Создание образа британского и немецкого политика в современном медиадискурсе Великобритании в аспекте оппозиции «свой-чужой» : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Нижний Новгород, 2016. 23 с.

¹⁶⁰ Bauman, Z. Identity in the Globalizing World/SA. 2001. Vol. 9, № 2. P. 121-129; Хобсбаум Э. Язык, культура и национальная идентичность. *Логос*. 2005. № 4. С. 173-183; Истомина О. Б. Этничность как коммуникативный ресурс. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2009. № 14. С. 93–97; Целищев Н. Н. Язык, этническая идентичность и национальное самосознание. *Аграрное образование и наука*. 2014. № 2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://aon.urgau.ru/uploads/article/pdf_attachment.

¹⁶¹ Клоков В. Т. Французский язык как фактор национальной идентификации франко-канадцев/Этнокультурная мозаика Канады и проблемы канадской идентичности. М., 2003. С. 187-196; Жерновая, О. Р. Этнокультурная идентичность Уэльса в современном Соединенном Королевстве Великобритании и Северной Ирландии. *Язык и культура*. 2011. № 3 (15). С. 35-43; Кулаков А. Е. Лингвокультурный и коммуникативный аспекты инвективного лексического инвентаря (на материале территориальных вариантов французского языка Франции, Канады и Африки) : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Саратов, 2011. 175 с.; Протопопова Н. А. Выстраивание национальной идентичности Шотландии в условиях экономической глобализации. *Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2012. № 3. С. 89–96; Усманова З. А. Квебекская идентичность сквозь призму лингвокультурной парадигмы : дис ... канд. филол. наук: 10.02.05. М., 2014. 209 с.

означатиме ірландця, а *Protestant* – північноірландця або будь-якого жителя Сполученого Королівства в цілому.

Нарешті, в ряді робіт досліджується ідентичність національних груп, як сформувалися в ході міграційних процесів та діаспор¹⁶². Так, З.І. Резанова вивчає дискурсивні стратегії презентації національно-культурної ідентичності етнічних меншин в системі інституційних дискурсів і звертає увагу на той факт, що дані стратегії можуть бути направлені як всередину, так і зовні етносу. Для так званих «внутрішніх» дискурсів характерні, наприклад, стратегія вираження ідеї етнокультурного відокремлення діаспори, з одного боку, і стратегія актуалізації аспекту мультикультурної регіональної (міської) ідентичності, з іншого¹⁶³.

В. Д. Попков вказує на той факт, що в спільнотах, що сформувалися в результаті міграційних процесів, формується діаспорна ідентичність, яка представляє собою конструкт різних ідентичностей з поданням про єдиний культурний базис в центрі¹⁶⁴.

Як вже зазначалося вище, національна ідентичність є динамічною категорією. Це, зокрема, проявляється в тому, що засоби її репрезентації можуть варіюватися як в часі, так і в просторі, причому не тільки географічному, а й соціальному. Особливої актуальності проблема національної ідентичності набуває в моменти кризи ідентичності. Міграційні процеси в Європі та Північній Америці ведуть до втрати етнічним елементом ролі ключового елемента національної ідентичності¹⁶⁵. У США хід даного процесу посилюється

¹⁶² Попков В. Д. Феномен этнических диаспор. Москва: ИС РАН, 2003. 340 с.; Резанова З. И. Дискурсивные стратегии презентации национально-культурной идентичности/Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2012. № 4 (8). С. 40-54; Резанова З. И. Институциональная и личностная презентация национально-культурной идентичности в интернет-коммуникации: жанровые формы и дискурсивные стратегии. *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 375. С. 33–41.; Ермоленкина Л. И. Коммуникативно-языковые механизмы формирования этнокультурной идентичности в дискурсивном пространстве Интернета. *Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение*. 2013. № 3 (11). С. 5–15.

¹⁶³ Резанова З. И. Дискурсивные стратегии презентации национально-культурной идентичности. *Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение*. 2012. № 4 (8). С. 40-54; Резанова З. И. Институциональная и личностная презентация национально-культурной идентичности в интернет-коммуникации: жанровые формы и дискурсивные стратегии. *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 375. С. 33–41.

¹⁶⁴ Попков В. Д. Феномен этнических диаспор. Москва: ИС РАН, 2003. 340 с.

¹⁶⁵ Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности : пер. с англ.. М. : Издательство АСТ : Транзиткнига, 2008. 640 с.

також у зв'язку з тим, що американська національна ідентичність базується скоріше на ідеях, а не на національній культурі та етнічній солідарності¹⁶⁶.

Багато дослідників вказують на необхідність вивчення комунікативно-дискурсивного аспекту складних смислових категорій (концептів), до яких, без сумніву, належить і національна ідентичність. Так, Н.В. Крючкова зазначає, що подібні категорії повинні розглядатися «як явища динамічного рівня взаємодії мови, свідомості, дискурсу, культури, що характеризуються потенційністю смислів, які отримують визначеність тільки на дискурсивному рівні, в умовах взаємодії всіх цих складових»¹⁶⁷.

Як показує досвід багатьох досліджень, конструювання національної ідентичності часто відбувається в ході діяльності порівняно невеликої групи інтелектуалів. На їх особливу роль звертає увагу М.В. Кірчанов, який у своїй роботі «Націоналістична модернізація (каталонський досвід)» застосовує терміни націоналізм і націоналістичний дискурс. Використання даних термінів представляє певний ризик, оскільки вони можуть викликати цілий ряд негативних асоціацій. Втім, М.В. Кірчанов спеціально обговорює це: «Автор не намагається ідеалізувати націоналізм. З іншого боку, не слід забувати ту роль, яку саме націоналізм зіграв у створенні Європи та конструюванні Заходу. Націоналізм перетворився в універсальний культурний код і політичну мову»¹⁶⁸. Дійсно, в рамках гуманітарних досліджень дані терміни вживаються все частіше без будь-яких негативних конотацій¹⁶⁹. У ряді робіт використовується термін расистський дискурс, висхідний до робіт Т. ван Дейка¹⁷⁰.

У своїй роботі М.В. Кірчанов наводить визначення націоналізму, запропоноване Е. Геллнер: це «політичний принцип, суть якого

¹⁶⁶ Luttwak E. The Endangered American Dream: How to Stop the United States from Becoming a Third-World Country and how to Win a Geo-Economic Struggle for Industrial Supremacy. N.Y. : Simon & Schuster, 1993. 365 p.

¹⁶⁷ Крючкова Н. В. Роль референции и коммуникации в концептообразовании и исследовании концептов: на материале русского, английского, французского языков : автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19. Саратов, 2009. С. 3-4.

¹⁶⁸ Кірчанов М. В. Националистическая модернизация (каталонский опыт). Воронеж : Научная книга, 2010. С. 11.

¹⁶⁹ Ломагина, А. В. Проблема националистического дискурса в современной социологической науке/Вестник МГИМО университета. 2013. № 3 (30). С. 160–166.

¹⁷⁰ Дейк, Т. Я. ван. Язык. Познание. Коммуникация. М. : Прогресс, 1989. 312 с.

полягає в тому, що політична і національна одиниця повинні збігатися»¹⁷¹. Звісно ж, що подібне визначення в цілому точно відображає устремління прихильників незалежності Квебека і Шотландії. Важливим є також наступне зауваження Е. Геллнера: «Нації не дані нам від природи <...> вони не є політичною версією теорії біологічних видів»¹⁷².

Таким чином, цілий ряд дослідників вважає, хоча б частково, «уявний» характер нації, тоді як інші прямо вказують на можливість конструювання деяких з її елементів в ході дискурсивно-комунікативної діяльності, позначаючи простір її конструювання як націоналістичний дискурс.

РОЗДІЛ 2
МОВА В СИСТЕМІ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ТА
ЗАКРІПЛЕННЯ ОСНОВНИХ ОЗНАК ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ

¹⁷¹ Геллнер, Э. Нации и национализм. М. : Прогресс, 1991. С. 23.

¹⁷² Там само . С. 114.

2.1. Мова та етнокультурна картина світу

Вперше проблема ролі мови у формуванні образу світу досліджувалася Платоном в його знаменитому «Кратилі». Платон намагається знайти відповідь на питання «Чи можуть імена служити пізнанню речей?». Подальший розвиток ця тема отримала в навчанні В. Гумбольдта про внутрішню форму слова, про мовну обумовленість відносин людини і предметно-речового середовища¹⁷³. М. Мюллер слідом за Шеллінгом стверджує, що мова є підставою народності, оскільки вона «встановлюється одночасно з народом»¹⁷⁴. Основоположником школи неогумбольдціанцев Л.Вайсбергером вводиться в обіг поняття «мовна картина світу». На думку Л. Вайсбергера мовна картина світу як система духовних і мовних змістів культури і менталітету етномовної спільності є, з одного боку, результатом розвитку народу і його мови, а, з іншого, – підставою, причиною їх подальшого розвитку¹⁷⁵.

У філософському і культурознавчому дискурсах поняття «картина світу» було введено М. Хайдеггером. З невеликими варіаціями це поняття досі зберігає своє місце в сучасній науці. Більш того, різні модифікації цього поняття (наукова картина світу, метафізична картина світу, концептуальна картина світу, культурна і мовна картини світу) міцно влаштувалися в самих різних сучасних гуманітарних дискурсах. Сам М. Хайдеггер адресував це поняття цілком певної культурно-історичної епохи. Час картини світу за Хайдеггером – це Новий час. Саме тут і тепер людина мислить себе суб'єктом пізнання і перетворення світу, що постає перед ним у вигляді певної картини. В картині світ відсунутий від людини на місце предмета, який збирають весь час навколо себе суб'єкти. За Хайдеггером Античність і Середньовіччя не знали картини світу. «Ні антична, ні середньовічна людина не ставили себе в позицію над

¹⁷³ Королёв К. Язык мира. *Языки как образ мира*. М.: АСТ; СПб: Terra Fantastica, 2003. С. 5.

¹⁷⁴ Мюллер М. От слова к вере. Религия как предмет сравнительного изучения. *Языки как образ мира*. М.: АСТ; СПб: Terra Fantastica, 2003. С. 63.

¹⁷⁵ Вайсгербер Й.Л. Язык и философия. *Вопросы языкознания*. 1993. № 2. С. 116.

світом.... Античні і середньовічні люди не складали для себе картини своїх епох, а просто жили в них»¹⁷⁶.

В науковій літературі зустрічаються різні визначення даного поняття. За словами К. Гірца, – картина світу – це уявлення членів суспільства про те, як існують речі, природа, суспільство і вони самі¹⁷⁷.

Щодо поняття «етнічна картина світу», то в ньому акцентується образ світу, що породжується специфікою етносу, його культурними і історичними особливостями, закріпленими в етнічній мові. На думку О. Щавелева етнічна картина світу – це результат етносоціальних уявлень, куди вписаний сам етнос, його історія та культура. Ці уявлення є універсальними, стійкими, характеризуються наступністю поколінь і примусовим характером впливу. Система таких етносоціальних уявлень, позначених і закріплених в мові, є ядром етнічної ідентичності¹⁷⁸. Ці уявлення (етнічна картина світу) визначають поведінкові програми етносу, задають спосіб внутрішньогрупової мобілізації, домінуючий спосіб відносин з іншими групами.

Провідні ознаки і особливості етнічної картини світу закріплюються насамперед у мові як механізм відтворення визначальних рис етнічної культури, завдяки чому зберігається історична пам'ять народу, здійснюється трансляція етнокультурного досвіду поколінь, закріплюються виражені в мові норми поведінки та особливості організації способу життя.

Мова є основним носієм і потужним ретранслятором етносоціальних уявлень. Формування лексичного складу і смислового наповнюваності комунікативного простору етносів відбувалися в процесі історико-культурного розвитку. Ці особливості грають дуже велику роль в збереженні цілісності соціуму і соціокультурної наступності. Як зазначає у своїх дослідженнях Г. Парамонов, відображення історії в мові і культурі виступає у вигляді одного з

¹⁷⁶ Хайдеггер М. *Время и бытие*. Статьи и выступления. М.: Республика, 1993. С. 49.

¹⁷⁷ Гирц К. Г. *Интерпретация культур* / Пер. с англ. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. С. 56.

¹⁷⁸ Щавелев А. В. *Этничность как фактор современной социокультурной динамики: материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001 г.* Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С. 115.

рівнів сьогодення, оскільки мова «в рівній мірі належить минулому, сьогоденню та майбуттю, будуючи тим самим своєрідний час-простір власної історії, і існуючи в ньому»¹⁷⁹. Як носій культурних цінностей і соціальних значень мова є найважливішим механізмом соціокультурної наступності і трансляції соціокультурного досвіду етносів з регулювання відносин всередині етнічних груп. Завдяки мові відбувається закріплення і відтворення цінностей по організації і формуванню соціокультурного досвіду людей. Аналізуючи цю особливість мови, К. Ясперс підкреслює, що «кожен з нас стає людиною, засвоюючи мову. Тільки через мову нам стає доступною духовна спадщина»¹⁸⁰.

Сукупність уявлень про світ, що містяться в значенні різних слів і виразів, складається в якусь єдину систему поглядів і приписів, яка в тій чи іншій мірі розділяється всіма мовцями, що розмовляють тією чи іншою мовою. Уявлення, що формують картину світу, входять в значення слів в неявному вигляді. Користуючись словами, що містять неявні смисли, людина, нерідко сама того не помічаючи, приймає і погляд на світ, що міститься в них. Зміни, що відбуваються в житті суспільства, знаходять відображення в мові, впливаючи на картину світу, видозміни якої визначаються історико-культурними, соціально-економічними умовами буття етносів. «Межі моєї мови визначають межі мого світу» – твердження Л. Вітгенштейна з його знаменитого логіко-філософського трактату, що розкриває філософський зміст опосередкованої ролі мови в переході «чужого» в «своє», тобто в перетворенні реальності в «мое». Тим самим створюється образ світу, виражений в поняттях, які позначаються словами конкретної мови і конкретної культури¹⁸¹.

На підставі сказаного вище ми поділяємо точку зору Н. Шведової про природу мовної картини світу як «вироблене віковим досвідом народу і здійснюване засобами мовних номінацій зображення всього існуючого...» представленого в єдності загального і особистісного, що представляє, «по-перше, людину, її матеріальну та духовну

¹⁷⁹ Парамонов Г.В. Язык, культура и история [Електронний ресурс]. URL: <http://www.iro.yar.ru/resource/collection/probr/rysob/r21.htm> (дата звернення: 18.08.2019)

¹⁸⁰ Ясперс К. Смысл и назначение истории/Пер. с нем. М.: Политиздат, 1991. С. 171.

¹⁸¹ Витгенштейн Л. Логико-философский трактат/2-е изд. испр. и доп. М.: Канон+, 2008. 287 с.

життєдіяльність і, по-друге, все те, що її оточує: простір і час, живу і неживу природу, область створених людиною міфів і соціум»¹⁸². Інакше кажучи, мовна картина світу – це існуюча і передана за допомогою вербальних знакових засобів, тобто мови і символів, концептуальна (наукова, релігійна, філософська) картина світу, що сформувалася на підставі накопиченого історико-культурного досвіду народу, що дозволяє розглядати її в культурологічному аспекті¹⁸³.

Розгляд мови як системи значень, уявлень і оцінок, віри та переконань, концепції часу і простору дозволяє в контексті нашого дослідження позначити кілька напрямків, прямо або побічно пов'язаних з проблемою етнокультурної ідентичності. До цих напрямків ми відносимо можливість розгляду мови як: соціального явища, знакового механізму комунікації і трансляції соціокультурного досвіду, системи дискретних знаків, що служать для забезпечення процесів взаємозв'язку людей і здатних виразити все різноманіття уявлень людини про світ. Завдяки мові відбувається включення свідомості в соціокультурну і віртуальну реальність, оскільки в мові закріпленій узагальнений досвід етносів щодо практичного і духовного освоєння дійсності.

Будь-яка мова, акумулюючи досвід народного життя у всій його повноті і різноманітності, є його дійсною свідомістю. Кожне нове покоління, кожен представник конкретного етносу, освоюючи мову, включається в історично певну систему суспільних відносин, долучається до колективного досвіду, колективного знання про навколишню дійсність, загальноприйнятих норм поведінки, соціокультурних цінностей. У мові відображений пізнавальний досвід народу, його морально-етичні, соціально-естетичні, художні та виховні ідеали. Мова зберігає історію цивілізаційного розвитку народу. Він відображає національний характер, його прийняті і зберігаються з покоління в покоління норми відносин з іншими людьми і еталони соціальної поведінки, зв'язки з іншими народами. Мова ввібрала в себе особливості ставлення етносу до навколишньої дійсності.

¹⁸² Шведова Н.Ю. Языковая картина мира в русской загадке [Електронний ресурс]. URL: <http://www.nauka-shop.com/mod/shop/>.. (дата звернення: 22.03.2019).

¹⁸³ Большой толковый словарь русского языка/Сост. и гл. редактор С.А. Кузнецов. СПб, 2000. С. 723.

В процесі історичного розвитку мови відіграють особливу роль. Вона є ознакою етносу, продуктом його історико-культурної, господарсько-побутової та виробничої діяльності. У кожному слові етномови закріплено різноманіття зв'язків і відносин етносу з реальним світом. Смыслова і культурна наповнюваність словникового складу етномови при порівнянні її з мовами інших етносів залежить від наявності або відсутності в практиці предметно-речової і духовної діяльності аналогічних предметів і явищ, методів організації способу життя, стереотипів поведінки, природно-географічних умов проживання, історико-культурних традицій.

У культурно-комунікативному плані завдяки і на основі мови закріплюються і транслуються у взаємодії між людьми провідні ознаки і особливості етнічної картини світу, закріплюються і відтворюються основи етнокультурної ідентичності.

Як поліфункціональне явище мова являє собою складну різноманітну систему комунікативних і когнітивних функцій, специфіка яких як і культури в цілому сягає ранніх етапів становлення етносів. Говорячи про соціальні функції мови, пов'язані з ідентифікацією етнокультурних норм, дослідники пропонують виділити їх як етнічні ознаки. Мова (всі складові її системи: словниковий склад, фонетика, граматики і т.д.) – це продукт багатовікової еволюції, в ході якої в лексиці народів закріплювалися особливості кожного етапу розвитку етносу. Слід зазначити, що даний аспект дослідження місця і ролі мови і знакових систем в процесі соціоантропогенезу, в культурному відокремленні і, разом з тим в збереженні генетичного споріднення етносів розглядався К. Леві-Стросом, В. Проппом, С. Токаревим, Є. Мелетинським, М. Бутіновим і т.д. Зокрема, аналізуючи результати досліджень К. Леві-Строса і С. Токарева, М. Бутін пише, що в міфах аборигенів Австралії розповідається «про мандри предків від одного місця до іншого, по всій території племені. По суті, це урок географії: детально описуються поверхню племінної території, її рослинний і тваринний світ»¹⁸⁴. І далі автор зазначає два дуже важливих, на наш погляд, моменти. По-перше, в міфі передаються знання у «формі розповіді про

¹⁸⁴ Бутінов Н.А. Леві-Строс – етнограф и философ // Клод Леві-Строс, структурная антропология. М., 1983. С. 462.

предків», які давно жили і живуть нині в тілах «в яких вони втілилися». І, по-друге, – знання, що передаються в міфах, тобто в слові, містять відомості про матеріальну культуру племені, звичаї та обряди, характер відносин з сусідніми племенами¹⁸⁵ і т.д.

Перше, на що звертається увага при аналізі досліджень антропологів, етнологів філософів, культурологів, лінгвістів – це факт того, що формування етнічної картини світу відбувалося на ранніх етапах людської історії. У цій картині закріплювалися всі ознаки «прихильності» етносу до природно-географічних умов території, на якій жив етнос (територіальна локалізація), переселення душ померлих в тіла нині живих (зв'язок поколінь), і, нарешті, об'єкти матеріальної культури племені, його звичаї та обряди, відносини із зовнішнім світом (культура і механізми регламентації комунікаційних процесів). Інакше кажучи, в наявності всі ознаки ідентифікації етносу – мовний, територіальний, культуротвірний і комунікаційний (в діахронічному та синхронічному зрізах). Але в зазначених дослідженнях відзначаються і деякі інші особливості «золотого століття історії», здатні допомогти більш глибокому розумінню особливостей сучасного етапу цивілізаційного розвитку суспільства, коли мова сучасної цивілізації формує якісно іншу картину світу, в якій територіальна ознака етносу втратила свої жорсткі обриси і як критерій ідентичності носить досить відносний характер. Корінної зміни зазнали і інші культуротвірні й комунікаційні ознаки. І тільки в мові залишається та нитка зв'язку, яка здатна визначити і закріпити етнічну картину світу, етнокультурну своєрідність і етнокультурну ідентичність. І тут вимальовується ще одна проблема, що має певне значення для розуміння причин того, чому ідеологія мультикультуралізму показує за багатьма параметрами все більшу свою неспроможність. Але труднощі в ухваленні однозначного рішення з даного питання полягає в тому, що, на жаль, дослідження мовної проблематики в розгляді багатьох соціальних та етнокультурних проблем в даний час призупинилися. З цієї причини ми знову звертаємося до досліджень К. Леві-Строса, в роботах якого, як і багатьох американських антропологів, етнологів і лінгвістів, обґрунтовується, наприклад, факт генетичного споріднення «всіх мов

¹⁸⁵ Див. там само. С. 462.

американських індіанців, які раніше вдалося звести до декількох основних великих сімей...»¹⁸⁶.

Якщо ця гіпотеза утвердиться в якості обґрунтованої наукової теорії, то, мабуть, можна буде припустити, що мова як основа і механізм культурного відтворення дуже впливає на процеси міжкультурної взаємодії, що має значення для розуміння цієї проблеми в умовах посилення міграційних процесів. Не випадково, звернувшись до визначення мови, ми зустрічаємо такі порівняння: «мова – дзеркало культури», «мова – скарбниця, комора скарбничка культури», «мова – носій культури», «мова – знаряддя, інструмент культури». Не можна в цьому відношенні не погодитися з думкою В. Антонова, який мову уподібнює живий «губці», що вбирає «все багатство культури аж до її важковловимих особливостей, найтонших нюансів»¹⁸⁷.

Співвідношення мови і культури – питання досить складне і багатоаспектне, оскільки «мова не просто існує в системі культури як соціально успадкована сукупність практичних навичок та ідей, які характеризують наш спосіб життя»¹⁸⁸, але і є носієм культурних цінностей, соціальних значень, регулятором і координатором громадських відносин. Як справедливо зазначає Н. Смелзер «всі елементи культури можуть бути виражені в мові»¹⁸⁹. Культурно-філософський аспект розгляду даної проблеми зв'язку феномена культури і мови дозволяє проаналізувати роль мови у вибудовуванні понятійного ряду розумових процесів і структуруванні в свідомості людини образів світу під впливом навколишньої дійсності, оцінюючи їх з токи зору тих чи інших соціальних, політичних, індивідуальних або суспільних позицій, задаючи певний алгоритм дій, формуючи логіку етносу¹⁹⁰.

В рамках розгляду взаємозв'язку мови і культури особливо слід відзначити теорію лінгвістичної відносності (додатковості) Е. Сепіра і Б.Л. Уорфа. Так, Е. Сепір, виділяючи провідну роль мови в процесах

¹⁸⁶ Иванов В. В. К. Леви-Строс и структурная теория этнографии. *Структурная антропология*. М., 1983. С. 422.

¹⁸⁷ Антонов В. И. Язык и культура: особенности этносемантической интерпретации. *Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия*. 2001. № 2. С. 50.

¹⁸⁸ Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово Slovo, 2000. С. 15.

¹⁸⁹ Смелзер Н. Социология. М.: Феникс, 1998. 688 с.

¹⁹⁰ Сафиуллина И.М. Язык в коммуникативном пространстве этносов: дис. ... канд. филос.наук. Нижний Новгород: ГОУ ВПО НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2004. С. 88.

накопичення та передачі культурних надбань народу, вважав мову не тільки специфічною формою культури, а й обов'язковою передумовою її розвитку в цілому. Б.Л. Уорф, посилаючись на Е. Сепіра, стверджує, що люди живуть не тільки в світі речей і різних видів діяльності. «Вони в значній мірі знаходяться під впливом тієї конкретної мови, яка є засобом спілкування для даного суспільства. «Реальний світ» значною мірою несвідомо будується на основі мовних норм даної групи», формуючи тим самим мовну картину світу. Люди бачать, чують і сприймають навколишній світ головним чином завдяки тому, що мовні норми нашого спілкування припускають дану форму вираження»¹⁹¹.

Що стосується Б.Л. Уорфа, який працював з мовою хопі, то він прийшов до думки про те, що кожна мовна категорія їх мови вказує на те, що хопі сприймають, розуміють, відчують світ інакше, ніж носії англійської або української мов. Граматика, вважає Б. Уорф, «є не тільки системою моделей і категорій, які використовуються для побудови речень», але вона є одночасно і «способом аналізу, і позначення сприйняття, засобом аналізу і синтезу вражень, тобто виступає основою логіки етносу»¹⁹². Це положення викликає особливий інтерес, тому що сприйняття дійсності, виражене в мові, накладає свій відбиток на норми культури, поведінки людей, а також на формування етнокультурної картини світу. На переконання Б.Л. Уорфа, мова сприяє залученню наших власне підготовлених дій «в сферу свого впливу і надає їм деякі типові риси», а при цьому люди в різних ситуаціях «проявляють себе відповідно до того, як вони про це говорять»¹⁹³. Однак мова ні в якій мірі не диктує способи здійснення діяльності. Людина використовує мову і закладені в ній моделі для того, щоб досягти певних соціально значущих цілей. Якій моделі слідувати – вільний вибирати сама людина. З цього приводу С. Арутюнов відзначав, що кожна людина, носій мови, мовної традиції володіє своїм діалектом, в якому відображаються її індивідуальні особливості, з властивим для неї набором лексичних одиниць,

¹⁹¹ Уорф Б.Л. Отношения норм поведения и мышления к языку//Языки как образ мира. М.: АСТ; СПб: Terra Fantastica, 2003. С. 156.

¹⁹² Див. там само. С. 156.

¹⁹³ Див. там само. С. 156.

фразеологічних зворотів, тобто кожна людина має «своє маленьке коло мовних форм, які вона активно використовує»¹⁹⁴. За багатством і розмаїттям цих форм можна судити про рівень загальної культури людини, її інтереси, уподобання і т.д. Певною мірою ми можемо говорити, що це мова повсякденності, яка найбільшою мірою впливає на сприйняття і оцінку навколишньої дійсності. Але крім маленького кола, С. Арутюнов виділяє велике коло форм, які людина може в певні моменти не вживати, «але здатна пасивно сприймати і правильно розуміти»¹⁹⁵, що не може не робити опосередкованого контекстуального впливу на світоглядні установки і мотиви поведінки людини.

Різноманіття етнолінгвістичною середовища в багатонаціональних державах виявляється тісно пов'язаним з проблемами формування менталітету етносів, а також упорядкуванням і стабілізацією міжетнічних відносин. Сталий вплив етномови на процеси соціалізації особистості відбувається, перш за все, в умовах повсякденного спілкування (особливо на рівні неформального спілкування). Пояснюється це тим, що багато слів особистісно значимого буденно-повсякденного спілкування, використовувані на цьому рівні відносин, корінням сягають до ранніх стадій становлення етносів і закріплюються на рівні «соціального несвідомого» (Е. Фромм). Конкретність, емоційність і регулярна їх повторюваність роблять етномову найбільш стійким, консервативним елементом духовного життя народу¹⁹⁶. Якщо мігрантами активно не освоюється мова приймаючої сторони вони не можуть включатися в соціокультурні зв'язки. Постійне перебування в ситуації «свій» – «чужий», де чужого кратно більше ніж «свого», групи мігрантів перетворюються в маргінальні спільноти, підкоряючись своїм внутрішнім законам соціальної організації, використовують свої звичаї, обряди та етнокультурні норми спілкування і способу життя.

Підтвердження розглянутих нами положень про мовні проблеми мультикультуралізму ми знаходимо і у Ю. Хабермасаса в його

¹⁹⁴ Арутюнов С. А. Народные механизмы языковой традиции//Язык. Культура. Этнос. М.: Наука, 1994. С. 5.

¹⁹⁵ Див. там само. С. 6.

¹⁹⁶ Савруцкая Е. П. Образование. Культура. Язык: монография/Под общей редакцией докт. филос. наук, проф. Савруцкой Е. П. СПб.: Издательство РХГА, 2014. С. 178-179.

міркуваннях про мовні модуси. Основна ідея Хабермаса, яка полягає в нерозривному зв'язку розуміння в комунікативній дії¹⁹⁷, розкриває роль соціальних зв'язків, здійснюваних за допомогою мови, в адаптації мігрантів до соціокультурного середовища, правових і моральних норм і особливостей приймаючої сторони.

Не менш важливою в методологічному плані є ідея про залежність мислення від соціального середовища, частиною якого є мова. Зокрема, В.Д. Уїтні відзначав, що «кожна мова має ... свої способи формування думки, відповідно до яких перетворюються зміст і результати розумової діяльності людини, весь запас її вражень ..., її досвід і знання світу»¹⁹⁸. Будучи етнокультурним феноменом, мова відображає всі зміни, що відбуваються з етносом на різних етапах його історичного розвитку. Станом мови, її лексичним складом можна відновити хроніку змін життя мовного співтовариства і його досягнень. Відмінності в мовному позначенні предметів і явищ навколишнього світу – це відмінності, головним чином, семантичного характеру. У зв'язку з цим «в історії мови загальної уваги заслуговує дослідження не звукової зовнішності слів, яка при всій своїй важливості має службове значення, а уявний зміст слів»¹⁹⁹. Він має справжню значимість при аналізі особливостей мовного уявлення про світ.

Мова використовується людьми не довільно, а відповідно до їх цілеспрямованої діяльності. Сховищем людських знань про світ, природу, людину і суспільство є лексика. Великий і різноманітний лексичний лад мови змінюється упродовж багатьох століть, і кожне слово, яке існує в лексиці тієї чи іншої живої мови, відтворює минулий досвід. Іншими словами, в значення слова закладаються знання людей. Ці знання не однієї людини, а багатьох людей, всього народу. Вони, збагачуючись, передаються від покоління до покоління і існують у вигляді систем, що постійно розвиваються.

¹⁹⁷ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб.: Наука, 2000. С. 39.

¹⁹⁸ Цит. за: Кучюк Керим. Лексика как отражение языкового менталитета народа//Межэтническая коммуникация в современном социокультурном пространстве: материалы международного научно-практического семинара третьей международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001 г. Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С. 176.

¹⁹⁹ Див. там само. С. 176.

Кожен предмет або явище в навколишньому світі має своє ім'я. Люди, називаючи їх, безпомилково виділяють його з числа інших явищ. У світі існують різні люди народи і мови, і кожна мова структурує дійсність по-своєму. Спочатку немає і не може бути єдиних понять для представників різних мов. Погляд на світ у різних народів може бути неоднаковий навіть тоді, коли вони бачать і відображають в мові один і той самий предмет. У мові закріплюються цінності, що формуються в процесі соціокультурного досвіду людей. Однак цим не обмежується поліфункціональність мови. Розглянутий феномен є найважливішим каналом відтворення і організації соціокультурного досвіду людей, забезпечуючи тим самим спадкоємність поколінь. Образ світу, який відображається в словах рідної мови, втілюється насамперед в тому способі, з допомогою якого мова позначає в поняттях, значеннях та думках предмети та явища навколишнього світу. Очевидно, що явища дійсності є однаковими для всіх етносів, але ми бачимо, розуміємо і оцінюємо їх по-різному, і ці відмінності фіксує слово. Пояснюючи мовний менталітет через чуттєвий світ, що осягається умоглядно, В. Гумбольдт писав, що його приваблює внутрішній, таємничий зв'язок всіх мов і, перш за все, найвища насолода – з кожною новою мовою долучатися до нової системи думок і почуттів. Дійсно, через різноманіття мов людині відкривається багатство світу і різноманіття того, що в ньому пізнається, оскільки мови у відмінних і дієвих рисах дають нам різні способи сприйняття та усвідомлення дійсності. Мова завжди втілює в собі своєрідність цілого народу, історію його культури.

Раніше вже зазначалося, що етнокультурна картина світу формується в процесі «входження» або «занурення» в культуру етносу, яка володіє особливими, притаманними тільки для нього якостями. Носій етнічної культури мислить, використовуючи образи і уявлення, що існують в даній культурі. Ці образи і уявлення, виражені в слові, несуть в собі своєрідність національної культури, історико-культурних традицій, національної самосвідомості та менталітету етносів. Структурні особливості та лексична наповнюваність мови впливають на світосприйняття, оцінне ставлення, стиль і спрямованість розумової діяльності.

Інакше кажучи, соціокультурний досвід етносу знаходить своє вираження в різноманітті специфічних мовних форм, перш за все в словах, в значенні яких передається особливе бачення навколишньої дійсності.

На основі того, що етно-соціально-культурний досвід народів є різним, різною є і знакова система, що його закріплює і відтворює, перш за все мова.

Розуміння значення слова, справедливо розглядається С. Тер-Мінасовою як «перехрестя культур»²⁰⁰, як «путівник у соціальній дійсності» (Б. Сепір), залежить від відповідного розуміння соціокультурного компонента мови.

Власне ефективність міжкультурної комунікації багато в чому залежить від того, наскільки суб'єкти міжкультурної взаємодії (міжкультурного діалогу) мають уявлення і орієнтуються на цю особливість національних мов учасників комунікації.

Дещо під іншим кутом зору слід розглядати точку зору Ю. Хабермаса на проблему використання мовних форм (висловлювань) для досягнення взаєморозуміння в комунікативному процесі. По-перше, за Хабермасом, висловлювання «має виражати намір говорити, по-друге, воно повинно бути вираженням міжособистісного відношення, по-третє, «виразом, в якому йдеться про щось, що має місце в світі». Але при спробі «прояснити значення того чи іншого мовного вираження, – вважає Ю. Габермас, – ми стикаємося з четвертим, «внутрімовним або лінгвістичним ставленням, а саме зі ставленням між даним висловленням і сукупністю всіх можливих висловлювань, які можуть бути сформульовані в тій самій мові»²⁰¹. Словниковий склад мови містить значення, властиві даній культурі і не просто називає різні предмети, а й передає різне бачення світу залежно від індивідуального і колективного досвіду, конкретної ситуації (контексту комунікації), намірів індивідів, соціальних груп. Іншими словами, виражені в словах образи і уявлення про навколишній світ використовуються для побудови думок при кодуванні і декодуванні висловлювань, які шикуються в певний

²⁰⁰ Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово/Slovo, 2000. 624 с.

²⁰¹ Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. СПб.: Наука, 2000. С. 40.

мовний ланцюг, завдяки якому «створюється етнічна картина світу, формується логіка етносу»²⁰². Люди живуть не тільки в матеріальному світі і не тільки у світі соціальному, в значній мірі вони знаходяться у владі використовуваної ними мови, що представляє собою «інвентар відповідної культури».

У другій половині уже минулого століття в зв'язку з процесами глобалізації та інтеграції в світовому масштабі намітилися процеси, які характеризуються активізацією етнічної самосвідомості. На відміну від інших «штучно створених» спільнот етнос є історично сформованою спільнотою, а володіння глибокими культурними корінням і мовою робить його досить стійким до впливу ззовні. Завдяки цій здатності мови вдається здійснювати формування та підтримання відносин всередині етносу, завдяки чому він і здійснює основну координаційну функцію соціальних дій. Будучи однією з основних форм створення, збереження і трансляції соціально-культурного досвіду та інструментом об'єктивації суб'єктивних значень, мова перетворює психологічні феномени в соціальні факти, надає індивідуальним переживанням інтерсуб'єктивності значення. В умовах, коли в інформаційному полі сучасної цивілізації існує розмаїття незалежних систем, що породжуються та посилюються процесами глобалізації, мова є одним з найважливіших засобів збереження етнічної ідентичності, незважаючи на свою «рухливість» та схильність до запозичень та неологізмів. Безпосередній зв'язок мови і культури як системи духовного освоєння дійсності проявляється насамперед у комунікації. С. Тер-Мінасова цей зв'язок бачить в тому, що мова – це не тільки засіб спілкування, тобто комунікації, а й потужне суспільне знаряддя, що формує «людський потік в етнос, який утворює націю через збереження і передачу культури, традицій, суспільної самосвідомості»²⁰³.

Таким чином, мова відіграє найважливішу роль в конструюванні, збереженні та відтворенні етнокультурної картини світу, а, отже, в конструюванні етнічної ідентичності. В історії філософської думки

²⁰² Савруцкая Е. П. Проблема метадискурса коммуникации в контексте современных миграционных процессов//Ценности и коммуникация в современном обществе, СПб.: Изд-во политехнического университета. С. 112.

²⁰³ Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово/Slovo, 2000. С. 15.

феномен мови завжди розглядався в контексті тих гносеологічних, соціокультурних проблем, які завдяки об'єктивним причинам визначають зміст і спрямованість наукової і філософської проблематики. Так, в античній філософії мова, буття і мислення розглядалися синкретично. У середні століття усвідомлюється вторинність мови по відношенню до дійсності. Пізніше вплив мови на формування думки і сприйняття дійсності стає однією з центральних проблем соціально-гуманітарного знання. У дослідженнях ролі мови вченими ХХ століття утверджується думка про її визначальний вплив не тільки на мислення і організацію понятійних систем, але і на сприйняття реального світу, а також відтворення соціально значущих явищ суспільного життя. Останнім часом позначився напрямок досліджень, безпосередньо пов'язаний з проблемою ролі мови у формуванні національних образів світу²⁰⁴.

Мова – це не тільки знакова система, це ще й інструмент, по-своєму координуючий соціальний розвиток людини – носія цієї мови.

Соціокультурний досвід багатьох поколінь, зафіксований і систематизований у мові, по-своєму формує уявлення людини про навколишній світ. Позначення предметів і явищ навколишньої дійсності здійснюється кожною мовою по-різному, оскільки будівельним матеріалом думки є конкретна мова зі своєю неповторною національною специфікою.

Таким чином, по-перше, в нових цивілізаційних умовах, що визначаються процесами глобалізації і новими інформаційно-комунікативними технологіями, проблема етнокультурної ідентичності позначила необхідність розробки нового підходу до розгляду ролі мови як соціокультурного механізму етнокультурної спадкоємності. Продуктивність даного підходу до розглянутої проблеми диктується логікою зв'язку концепта «картина світу» і різних його модифікацій, таких як наукова картина світу, метафізична картина світу, концептуальна картина світу, культурна і мовна картини світу, що ввійшли до різних сучасних гуманітарних дискурсів. У методологічному плані такий підхід сприяє чіткому структуруванню

²⁰⁴ Nikitin A. V., Savrutskaya E. P. The role of language in the formation of national images of the world // Sgem Conference on Anthropology, Archaeology, History, Philosophy 3-9 September 2014. Bulgaria, 2014. P. 881-886

різних сфер соціальної та віртуальної реальності під кутом зору взаємозв'язку і взаємозумовленості етнічної і етномовної картин світу.

По-друге, в понятті «етнічна картина світу» увага акцентується на проблемі образу світу, що породжується специфікою етносу, його культурними і історичними особливостями, закріпленими в етнічній мові і вираженими в ментальності (етнічна самосвідомість) і стереотипах поведінки етносів. Етнічна картина світу – це система етнокультурних уявлень, що ввібрала в себе ознаки самого етносу, його історію та культуру. Ці уявлення є універсальними, стійкими, вони характеризуються наступністю поколінь і обов'язковим характером впливу. Система таких етнокультурних уявлень, позначених і закріплених в мові, є ядром етнічної ідентичності. Ці уявлення (етнічна картина світу) визначають поведінкові програми етносу, задають характер внутрішньогрупової мобілізації.

По-третє, в процесі історико-культурного розвитку етносів відбувалося формування лексичного складу і смислової наповнюваності етнічної картини світу, що закріплюється насамперед у мові та інших знакових системах, як механізми відтворення визначальних рис етнічної культури. Завдяки сформованій в ході історії мовній картині етносів зберігається історична пам'ять народу, відбувається трансляція етнокультурного досвіду поколінь. У мові закріплюються і транслуються з покоління в покоління норми поведінки та особливості організації способу життя, тобто, здійснюється збереження і накопичення унікального соціального досвіду народів, що грає вирішальну роль у відтворенні цілісності соціуму і забезпеченні етнокультурної спадкоємності.

2.2. Роль мови у формуванні етнокультурної ідентичності

Безумовно, темою багатьох досліджень національної ідентичності останніх десятиліть було визначальне значення мови в її формуванні. Етнокультурна ідентичність – один з основоположних

видів ідентичності суб'єкта. Це обумовлено тим, що даний вид ідентичності означає взаємозв'язок суб'єкта зі своїми кровними узами, «корінням», що лежить, безумовно, в основі процесу самовизначення кожної людини. Культурні артефакти зберігаються у свідомості кожної людини. Найчастіше це є культурний зміст, який не усвідомлюється його носіями і не рефлектується, однак чітко фіксується в мові і мовній свідомості, що проявляється в комунікативній поведінці, як його окремих носіїв, так і всього народу в цілому. Як наслідок цього, мову можна виділити в якості одного з основних факторів, що впливають на суб'єкт при формуванні його ідентичності.

Існують різні точки зору, згідно з якими мова і індивід (народ) знаходяться в самих різних відносинах один з одним. Розглянемо деякі з даних поглядів.

Так, І.І. Срезневський вважає мову нероздільною власністю народу, він зазначає, що народ найповніше за все виражає себе в мові. Мова живе «під умовами певної форми, тому народ, цілком співчуваючи формальній стрункості своєї мови, боїться порушити її, береже її, як святиню»²⁰⁵. Бодуен де Куртене віддавав перевагу індивідуальній мові, вважаючи племінну і національну мову «чистою абстрагованістю, узагальнюючою конструкцією, створеною з цілого ряду реально існуючих індивідуальних мов»²⁰⁶. Для Бодуена де Куртене найбільш важливим є соціальний характер мови, оскільки індивід отримує розвиток лише в процесі спілкування з іншими індивідами.

О.О. Потебня вважає, що народ схильний до постійного перероблення мови під потреби своїх думок. Мова, як вважає О.О. Потебня, є середньою ланкою між світом пізнаваних предметів і світом пізнання, «які суміщають в собі об'єктивність і суб'єктивність»²⁰⁷.

Для В. фон Гумбольта мова – це інструмент для самовираження самих різних індивідів. Він пише наступне: «...не кажучи про відмінності між статтями і поколіннями, нація, яка розмовляє однією

²⁰⁵ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. М.: Наука, 2006. С. 95.

²⁰⁶ Бодуэн де Куртенэ И. А. О психологических основах языковых явлений // Избранные труды по общему языкознанию. М.: АН СССР, 1963. С. 56-57.

²⁰⁷ Потебня А. А. Слово и миф. М.: Наука, 2009. С. 80.

мовою, включає в себе всі нюанси людської самотності. Навіть люди одного напрямку розуму, які займаються однаковою справою, розрізняються в своєму розумінні справи і в тому, як вони переживають на собі її вплив. Відмінності ще більше посилюються, якщо справа стосується мови, тому що вона проникає в найтаємніші тайники духу і серця»²⁰⁸.

Відзначимо, що «мова, на його думку, – є носієм духу народу». Мова і народ тісно взаємопов'язані між собою. Гумбольдт вважає, що мислення і менталітет нації певним чином формують структуру мови²⁰⁹. Зокрема, він вважає, що флективні мови за своєю структурою характерні для тих народів, які встали на «шлях зосередженого роздуми». Мови породжуються внутрішньою природою народів.

Як вважає В.В. Наумов, автор монографії «Лінгвістична ідентифікація особистості», під своєю формулою «мова – це дух народу» В. фон Гумбольдт розуміє особливу форму звукової матеріалізації думки розумової і психічної діяльності, властивої всім без винятку носіям національної мови. В будь-якому випадку індивідуальна інтерпретація мови визначена, як правило, мовними стереотипами народу, що склалися»²¹⁰.

В зв'язку з цим доречно згадати про існування окремих мовних формул, які присутні в кожній мові: наприклад: *Das ist ...* (нім.: Це є ...), *There are (is) ...* (англ.: є, є в наявності), *How do you do? ..* (традиційна англійська формула вітання).

При цьому в кожній мові присутні і так звані «вільні одиниці». Відповідно, і мова кожного індивіда включає в себе як «формули», так і «вільні одиниці». Але в цілому фундаментальні особливості нації розкривають найбільшою мірою «формули», куди можна включити не тільки стійкі структури різного роду, а й фразеологізми. Розуміння фразеологізмів неможливо без знання культури народу. Власне всі мовні одиниці мають певне культурне наповнення тільки в різній мірі. О.Ф. Лосев справедливо зазначає, що «в слові і, особливо, в імені – все наше культурне багатство, накопичене упродовж століть»²¹¹.

²⁰⁸ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 2011. С. 100.

²⁰⁹ Там само

²¹⁰ Наумов В. В. Лингвистическая идентификация личности: монография. М.: КомКнига, 2006. С. 98.

²¹¹ Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. М.: Политиздат, 1991. С. 132.

Зустрічаються випадки, коли слова різних мов виявляються понятійно і фоново еквівалентними, але вживання цих слів у відповідних лінгвокультурних середовищах істотно різняться. Найбільш показовим прикладом є переклад назв фільмів і книг з однієї мови (англійської, німецької, французької) іншою (українська) або навпаки. Наприклад, неможливо адекватно перекласти на англійську і німецьку мови назву балади Т.Г. Шевченка «Калина» (1847 р.). Складнощі обумовлені тим, що за назвою рослини стоять цілком певні міфопічні і фольклорні традиції, близькі тим асоціаціям, які викликає у німця згадка липи, а у американця – акації. Але назва з вживанням слів «акація» або «липа» виглядає безглуздою. В процесі ідентифікації значну роль відіграє феномен інтерференції і, перш за все, його фактична складова, яка швидко допомагає відрізнити мову німця, який живе в Німеччині, від мови німця, який живе в Швейцарії або Австрії. Точно також мову носія української мови з центральних регіонів України відрізняється від мови українця, який проживає, наприклад, на Галичині.

Складніше йде ситуація з лінгвістичною ідентифікацією білінгвів – субординативних і координативних. Субординативний білінгвізм передбачає володіння суб'єктом в рівній мірі двома мовами, одна з яких сприймається як рідна, друга – як іноземна, координативний білінгвізм передбачає володіння в рівній мірі також двома мовами, але при цьому обидві мови вважаються рідними.

У випадку з субординативним білінгвізмом процес ідентифікації, як зазначає В.В. Наумов, ще є можливим, але якщо ми маємо справу з неординативним білінгвізмом, то тоді ідентифікація є вкрай складною²¹².

Визначенню етнічної приналежності можуть сприяти невербальні засоби – парамова. Формування парамови обумовлено тими ж факторами, що і формування самої мови, а саме: культурою, ментальністю нації, особливістю психіки її представників. При цьому в парамову включаються наступні засоби: міміка, жести, відстань між співрозмовниками, різного роду кінесичні прояви. Всі ці прояви

²¹² Наумов В. В. Лингвистическая идентификация личности: монография. М.: КомКнига, 2006. С. 98.

абсолютно є різними в різних народів і, відповідно, по-різному проявляється інформація. Як найвідоміший приклад тут можна навести кивок головою, який в Болгарії означає «ні», а в Україні ☐ «Так». Поцілунок несе різне смислове навантаження в країнах Заходу і Сходу. Один і той самий жест рукою в Латинській Америці означає «йди сюди», а в Північній ☐ «йди». Представники європейської та американської культур по-різному висловлюють свої емоції після будь-яких публічних виступів. Наведемо ще деякі відомі приклади особливостей етнонаціональної кінесики:

1) руху, які супроводжують лічбу. При лічбі угорці, німці, французи стискають праву руку в кулак, а потім, роблячи кожен раз по одному руху вперед правою рукою, розгинають пальці, починаючи з великого. Українці в цьому випадку загинають пальці всередину на лівій руці, починаючи з мізинця, за допомогою вказівного пальця правої руки;

2) зустріч зі знайомими. Угорці при зустрічі зі знайомими зазвичай піднімають капелюх, українці цього не роблять. Угорські жінки при зустрічі з приятелькою або родичкою цілуються, українські жінки роблять те ж саме;

3) правила поведінки за столом. Українці зазвичай наповнюють келихи по вінця, що, є побажанням повного щастя. В угорців це може бути сприйнято як образа або жарт. У німців не прийнято, щоб келих гостя хоч якийсь час був порожнім.

Виокремимо таку складову як жести і міміка. У певному значенні жести і міміка обумовлені біологічним фактором, тобто частково вони передаються у спадок, але, тим не менш, обумовлені і культурним середовищем, в якому перебуває суб'єкт, і його індивідуальністю. Як приклад можна привести на такому факті. В Японії не прийнято дивитися в очі співрозмовнику, старшому за віком та соціальним статусом. У більшості ж європейських країн і в Україні подібна поведінка трактується як нещирість.

Окремо ми вважаємо за потрібне розглянути посмішку, що має безліч інтерпретацій у різних народів. Існують навіть словосполуки, пов'язані з даними «скороченням м'язів». Наприклад, «американська посмішка», «японська посмішка». Японська посмішка далеко не завжди висловлює радість, вона є важливим складником японського

етикету. У Кореї не прийнято посміхатися нареченим під час церемонії: за народною прикметою, якщо наречена посміхається, то першою в сім'ї народиться дівчинка, що небажано.

Ще одна істотна складова парамови – це фонація. Першою фонаційною характеристикою, за Г.В. Колшанським, яка допомагає в процесі ідентифікації особистості, є професійна постановка голосу (або відсутність такої)²¹³. Але дана характеристика, по-перше, не завжди точно ідентифікує суб'єкт, навіть з точки зору його професії, по-друге, не визначає ні в якій мірі людські якості володаря такого голосу або його етнонаціональну приналежність.

Наступна фонаційна характеристика за Г.В. Колшанським – це тембр. Тембр – це обов'язкова складова мови будь-якого індивіда. Варіативність тембру визначається емоційним станом індивіда в конкретно взятий момент і природними факторами.

Наступна функціональна характеристика – інтонація. Інтонація являє собою найбільш складне явище в ряду фонаційних особливостей мови, пов'язаних з мовленням і особистістю мовця.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про важливість емоцій і почуттів мовця, які проявляються і в інтонації, і в тембрі, і в жестах²¹⁴.

В.В. Наумов справедливо зауважує, що система парамови включає в себе величезну кількість парамовних засобів. Причому невербальні засоби нітрохи не менше важливі, ніж вербальні засоби. І якщо ми маємо справу в комунікації з вербальними і невербальними характеристиками мови суб'єкта, то ми повинні враховувати все їх багатство, ідентифікуючи того чи іншого суб'єкта.

Отже, мова – одна з найважливіших властивостей будь-якого народу, символом його етнокультурної приналежності. З одного боку, мова це продукт культурної еволюції народу, з іншого, мова є самостійним чинником, що впливає на трансформації, що відбуваються в суспільстві.

²¹³ Колшанский Г. В. Паралингвистика. М.: Ленанд, 2014. С. 26.

²¹⁴ Комадорова И. В., Кузнецова Е. В. Понятие языковой личности в культурно-коммуникативном пространстве. Характеристики идентичности. *Фундаментальные исследования*. 2013. № 11. С. 1733.

Сьогодні мова як соціокультурний феномен відчуває на собі вплив культурної інтеграції та культурної диференціації та, в той же час, визначає саму сутність цих двох протилежних за спрямованістю процесів. З огляду на те, що вони протікають на тлі загальної тенденції до зростання числа комунікативних контактів, ми маємо повне право заявити, про зростання в зв'язку з цим і ролі мови як інституту спілкування. Взаємодія в системі міжкультурних комунікацій змушує народи не тільки поважати і розуміти етнокультурні цінності і традиції інших, але і усвідомлювати свої власні. Мовна інтеграція – одна з найважливіших складових культурної інтеграції, що здійснюється в ході комунікативного обміну. Мова виступає як орган колективного мислення, колективної рефлексії. Інтеграція ж важлива не тільки як усупільнення соціально-духовного досвіду, але і як колективна рефлексія. Але для ефективності тієї ж колективної рефлексії важливо зберегти всі існуючі етнічні мови як носії духу кожного з народів. Збереження мовної своєрідності є умовою подальшого розвитку діалогу культур і розширення культурного простору і, в той же час, сприяє формуванню етнокультурної ідентифікації кожного окремого суб'єкта і народу в цілому.

Ряд політологів, культурологів, істориків стверджували, що існування національної мови становить основу національної ідеології. У той же час інші вчені вважали, що національні мови не були дані спочатку, а були створені народами в результаті формування національної ідеології та національної самосвідомості. Як приклад можна привести формування мовного простору Британських островів, яке протягом багатьох століть представляло собою змішання місцевих діалектів (германських або кельтських за походженням). Тільки в епоху Відродження і Нового Часу люди створили письмовий варіант (літературний) англійської, ірландської, шотландської, валлійської мов. При цьому співіснування в Шотландії двох окремих мов – гельської і шотландської – не сприяло, а перешкоджало розвитку мовного націоналізму і національної самосвідомості. Очевидно, що національна мова і створення національної ідентичності – взаємопов'язані. Якщо повернутися до історії, то можна згадати: питання про те, що таке нація, набуло своєї значимості та актуальності в другій половині XVIII століття. Так, Дж. Джозеф вважає, що ідеї

«нації» і «націоналізму» стали складатися в складній політичній обстановці кордону XVIII-XIX століть²¹⁵, тоді ж постає питання і про мову. І.Г. Фіхте в 1806 р в своїх «промовах до німецької нації» стверджував, що визначальною особливістю нації служить мова.

Підхід до вивчення націоналізму, запропонований Е. Хобсбаумом, стверджує, що націоналізм тісно пов'язаний з соціально-економічними факторами, і він зазнав серйозних змін в результаті «холодної війни». Е. Хобсбаум погоджується, що національні мови грають важливу роль в дискурсі націоналізму, але при цьому ніяк не можна заперечувати роль інших чинників. Е. Хобсбаум визначає стандартну (національну) мову наступним чином: «Це якась платонівська ідея мови, яка приховано існує за всіма її недосконалими варіантами»²¹⁶. Дж. Джозеф не цілком погоджується з цією ідеєю, оскільки мова дійсно на стадії свого створення перебуває у власності інтелектуалів, але, потрапляючи в сферу освіти, вона набуває широкого поширення.

М. Сільверстейн вважає, як і Е. Хобсбаум, що національні мови і ідентичності знаходяться в складній діалектичній взаємодії. Але він строго розмежовує мовну і політичну реальність, для нього історичним фокусом націоналізму є не мова, а політика і економіка, мова ж є, на його думку, простим відображенням реального націоналізму²¹⁷.

Ми дозволили собі не погодитися з цією точкою зору, оскільки відомі факти, коли дослідження в області мови, мовні міфи сприяли зміцненню або ослабленню націоналізму.

Важливим компонентом у збереженні етнокультурної індивідуальності народу є міфотворчість. Міфи згуртовують людську спільноту, зміцнюють його віру в себе, підвищують його життєздатність, нарешті, формують його самосвідомість. Особливу категорію складають мовні міфи. Майже кожен народ вважає свою мову красивою, досконалою, корисною»²¹⁸.

²¹⁵ Джозеф Дж. Язык и национальная идентичность. *Логос. Философско-литературный журнал*. М., 2005. №4, С. 4-32.

²¹⁶ Хобсбаум Э. Язык, культура и национальная идентичность. *Логос. Философско-литературный журнал*. М., 2005. №4, С. 173.

²¹⁷ Сильверстейн М. Уорфеланство и лингвистическое воображение нации. М.: Наука, С. 71.

²¹⁸ Крупа В. Языковые мифы и их миссия/Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязычные процессы. Кн. 1. М.: Наука, 2006. С. 165.

Так, міф японської мови виріс з відчуття надзвичайного стану Японії в світі, що склався з географічної ізольованості країни від континенту й усього світу в цілому, також з віри в походження імператорської династії від богині Сонця. Після приходу до влади роду Токугава в XVI столітті упродовж майже двохсот п'ятдесяти років проводилася політика закритості, культурної самоізоляції Японії від інших країн, що посилювало ці уявлення. Як наслідок, теза японських дослідників (Н. Моцуо, Ш. Ватанабе) про те, що японська мова володіє абсолютно унікальним духом. Ш. Ватанабе звеличує ірраціональність японської мови, яку досягнути іноземцям неможливо»²¹⁹. Таким чином, через мову утверджується винятковість японського народу і японської культури в світі.

Ще один народ, який створив велику міфологію, – це турки. Етнокультурній гордості турків, перш за все, повинні служити старання вчених виявити ймовірні зв'язки і контакти турецької мови з древніми мовами Аравії, Месопотамії, зокрема з шумерською мовою. У цій ситуації слід згадати «сонячну теорію», в якій турецька мова розглядається як найдавніша і культурна мова світу і як джерело, з якого виникли всі інші мови.

Як ще один приклад «лінгвістичного» шовінізму можна привести міф про слов'янську мову як прамову всіх інших мов світу. Так, М. Драстих знаходить свідчення існування древніх слов'ян ще в Атлантиді. А. Горак вважає, що слов'яни заклали основи єгипетської цивілізації, і мова споконвічного населення Месопотамії була праслов'янською.

Як ми бачимо, всі мовні міфи, як правило, переплітаються з історичними міфами і ставлять собі за мету звеличити значимість культури свого народу, тобто сформувати або підсилити етноцентризм. Тим часом жодна етнічна спільність ніколи не могла існувати ізольовано від інших, практично кожен етнос в тій чи іншій мірі завжди був відкритий для контактів і сприйняття культурних досягнень інших народів і одночасно був готовий ділитися власними культурними досягненнями і цінностями. І що більше культура того чи

²¹⁹ Watanabe Sh. On the Japanese Language. N, 1974. P. 9.

іншого народу включала в себе різних етнокультурних елементів, то багатшою вона ставала.

Питання про взаємозв'язок національної мови та національної ідентичності представляється на сьогодні найбільш актуальним з низки причин. По-перше, необхідно розмежувати поняття нація і етнос, оскільки в даний час поняття «держава» ототожнюється з поняттям «нація», й існуюча плутанина може бути небезпечною.

У новий час жителі держави ототожнювалися з якимсь співтовариством, об'єднаним мовою, культурою, етнічним походженням. Відповідно, як зазначає Е. Хобсбаум, ідеалом такої держави вважалось етнічно, культурно і лінгвістично однорідне населення. Але таке прагнення до «етнічного очищення» в наші дні є нереалістичним і небезпечним, оскільки потужні глобалізаційно-міграційні, а також політичні процеси початку ХХІ століття змінили і політичну карту світу, і лінгво-культурну ситуацію докорінно.

І це другий чинник, що детермінує важливість розгляду мови і національної ідентичності.

Нарешті, третій полягає в тому, що мовна особистість є багатовимірною, і в результаті існуючого мультикультуралізму ми маємо право стверджувати, що в її основі лежить множинна ідентичність, а не однорідна, причому це стосується й ідентичності національної, і культурної, і етнічної, і лінгвістичної.

Конфлікти з приводу мови в сьогоднішньому світі є досить звичними, і ці конфлікти не просто пов'язані з боротьбою за мову, вони ведуться за допомогою мови. В цьому відношенні вирішальне значення мають загальні або міжнародні аспекти націоналізму. У зв'язку з цим помітна так звана суперечка між примордіалістами і конструктивістами.

Прихильники примордіалістського підходу переконані, що місцева соціокультурна реальність відзначена самобутністю, і перш за все це стосується культурного і політичного «повсякденного» життя народу. За конструктивістському підході соціальні, політичні, економічні та історичні процеси і умови поєднуються визначальними факторами при «конструюванні» націй і етнічних груп. Майже всі представники цього напрямку вважають, що, внаслідок зростання

раціональності і складності сучасного суспільства, соціальні ідентичності, засновані на «міфах» культурної самобутності і автентичності, стають непотрібними і недоречними. Розглянемо ряд пунктів в аргументації примордіалістів і конструктивістів з потрібних нам питань.

Характеризуючи основну особливість зв'язку між мовою і етнічністю, примордіалісти розглядають цей зв'язок як обов'язковий, незаперечний, що закріплюється наступністю між поколіннями. Збереження справжньої етнічної ідентичності, на їхню думку, неможливо без традиційно пов'язаного з нею мови. І, як правило, в минулому чимало народів зникало разом зі своєю мовою (шумери). З точки зору конструктивістів, є чимало «свідчень» зворотного: втрата зв'язку з мовою не приводила до втрати відповідної етнічної ідентичності, і навпаки, відомо, коли народ зникав (римляни), а мова продовжував жити: в освітніх інститутах, в культурних артефактах і інших мовах (латинська).

Ставлення до коріння і традиційних цінностей і моральних орієнтацій у примордіалістів і конструктивістів також є різним. Якщо примордіалісти прагнуть до збереження давніх святинь, то конструктивісти відмовляються від старих джерел.

Примордіалісти також стверджують, що народи, які втратили свою історичну мову і традиційно пов'язану з нею етнокультуру, відчують на собі болісний досвід перебування «між життям і смертю». Разом з втратою мови вони втрачають свої усталені уявлення про моральність, значущості минулого, сьогодення, майбутнього. Конструктивісти ж продовжують прогнозувати прихід «чудового нового світу єдиних ринків і тісно пов'язаних мегацінностей, мегакультур і мегамов»²²⁰. Конструктивісти майже не сумніваються в тому, що Європейський союз неминуче візьме курс на скорочення числа діючих мов, тобто вони вважають природним процес скорочення існуючого числа мов і етнокультур.

Безумовно, ми живемо в епоху становлення нового світового лінгвопорядка, до якого привели і деякі політичні події (розпад СРСР,

²²⁰ Фишман Дж. Сегодняшние споры между приморди-алистами и конструктивистами: Связь между языком и этничностью. М.: Наука, 2007. С. 120 .

Югославії, об'єднання Німеччини), створення нових комунікаційних каналів, демографічні та міграційні процеси.

Зокрема, деякі дослідники (Д. Греден-дол) стверджують, що в ХХ-му столітті жодна мова не займатиме такого чільного місця, яке займала в ХХ-му столітті англійська мова. До середини ХХІ-го століття домінуючу роль будуть грати кілька мов, а саме: китайська, урду, англійська, іспанська, арабська. При цьому слід врахувати, що дані мови будуть функціонувати не тільки в межах географічного простору, але і в просторі віртуальному, в якому домінує англійська мова.

У своїй роботі «Геостратегія інтерлінгвізма» М. Фетт звертає увагу на те, що з кінця ХV-го століття розвивалася лінгвістична політична стратегія в тандемі з теорією нації і держави, яка була спрямована на використання єдиної мови в громадському управлінні та освіті на всій території однієї держави або в межах чітко встановлених меж. У ХХ-му столітті ця стратегія не може бути адекватним інструментом проведення національної політики. Національні економіки інтегруються в світову економіку, капітал і робоча сила стали більш мобільними, значно збільшилася швидкість і розширилася єдина інформаційно-комунікаційна мережа. Кожна лінгво-культурна спільнота зіткнулася з рішенням непростого для себе проблеми як зберегти власну етнокультурну своєрідність, мову, культурні традиції і, водночас, не стати активним учасником інтеграційно-глобалізаційних процесів.

Тим часом Європейський союз вже сформулював для кожного індивіда універсальне завдання оволодіння трьома мовами. І якщо ця ідея набуде поширення, то система національної освіти в ряді країн зазнає серйозних змін, відбудуться зміни і на політичній арені. Очевидно, що є необхідною мова міжнаціонального спілкування. На таку роль серйозно претендує англійська мова, яка вже сьогодні інтегрується в освітні та громадські структури. Англійська мова проникає в повсякденне життя, вона відрізняється зростаючою затребуваністю в світі висококваліфікованих фахівців, домінує в інформаційно-комунікаційній системі. М. Фетт висловлює цікаву точку зору, згідно з якою в майбутній Європі найбільш ймовірним

буде поєднання «споживчої» англійської з «елітним плюрлінгвізмом», коли національні та регіональні мови займуть економічні, технічні ніші, які до цього часу належали англійській мові.

Мова виступає як орган колективного мислення, колективної рефлексії. І інтеграція важлива не тільки як усупільнення соціально-духовного досвіду, а й як колективна рефлексія, для здійснення якої на сучасному етапі необхідна єдина суперетнічна мова. Причому це не є новим, оскільки людська спільнота ще на початку свого становлення не мислить себе поза планетарним контекстом, звідси біблійний міф про Вавилонську вежу і змішування мов. Але для ефективності тієї ж колективної рефлексії важливо зберегти всі існуючі етнічні мови як носії духу кожного з народів. Інакше станеться культурне нівелювання, результатом якого стане створення універсальної масової культури. Слід пам'ятати, що, згідно з В. фон Гумбольдта, форми всіх мов сходять до однієї форми, «і весь рід людський говорить однією мовою, а кожна людина володіє своєю власною мовою»²²¹[7, с. 184]. Збереження всіх існуючих сьогодні в світі мов допоможе зберегти культурне різноманіття, а створення так званої спільної мови може стати ключем до всіх інтеграційно-глобалізаційних процесів.

2.3. Мова як механізм закріплення і трансляції етнокультурного досвіду: комунікативний аспект

Мова – продукт багатовікового розвитку суспільства, в ході якого вона закріплювала в своїх системах особливості кожного етапу розвитку етносу. Перебуваючи в постійному розвитку під впливом швидко мінливих умов соціального середовища, мова зазнає значного її впливу, який відбивається на особливостях її функціонування і прояви. Вона є носієм етнокультурних цінностей, регулятором і координатором громадських процесів, механізмом відтворення соціальності, є формою існування соціального, в якій фіксуються моделі цивілізації. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що мова є більш консервативною, ніж культура. І ця особливість визначає її

²²¹ Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. С. 184.

здатність зберігати і передавати інформацію, накопичувати і відтворювати соціокультурний досвід в ряду поколінь. Мова – це свого роду знакова пам'ять людини як суспільного індивіда, необхідна для збереження придбаних знань, трудових навичок і передачі накопиченого соціокультурного досвіду в процесі спілкування. Національні мови є своєрідним інформаційним записом, який виражається в певній знаковій системі, відрізняється специфікою культурно-історичного відображення і є однією з основних форм пізнавальної активності людини. Унікальна здатність людей, за допомогою мови в процесі діяльнісного спілкування пізнавати і змінювати навколишню дійсність, дозволяє розглядати мову як творче начало.

Основне призначення мови – бути засобом людського спілкування – не обмежується функцією передачі і зберігання інформації, але поширюється на формування знань про світ. Мова – це засіб пізнання людиною, як навколишньої дійсності, так і самого себе. Оскільки суспільство та індивід становлять єдність загального і одиничного, мова є в тому числі засобом відображення і конструювання «я» людини і суспільства в цілому. Саме тому за допомогою мови в процесі активної пізнавально-трудової діяльності людині вдалося радикально змінити етнокультурну картину світу. Завдяки мові вона отримує можливість передаватися від покоління до покоління, відбираючи, зберігаючи і створюючи те, що сприяє подальшому розвитку суспільства.

Як соціокультурний фактор мова закріплює і відтворює цінності, які в значній мірі сприяють формуванню, організації та передачі досвіду. Людина, як носій культури і мови, сприймає і усвідомлює світ відповідно зі своїм досвідом і сформованим світоглядом, тим самим створюючи на цій основі свої уявлення про навколишню дійсність.

Поняття, значення, смисли, якими оперує людина, несуть в собі відбиток особливостей національної культури, своєрідності національної мови. Ці особливості істотно нашаровуються на національний менталітет і сприяють збереженню його специфіки. Це особливо помітно в мові повсякденного спілкування, яка справляє визначальний вплив на формування національної самосвідомості,

етнокультурної картини світу і логіки етносу, що сприяє збереженню етнокультурної ідентичності.

В умовах глобалізаційних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві (розмивання ідентичності, єдиних стандартів поведінки, мови, форм культурно-морального регулювання) на частку мови випадає функція збереження і трансляції соціального досвіду попередніх поколінь. Тим самим мова забезпечує комунікативні зв'язки в синхронічному та діахронічному планах.

Таким чином, мова зберігає історію руху народу шляхом цивілізації, вона відображає характер народу, його симпатії і антипатії, зв'язки з сусідніми народами. Мова ввібрала в себе всі тонкощі оцінного ставлення людини до дійсності. На основі рідної мови (в більшості випадків вона збігається з етнічною мовою) формуються первинні навички мовної взаємодії. Це, як правило, мова матері, бабусі, сім'ї, з допомогою якої здійснюється первинна соціалізація особистості, ознайомлення з нормами, цінностями, традиціями свого етносу.

Вже на ранній стадії етнічної історії мова відігравала значну роль в процесах формування етнокультурної ідентичності, тому що в процесі етногенезу «мова природня стала мовою історичною»²²², мовна диференціація стає досить відчутною, формуються основні мовні групи. Цим фактом обумовлено думку про те, що саме з утворенням мовних сімей відбувається формування етнічної самосвідомості²²³.

Мова – це система, яка історично розвивається. Вона розглядається як знаковий механізм спілкування, система дискретних знаків, засобів для спілкування і здатних виразити різноманіття уявлень людини про світ, дуже складна система значень і відносин, приписів і оцінок, етики та естетики, віри і переконань, концепції часу і простору. Будучи найважливішим чинником культури, мова виконує в суспільстві найважливіші комунікативні та пізнавальні функції. Вона грає визначальну роль у формуванні особистості, у впливі на неї, в

²²² Мюллер М. От слова к вере. Религия как предмет сравнительного изучения // Языки как образ мира. М.: СПб, 2003. С. 67.

²²³ Шипилов А. В. Оппозиция «мы - они» в социокультурном развитии. Ч.1. Воронеж: ОАО «Центрально-Черноземное книжное издательство», 2004. С. 226.

вираженні емоцій і почуттів. Поряд з комунікативною (функцією спілкування) і когнітивною (пізнавальною) функціями виділяють емоційну (функцію впливу) і директивну (функцію формування особистості) функції. Перші три функції (спілкування, пізнання, вплив) є базовими. Вони взаємодіють у різних актах мовлення, в різних текстах, використовуються в різних контекстах, проявляючись у них в різній мірі.

В герменевтичній традиції мова розглядається як спосіб існування людини. При цьому стверджується, що люди живуть словами і в словах, оскільки за допомогою мови людина має можливість описувати дійсність. Особлива увага у філософії герменевтики приділяється спонукальній та оцінній функціям мови. Відповідно до цієї точки зору емоційний, етичний і естетичний вплив слова, його потенційна переконуюча сила навіювання і оцінка проявляють свою значимість в навчально-виховній, художній, релігійній, політичній сферах, а також в управлінні і комерції. Знання про мову, правила її використання, закони її функціонування осягаються в мовному досвіді, мовній практиці.

Мова є свого роду знаковою пам'яттю людини як суспільного індивіда. Ця особливість розглянутого феномена забезпечує збереження придбаних знань, трудових навичок і відтворення накопиченого соціального досвіду в процесі спілкування.

Близьким до даних тверджень є теза М. Бахтіна про те, що людина може користуватися словами для організації своїх дій, дій інших людей, а також своїх спільних дій з іншими людьми²²⁴. Зокрема, в описі реальності слід виходити з визнання факту того, що передана інформація повинна мати певний сенс, здатний викликати бажане ставлення до неї з боку співрозмовників. В іншому випадку ефект технології мовного впливу, спрямований на створення нової реальності буде дуже низьким. У дослідженнях Ю. Данюшіної відзначається, що технологія мовного впливу використовується в

²²⁴ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. 445 с.

якості нематеріальних активів для формування «вербального іміджу компанії», її «лінгвістичної особи»²²⁵.

Своєрідність цієї технології стосовно контексту етнокультурної ідентичності є цікавою дещо і під іншим кутом зору. Так, зокрема, в роботі О. Хряпченкової «Роль мовного чинника у формуванні екологічної свідомості суспільства» на великому емпіричному матеріалі і теоретичних узагальненнях досить переконливо доводиться, що «відмінності в екологічній свідомості різних народів формуються «в тому числі під впливом мови». При цьому важливу роль «в умовах глобалізації та інтеграції ... грає ... феномен білінгвізму». На думку автора, «одночасне існування особистості в двох соціо-культурно-мовних континуумах може прояснити деякі особливості формування екоповедінкових моделей і поглядів у філософсько-методологічному плані».

І далі О.С. Хряпченкова підкреслює, що «двохконтекстний аналіз розкриває спільне та відмінне в екологічних установках білінгвів, обумовлене їх двомовністю, дозволяє встановити пріоритетність тієї чи іншої мови, оцінити роль (гіпотетично визначальну) домінантного соціального оточення»²²⁶. Очевидно, що запропонована О. Хряпченковою концепція представляє великий інтерес для подальшої теоретичної розробки та практичних висновків в плані деталізації і глибокого дослідження конкретних напрямків збереження підстав громадянської та етнокультурної ідентичності. Однак у розвитку даного підходу необхідно мати на увазі відмінності в типах низькоконтекстуальних (німецької, американської, французької і т.д.) і високонтекстуальних (української, японської, індійської і т.д.) культур²²⁷.

Національні мови є своєрідною інформаційною матрицею, яка виражається в певній знаковій системі, відрізняється специфікою культурно-історичної своєрідності і є однією з основних форм пізнавальної активності людини. Унікальна здатність людей за допомогою мови в процесі діяльного спілкування пізнавати і

²²⁵ Данюшина Ю.В. Многоуровневый анализ англоязычного сетевого бизнес-дискурса: дис. ... докт. филол. наук. М., 2011. С. 7.

²²⁶ Хряпченкова, О.С. Роль языкового фактора в формировании экологического сознания общества: дис. ... канд. филос. наук. Нижний Новгород, 2013. С. 54.

²²⁷ Див. Hofstede G. Culture's Consequences and Cultures and Organizations: Software of the Mind. 2010. 549 p.

змінювати навколишню дійсність дозволяє розглядати мову як творче начало, забезпечуючи переваги особистості, яка володіє багатством мови. Ця перевага полягає в тому, що світ в мовних конструкціях немов би подвоюється. За допомогою мови, що позначає світ предметів і явищ, вона може мати справу з предметами, які безпосередньо не сприймаються і які не входять до складу її особистого досвіду. Людина має «подвоєний світ», в який входить світ безпосередньо розкритих предметів, явищ, а також світ образів, об'єктів, відносин і якостей, які позначаються словами. Слова – це особлива форма відображення дійсності. Людина може мимоволі називати ці образи, незалежно від їх реальної наявності, вона може керувати суспільними процесами, конструювати образи соціальної реальності, вибудовувати моделі поведінки на свій розсуд.

У мові фіксуються і закріплюються накопичені результати знань, «які не тільки входять до наступного досвіду мислення, але як певна апріорна форма направляє і визначає подальші шляхи його руху»²²⁸.

Остання, тобто «певна апріорна форма», яка спрямовує і визначає «подальші шляхи» руху розумових процесів, відіграє провідну роль у збереженні та відтворенні підстав етнокультурної ідентичності. В даному аспекті методологічну цінність представляє ідея Е. Сепіра щодо того, що в слові закріплюється норма поведінки. Дана установка розкриває деякі аспекти розуміння мови як механізму етнокультурної ідентичності. Значною мірою «реальний світ» згідно Е. Сепіра²²⁹ «неусвідомлено будується на основі мовних звичок тієї чи іншої соціальної групи». Однак в умовах глобалізації дана установка починає втрачати свою значимість. Це пояснюється тим, що під впливом розвитку нових наук і технологій відбувається витіснення національних мов англіцизмами, що стають такими загальноприйнятими. Цей процес є характерним не тільки для сфери ділових відносин. Він все більше поширюється і на всі області

²²⁸ Hofstede G. Culture's Consequences and Cultures and Organizations: Software of the Mind. 2010. 549 p.

²²⁹ Сепир Э. Статус лингвистики как науки // Языки как образ мира. М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб: «Terra Fantastica», 2003. С. 131.

повсякденності завдяки всепроникним здібностям соціальних мереж. У практиці регламентації ділових і повсякденних відносин все більшого поширення набувають терміни, що мають загальнозначимі значення, і не несуть в собі етнокультурної своєрідності. У зв'язку з дедалі ширшими процесами географічної мобільності (насамперед міграційні процеси і розвиток туризму) тенденція збереження нормативно-регулюючої та культурно-виховної ролі етномови як механізму етнокультурної ідентичності все посилюється.

Одночасно все більш очевидним стає факт того, що в мові як формі, «що визначає і спрямовує рух розумових процесів» закладена здатність збереження і відтворення необхідних підстав етнокультурної ідентичності.

Основне призначення мови – бути засобом спілкування, – не обмежується функцією передачі та збереження інформації, а поширюється ще на формування знань про світ. Мова – це засіб пізнання людиною навколишньої дійсності і самої себе. Саме тому за допомогою мови в процесі активної пізнавальної та трудової діяльності людині вдалося радикально змінити інформаційну картину світу. Якщо врахувати, що картина світу – це вся сукупність знакових систем, сигналів і проявів інформаційних зв'язків, то мову можна розглядати як особливий вид соціальних інформаційних зв'язків. Завдяки мові інформаційна картина світу отримує можливість соціального репродукування, пов'язаного з активним ставленням до минулого досвіду, коли відбирається, зберігається і створюється те, що сприяє подальшому розвитку суспільства.

Особлива мова інформаційного впливу, яка володіє специфічними засобами і символами для створення в масовій свідомості відповідної картини світу, є суспільно-політичною термінологією, яка відіграє дуже складну і неоднозначну роль в процесах, пов'язаних з етнокультурною ідентичністю. У сфері політичної комунікації контекст, який повторюється, знаходить системний характер завдяки засобам масової інформації. Як певна соціально-інформаційна система, засоби масової інформації служать чіткій концептуалізації дійсності, створюючи ідеологізований аудіовізуальний світ. Політична мова в дослідженнях Н. Гронської, С.

Шейгал і ін. розглядається «як особлива підсистема національної мови, призначеної для політичної комунікації ...»²³⁰.

Очевидно, що в політичному дискурсі чітко проявляється тісний контакт і взаємопроникнення елементів громадянської і етнокультурної ідентичності. Однак даний аспект проблеми не є предметом нашого дослідження. Ми також не звертаємося і до аналізу особливостей мови ЗМІ та соціальних мереж, розглянутих під кутом зору можливостей використання різних мовних прийомів і засобів конструювання інформаційних потоків, що сприяють стандартизації та «формуванню однорідності політичної культури, уніфікації думок і поведінкових орієнтирів»²³¹.¹³¹ Незважаючи на те, що даний напрямок дослідження має велике теоретичне і практичне значення, ми також не звертаємося до нього через те, що підстави та особливості етнокультурної ідентичності в ньому не мають безпосередньої вираженості, вони часто представлені в різних нерідко протилежних формах лексико-фразеологічного тезауруса залежно від контексту і політичних установок суб'єктів політичної комунікації.

Передача етнокультурної, як і будь-якої іншої інформації, в людському суспільстві здійснюється в різних формах: через твори матеріальної і духовної культури, системі символів і т.д. Але головною формою такої передачі виступає мова – словесна інформація (усна або письмова – літературна). Обмін відомостями етнокультурного характеру здійснюється шляхом безпосередніх (особистих), а також опосередкованих (неособистих) контактів. Хоча в міру розвитку засобів масової інформації питома вага безпосередніх контактів у передачі етнокультурної інформації безперервно скорочується, проте, такі контакти залишаються найбільш дієвими в плані збереження підстав етнічної ідентичності. Головними видами контактів, пов'язаних з передачею етнокультурної інформації, є побутові, виробничі та навчальні зв'язки. Найважливішою соціальним осередком, в рамках якого здійснюється ця трансляція в суспільствах, зазвичай є сім'я, в якій основним комунікативним засобом служить

²³⁰ Гронская Н.Э. Язык и политика: коммуникация, дискурс, манипулирование. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ. 2005. С. 136.

²³¹ Див. там само. С. 169.

мова, яка виконує поряд з комунікативною, інформаційною та регулятивною сигніфікативною функцією, тобто функцію, яка розкриває істотні ознаки явища дійсності, що становлять зміст поняття. Інакше кажучи, мова виступає в якості умовного знака приналежності її носіїв до даної групи – перш за все, батьків і дітей, родичів, бабусь і дідусів, прізвищ, імен, прізвиськ і т.д.

Якщо ж говорити про націю як про історичну спільність людей, засновану на єдиній території, господарсько-економічній діяльності, політичному життю, мові та культурі, то остання грає важливу роль в її функціонуванні. Символічні (знакові) компоненти культури, і в першу чергу мова, забезпечують взаємне розуміння між членами даної спільності, без чого неможлива була б їх ефективна співпраця. Завдяки знаковим системам виявляється можливим накопичення, зберігання і передача з покоління в покоління інформації, що забезпечує культурну спадкоємність в рамках етносу. Важливу роль при цьому відіграє сигніфікативна функція культури. Завдяки значенням, що зберігається в мові, всі культурні явища мають своєрідну подвійність. Поряд зі своїм зовнішнім «явним» виразом, вони мають «друге життя», яке визначається їх значеннями, що досягаються розумом, естетичним почуттям, моральною інтуїцією. У цьому сенсі значення – ключ до розуміння культури. Наочну ілюстрацію цієї тези ми знаходимо у С. Арутюнова. Характеризуючи знакові функції позамовної частини культури, він відзначає, що, коли говорять один з одним дві людини однієї етнічної культури, наприклад, німець з німцем, будь-яка найпростіша побутова вказівка типу «піди на кухню і приготуй собі сніданок» доповнюється в свідомості самою обстановкою кухні, тими чи іншими предметами начиння, набором продуктів, які самі по собі несуть інформацію, зрозумілу в контексті даної культури, містять в собі програму діяльності ширшої ніж вона була в мовній формі. Однак вона буде незрозумілою для людини іншої культури, наприклад, ескімосові або евенку, навіть якщо загальний зміст вказівок їм зрозумілий і, навпаки, залишену її попередниками у вигляді предметів культури, тоді як німець в подібній ситуації може опинитися абсолютно безпорадним²³².

²³² Арутюнов С. А. Исследование по общей этнографии. М. 1979. С. 89.

Однак сигніфікативна функція мови за певних умов несе в собі реальну небезпеку значного ослаблення ролі мови як визначального механізму етнокультурної ідентичності. Більш того, ця функція відрізняється великою руйнівною силою впливу на трансформацію єдності і взаємодії етнічної і етномовної картин світу. Справа в тому, що в умовах розвитку нових медіа відбувається постійне збільшення кількості кодів, використовуваних при створенні інформаційних повідомлень. У зв'язку з цим картина світу починає все більше вибудовуватися на підставі створюваних за допомогою мовних засобів образів кодованої інформації. Досліджуючи цю особливість інформаційної взаємодії, здійснюваної новими медіа в умовах віртуальної реальності, Е. Тоффлер зауважує²³³, що в зв'язку з цим реально губляться існуючі підстави етнокультурної ідентичності, виникають численні труднощі адаптації людини до навколишнього світу. З цього приводу Е. Тоффлер писав: «Зміни, що струшують суспільство, збільшують розрив між нашими уявленнями і тим, що є насправді, між образами і реальністю, яку, як передбачається, ці образи відображають». Коли цей розрив виявляється більшим «...ми втрачаємо здатність до пристосування, неадекватно реагуємо, терпимо невдачі, відступаємо, нарешті, впадаємо в паніку»²³⁴, тобто відбувається руйнування основ етнокультурної ідентичності. Інакше кажучи, організація процесу комунікації в сучасному полікультурному суспільстві залежить не тільки від рівня володіння мовними засобами (словник, правила словотворення, синтаксис, вимова і т.д.), але і від уміння співвідносити мовні засоби з завданнями та умовами спілкування, вміння організувати його з урахуванням етнокультурних норм поведінки.

Представники різних етнічних спільнот сприймають навколишню дійсність по-різному. Деякі події і факти реального світу у різних народів можуть мати більшу варіативність, наявність якої пов'язано зі специфікою життєдіяльності даного етносу, з існуванням певних типів суто етнічних поглядів, що визначають процеси сприйняття й інтерпретації. Всі ці етнокультурні процеси займають

²³³ Тоффлер Э. Шок будущего. М.:ООО «Издательство АСТ», 2001. С. 203.

²³⁴ Див. там само. С. 203.

певне місце в комунікативно-пізнавальній діяльності особистості, і, тим самим, входять в систему регуляторів її мовної поведінки. Можна сказати, що і в структурі мови проявляється етнічна своєрідність лінгвокультурних норм будь-якої конкретної мови. Наприклад, шанобливе ставлення до співрозмовника – загальнолюдська цінність. Але її реалізація в різних мовах має свою специфіку. Як пише С. Неверов, для японців є характерною велика увага до значень, що виникають при висловлюванні за межами самого висловлювання, тобто конотативним значенням²³⁵. Японська мова – це справжнє мистецтво особливої побудови висловлювання, де завжди на першому місці стоїть завдання надання максимальної уваги співрозмовника, прояв вищої чемності до нього, створення у нього настрою, що сприяє приємній бесіді. Тому в японській мові дуже широко розвинена система особових займенників. Існує 50 форм поведіння в шанобливо-офіційному, високому, нейтральному, зниженому, дружньо-ввічливому, скромному, фамільярному стилях, близько 50 форм вітань, більше 40 форм вираження подяки, більше 20 форм вибачень²³⁶.

Таким чином, однією з найбільш важливих умов здійснення ефективної міжетнічної комунікації є знання всіх особливостей, нюансів: моральних, правових, етичних, естетичних та інших норм конкретної етнічної спільноти, так як етнокультурні норми поведінки – це один з наріжних каменів етнічної самосвідомості.

Досліджуючи проблему функціонування мови в комунікативному просторі неможливо залишити без уваги актуальне питання формування культури двомовності в поліетнічному суспільстві. Е. Сепір справедливо зазначав, що «мови і культури рідко бувають самодостатніми. Потреби спілкування змушують мовців однієї мови вступати в безпосередній контакт з мовцями сусідніми або культурно домінуючими мовами»²³⁷. Під двомовністю в лінгвістиці розуміється володіння двома мовами і регулярне переключення з однієї на іншу залежно від ситуації спілкування. У філософському

²³⁵ Неверов С.В. Суспільно-мовна практика сучасної Японії. М. 1982. С. 77.

²³⁶ Антонов В.И. Язык и культура. Особенности этносемантической интерпретации. *Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия*. 2001. №2. С. 55.

²³⁷ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 2001. С. 173.

плані під двомовністю (або багатомовністю) розуміється ситуація співіснування двох або більше мов, що історично склалася, на загальній географічній території, їх взаємодія і взаємовплив.

На сьогоднішній день в світі існують 40 країн, де дві мови (або три, а в Сінгапурі навіть чотири) є державними мовами. Серед них країни, колишні колонії, де одна з мов є рідною, а інша дісталася «в спадок», обидві мови є рідними, наприклад, фінська і шведська у Фінляндії, а також країни, де офіційні мови народні – Камерун і Канада.

У поліетнічному регіоні в умовах подвійної культури і подвійної мови все співтовариство ділиться на «своїх» та «інших», ставлення до яких може закріплюватися, кодуватися в мовних еквівалентах як «чужі» або як «інші», що має різний зміст ціннісного плану. У людини виникає дві потреби, які вона прагне реалізувати: потреба в ідентифікації та потреба у взаєморозумінні. Людині завжди необхідно відчувати себе частиною «ми», членом мовної спільноти з загальним корінням і традиціями, а головне – спільною мовою і культурою. Мова виступає в даному випадку в ролі щита, здатного захистити людей, нею говорять. Очевидно, що «з метою зняття деструктивних явищ як усередині макрогрупи, так і в їх взаємодії один з одним»²³⁸, мова виступає найважливішим засобом етнокультурної ідентичності.

В умовах, коли кілька етносів проживають спільно, формується кілька етнічних комунікативних просторів. Їх функціональними елементами є мова і етнічна культура. Взаємодіючи і надаючи взаємний вплив, вони нашаровуються один на одного, створюючи полікультурний комунікативний простір²³⁹. Мови етносів транслюють закладені в них культурні образи і уявлення, впливаючи один на одного і нерідко створюючи конгломерат нових мовних норм, які висловлюються не тільки у формі запозичень, а й в побудові мовлення, фонетичних особливостях і т.д.

В деяких випадках, у відповідь на зміни в мові, які відбуваються під впливом іншої мови, почуття вірності своїй мові і

²³⁸ Оберемко О. Г. Социальные механизмы и формы этнокультурной идентификации в профессиональной деятельности переводчика //Проблемы литературы, языка и перевода. Н.Новгород, 2001. С. 196.

²³⁹ Сафиуллина И.М. Язык в коммуникативном пространстве этносов: дис. ... канд. филос. наук. Нижний Новгород: ГОУ ВПО НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2004. 176 с.

культури призводять в дію механізми збереження етнокультурної ідентичності, прагнення зберегти традиційні ціннісні орієнтації, культуру і мову того чи іншого етносу.

Останні тенденції глобалізації та інформатизації світової спільноти стимулюють міграційні процеси і міжкультурну комунікацію. Це не може не вплинути на мови і культуру етносів, та й мова не залишається байдужою, впливаючи на ці процеси. Як засіб спілкування мова відкриває канали для взаємопроникнення нових елементів культури. Для полікультурного простору є характерні багатосаровість і діалогічність. Під багатосаровістю розуміється реальне різноманіття матеріальних і культурних елементів етнічних картин світу, а також соціокультурні процеси їх взаємодії. Діалогічність – це здатність вступати в контакт, надаючи взаємного впливу, який здебільшого здійснюється опосередковано, через засоби масової інформації, глобальну мережу, ділові та наукові контакти і зв'язки. Це, в свою чергу, сприяє вдосконаленню різних рівнів мови (термінологія, функціональні стилі та ін.). Тут слід відзначити важливу роль засобів масової інформації. Вони є основним каналом просування інформації, транслявання образів, цінностей, елементів етнічної культури, закладених у мові. Часто саме засоби масової інформації формують комунікативний простір етносу, збагачуючи понятійний апарат завдяки «транспортуванню» елементів етнічної культури, надаючи цим національно-регіональний колорит інформації, яка повідомляється і самому джерелу. У зв'язку з цим діалог культур передбачає взаємодію різних картин світу, які подаються комунікантами, включає їх логіку, мислення, ціннісні смисли і орієнтири в процесі комунікації. Для досягнення взаєморозуміння необхідно, щоб учасники комунікації володіли спільністю знань про використовувану мову і картину світу, позначену в ній. Носії різних культур будуть розуміти один одного в тій мірі, наскільки їх мовні картини світу є спільними, перетинаються. Розбіжності неминуче приведуть до нерозуміння при міжкультурному спілкуванні.

Взаємовплив мов в процесі спілкування найчастіше виражений запозиченнями лексичних одиниць і елементів культури, які ними висловлюються. Запозичені зразки впроваджуються в культуру і стають невід'ємною частиною етнічної культури або відкидаються

нею. Взаємодія мов відбувається на наступних рівнях: в ході побутового, повсякденного спілкування і організованого, регламентованого, тобто ділового або формального спілкування. У таких випадках передаються не тільки традиції, звичаї, а й цінності, закладені в культурі «етносу-донора», переймають поведінкові стереотипи. Прикладом цього може служити прийняття етнічною меншиною фрагментів етнічної картини світу етнічної більшості. Спільне проживання кількох етнічних груп на одній території сприяє появі взаємного інтересу, а прагнення жити в мирі і дружбі змушує дотримуватися правил і норм поведінки, прийняті в культурі етнічного сусіда, поважати його традиції і звичаї. Це сприяє процесу передачі елементів етнічної культури, а також фрагментів картини світу.

Аналізуючи вплив мов одну на одну, Е. Сепір зазначає, що «важко знайти цілком ізольовану мову чи діалект». Згідно з його точки зору часто цей вплив «розвивається переважно в одному напрямку» і при цьому «у мови країни, на яку дивляться як на осередок культури, більше даних виявляти помітний вплив на інші мови, поширені по сусідству з ним, ніж відчувати на собі їх вплив»²⁴⁰.

Цікавим в цьому плані є дослідження, проведене Г. Джойсом, Р. Боургізом і Д. Тейлором на тему «Зв'язок мови з етнічною ідентифікацією, вибір етнічної норми в умовах комунікації» та їх концепція «етнолінгвістичної життєздатності». У ній автори розглядають соціо-структурні детермінанти, здатні заохочувати комунікантів до використання рідної мови як засобу комунікації. До таких детермінант відносяться: статус мови, кількість мовців і інстанційна підтримка. Автори роблять висновок про те, що міжгрупова відмінність буде сильнішою, коли члени етнічної спільності строго ідентифікуються зі своєю етнічною групою і розглядають мову як важливий вимір цієї ідентичності, а також сприймають свою групу як групу з високою етнолінгвістичною життєздатністю, яка дає групі можливість вижити і досягти успіху в груповому контексті. До речі, ця особливість феномена етнолінгвістичної життєздатності чітко проявляє себе в громадах мігрантів, які проживають компактно, для яких є характерним

²⁴⁰ Сепір Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 2001. С. 173.

збереження своєї мови, організація способу життя, хоча б часткове дотримання своїх традицій, звичаїв та обрядів, що вкрай ускладнює «можливості інтеграції мігрантів в культуру і спосіб життя титульних націй», і як результат «прагнення до самоідентифікації в групах переселенців є значно сильніше виражено, ніж в «титульних» культурних групах». Як наголошується в дослідженнях поляризація «світосприйняття на «своїх» і «чужих», сприяє поглибленню соціальної напруженості будь-то в прихованих або відкритих формах її проявів»²⁴¹.

Разом з тим, як показує практика, в разі, коли група має низьку етнолінгвістичну життєздатність або взагалі не володіє нею, вона припиняє існувати як така, що відрізняється від інших етнічних груп. Але етнічні меншини з більш престижною, ніж у домінуючої групи мовою, мають більш високу етнолінгвістичну життєздатність, ніж меншини з менш престижною мовою.

Слід також відзначити факт досить широкого поширення лінгвоцентристських тенденцій у мовному спілкуванні. У суспільстві і культурі вони простежуються в різних формах і видах. В одному випадку лінгвоцентризм спонукається соціальним розшаруванням і нерівністю людей.

Мова тут свідомо виділяється як необхідний засіб диференціації на міжгруповому рівні як своєрідний розпізнавальний знак для «своїх» та «чужих». В іншому випадку лінгвоцентризм стає можливим в умовах етнокультурної замкнутості і «унікальності», етнокультурного піднесення і переваги. У практичному плані він сприяє посиленню етнічних упереджень і створює, таким чином, небезпеку міжетнічних розбіжностей і конфліктів. «Лінгвоцентризм є прямим відображенням і породженням соціальної диференціації та етнічного розмежування всередині самого суспільства»²⁴².

Очевидно, що мова як найважливіший засіб закріплення і відтворення етнокультурних цінностей, створюваних народами в процесі їх історико-культурного розвитку, в той же самий час

²⁴¹ Савруцкая Е. П., Жигалов Б. А., Дорожкін А. М., Устінкін С. В. Утворення. Культура. Мова: монографія / За заг. ред. Е. П. Савруцкой. СПб.: Видавництво РХГА, 2014. С. 147-148.

²⁴² Антонов В. И. Язык и культура: особенности этносемантической интерпретации. *Вестник Московского университета*. Сер. 7. Философия. 2001. № 2. С. 57-58.

особливим чином організовує соціальний досвід в напрямку, відповідному вимогам життя. Розширення інформаційного поля сучасної цивілізації створює умови, коли мова приймає на себе основне навантаження щодо забезпечення функціональної взаємодії різноманітних підсистем єдиного соціального організму, тобто суспільства. Мова в сучасних умовах завдяки своїй культуротвірній і культурозберігаючій особливості в розвитку суспільства, все більшою мірою бере на себе провідну роль в трансляції соціокультурного досвіду і конструювання етнокультурної ідентичності.

Таким чином, підбиваючи підсумки сказаного вище, ми прийшли до наступних висновків: по-перше, розвиток сучасного інформаційного суспільства супроводжується корінними змінами в його соціальному і духовному житті. Зміни в системі відносин, які пов'язані з процесами глобалізації (інтеграція, міграція, розвиток ЗМІ, Інтернету та ін.), змінюють характер комунікаційних процесів. В умовах сучасного полікультурного суспільства роль мови значно зростає, оскільки постійні міжмовні та міжкультурні контакти розмивають кордони етнічних культур, доповнюють їх новими смислами, змінюють словниковий склад мови.

По-друге, мова є засобом здійснення соціальної взаємодії як явища культурної складової комунікативного простору етносів. У цьому сенсі мова виконує цілий ряд соціально значущих функцій. Вона закріплює і відтворює цінності, які в значній мірі сприяють формуванню і організації соціального досвіду людей. Поняття, значення, думки, виражені в словах, якими оперує людина, несуть в собі відбиток особливостей національної культури, своєрідності етномовної картини світу. Особливості національних мов дуже впливають на стиль, образи дійсності, хід думок, світосприйняття їх носіїв. Ці особливості нашаровуються на менталітет носія мови, сприяють його специфікації, визначають ціннісні орієнтації і мотивацію поведінки людей. Як основа свідомої взаємодії людей, мова є важливим засобом регулювання їх поведінки, управління комунікаційними процесами.

По-третє, мова є не тільки засобом спілкування, формою вираження і збереження різних культур, а й носієм вищих функцій соціального життя. Як найважливіший засіб етнокультурної

ідентичності, який формує культуру і логіку етносу, мова є одним з найважливіших механізмів відтворення, закріплення та збереження етнокультурних і загальнолюдських духовних цінностей, засобом їх трансляції в ряду поколінь. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження місця і ролі мови як традиційного механізму зв'язку між людьми в збереженні, закріпленні і відтворенні етнокультурного досвіду поколінь, що зберігає підстави етнокультурної ідентичності, своєрідність і специфічні риси етнічних культур.

2.4. Системоутворююча роль мови в збереженні етнокультурної ідентичності

Системоутворююча роль мови в збереженні визначальних якісних характеристик етнокультурної ідентичності є однією з найважливіших проблем соціально-філософського і культурологічного підходів до вивчення феномена етнокультурної ідентичності. Це пов'язано з особливим місцем мови в ряду основних компонентів етносу і, перш за все, з тим, що саме мова здавна розглядався як один з найважливіших чинників національної ідентичності, в силу закріпленого в лексиці етносу узагальненого досвіду поколінь, а також можливості трансляції цього досвіду на нові покоління. Розвиток мови (через іноземні запозичення, розвиток науки, виникнення нових технологій) в певному плані входить в протиріччя з її традиційністю і консерватизмом. На нашу думку, перша тенденція (розвиток і збагачення мови) в разі її домінування в соціально-культурних процесах, виникає реальна загроза розмивання основ етнокультурної ідентичності в зв'язку з тим, що історична пам'ять, соціально-культурний досвід попередніх поколінь, усталені в лексиці і мовних практиках етносів, в яких закріплюються базові духовні якості, традиції, культурні цінності етносів, в життєдіяльності і комунікаційних процесах нових поколінь, поступово зникають, втрачають свою нормативно-регулятивну функцію, позбавляються емоційної привабливості і соціальної значущості. Ця особливість розвитку національних мов в умовах глобалізації та найпотужнішого

впливу сучасних інтеграційних процесів впливає на розрив поколінь, що спостерігається в даний час.

У даному ракурсі дослідження необхідно зосередитися на деяких ідеях зарубіжних і вітчизняних філософів і лінгвістів. Так, на думку німецького філософа М. Лацаруса і німецького мовознавця Г.Штейнталя, створили в середині ХІХ століття одну з перших соціально-психологічних теорій – «психологію народів», мова є «першим проявом народного духу». Основним змістом їх концепції є те, що завдяки єдності походження і місця існування для всіх індивідів одного народу характерні відбитки особливостей природи народу, які він несе на своєму тілі і в душі. При цьому тілесні впливання, що виливаються на душу, викликають «відомі схильності», властивості духу, однакові у індивідів, ... «внаслідок чого всі вони володіють одним і тим самим народним духом»²⁴³, вираженому і закріпленому в мові.

Розглядаючи народний дух як «психічну схожість індивідів, що належать до одного народу», О.О. Белік вважає, що народний дух одночасно передбачає самосвідомість індивідів, які «дивляться на себе як на один народ, зараховують себе до одного народу»²⁴⁴. Однак при цьому, досить логічно обгрунтованому підході явно проглядається психологізація поняття «духу народу», його самосвідомості. Але випускається з поля зору лінгво-культурний момент, оскільки і середовище проживання, і ознаки, на підставі яких індивід зараховує себе до того чи іншого народу, є закріплені насамперед у мовних одиницях. І завдяки цьому «найменуванню» предметно-речового і культурного середовища утворюється система значень і смислів, переживань колективного суб'єкта, колективних переживань. У зв'язку з цим Г.Г. Шпет розглядає дух як «...деяку структуру переживань колективного єдиного організму...», що відкликається «як рефлекторно-мимоволі, так і творчо-свідомо на будь-яку подію в бутті цієї єдності»²⁴⁵. Це щось творчо-свідоме, соціально-культурне,

²⁴³ Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология // История языкознания в очерках и извлечениях. М., 1960. С. 11.

²⁴⁴ Белік А.А. Культурология. Антропологические теории культур. М.: РГГУ, 1999. С. 241.

²⁴⁵ Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. СПб: ПЭТ, Алатырь, 1996. С. 54.

перетворене, що виступає «духовною силою народу»²⁴⁶, а саме мова, що виражає і дух народу і одночасно формує і систематизує народну свідомість.

Серію досліджень мови як одного з конкретних елементів народної психології зробив В. Вундт. У своїй відомій праці «Психологія народів»²⁴⁷ 148 він розвивав положення про те, що вищі психічні процеси людей, в першу чергу мислення, є продукт історико-культурного розвитку спільноти людей. Він заперечував проти ототожнення індивідуальної свідомості і свідомості народу. На його думку, народна свідомість є творчим синтезом (інтеграцією) індивідуальних свідомостей, результатом якого є нова реальність, що виявляється в продуктах надіндивідуальної або надособистісної діяльності в мові, міфах, моралі.

У ХХ-му столітті ідея про визначальний вплив мови на світосприйняття і культуру народів отримала подальший розвиток у відомій теорії (гіпотезі) «лінгвістичної відносності», яка пов'язана з іменами Е. Сепіра і Б.Л. Уорфа. Вони розглядали мову як етноідентифікаційний фактор.

Розглядаючи питання взаємозв'язку етнокультурної ідентичності та мови, не можна, на наш погляд, залишити без уваги факт синкретизму (семантичної двоплановості) значень «мова» і «народ» в слові «мова», що походить з старослов'янських текстів. Це явище є відомим для мов різних сімей: індоєвропейських, фіноугорських (фінський, угорський, комі, марійський), турецького, деяким мовам Африки. Ця семантична двоплановість говорить про тісний зв'язок понять «мова» і «народ» в свідомості людей. Один народ – це ті, хто розмовляє однією мовою, а мова – це те, що говорить народ. Вона об'єднує народ і відрізняє його від інших народів. Дійсно, етнічний і мовний принципи угруповання народонаселення багато в чому збігаються і є взаємопов'язаними. Етнічна свідомість, безумовно, практично неможлива без функціонування етнічної мови, оскільки вона служить не тільки засобом вираження, а й засобом забезпечення і збереження цілісності етнічного соціуму.

²⁴⁶ Мариносян Х.Э. Национальное самосознание в эпоху глобализма. *Философские науки*. 2008. №7. С. 9.

²⁴⁷ 148 Вундт В. Проблемы психологии народов. М.: Академический проект, 2010. 136 с.

Здатність етносу до самоідентифікації об'єктивується не тільки в системі народних звичаїв і традицій, в переказах, міфах, прикметах, а й в мові етнічної групи. Тому не випадково в ряду проблем, пов'язаних із задоволенням національних культурних потреб, а також з культурною консолідацією етносу на основі збагачення національної самосвідомості, провідне місце належить проблемі збереження, а в ряді випадків і відродженню національної мови. Вмирання мови означає для етносу загибель як навколишнього інтелектуального середовища, так і одного із способів сприйняття світу.

В культурі і психології кожного народу є риси, що складають його індивідуальну етнічну своєрідність і є риси, що об'єднують цей народ з іншими народами або групами народів. Наприклад, одні риси об'єднують білорусів з усіма слов'янами, інші – з литовцями і поляками, треті – з народами, які сповідують християнство, четверті – з жителями Європи. Народний менталітет (культурно-психологічна своєрідність) народу складається із об'єднання і взаємодії всіх складових, причому етнічна індивідуальність визначається не тільки суто індивідуальностями народу, але й унікальністю самого об'єднання індивідуальних і групових рис – об'єднання саме цих «інгредієнтів» і саме в такій неповторній «пропорції». До факторів, які визначають народний менталітет і при цьому впливають на формування індивідуально-неповторних і деяких загальних з іншими народами рис, справедливо відносять мову. Оригінальність, унікальність кожної нації проходить становлення насамперед через мову. О.Д. Карнишев виділяє такі основні функції національної (етнічної) мови:²⁴⁸ по-перше, мова є засобом позначення найбільш важливих для цього етносу понять і символів; по-друге, вона виступає засобом спілкування між усіма представниками етнічної групи; по-третє, мова забезпечує вираження кожним індивідом найбільш глибоких, щирих почуттів і емоцій, складників власного духовного світу; по-четверте, завдяки мові існує можливість обмінюватися найбільш значущими цінностями традиційної культури між представниками різних поколінь, а через свої письмові форми і з

²⁴⁸ Карнишев А. Д. Межэтническое взаимодействие в Бурятии: социальная психология, история, политика. БГУ, 1997. С. 110.

цінностями далеких предків; і, нарешті, по-п'яте, без національної мови неможливий подальший розвиток, властивий для етносу менталітету (світосприйняття і світорозуміння), істотних властивостей духовного багатства етносу.

Як етнічний носій мова є «присутня» в усіх сферах життєдіяльності етносу, проявляє себе кожен раз в конкретних атрибутах структури і змісті комунікативної взаємодії етнічних груп, сприяючи тим самим збереженню цілісності етносу як системи.

Мова – це конкретний лінгвокультурологічний феномен. Як зазначалося вище, мова вбирає все багатство культури, всі її важковловимі особливості і найтонші нюанси. У той же час будь-яка культура, будучи, в кінцевому рахунку, національною, значною мірою є взаємопов'язана з характером і закономірностями розвитку, специфікою внутрішнього ладу і іншими рисами конкретного мови.

В.І. Антонов, посиляючись на твердження С. Хаякави, пише: «Людина, яка говорить мовою, яка сильно відрізняється за своєю структурою від англійської мови, наприклад, японською, китайською або турецькою, може мислити зовсім не тими думками, якими мислить людина, що говорить англійською мовою»²⁴⁹. Цікава ідея автора про те, що структурні особливості національних мов характеризуються високим ступенем впливу на стиль, образ, склад мислення, світосприйняття їх носіїв. Ці особливості нашаровуються на національний менталітет і сприяють його специфікації. Живі мови завжди відрізняються смисловим різноманіттям і наділені відповідним національним колоритом (особливості місцевих говірок, побутових оборотів, жаргонних виразів).

Основне навантаження у вираженні мовного менталітету народу несе лексика. Коли йдеться про відмінності мов, маються на увазі два види – зовнішній, головним чином звуковий і структурний, внутрішній, побачити який набагато складніше. Але саме вони і складають справжню значимість для аналізу особливостей мовного уявлення світу такою мовою.

Як свого часу зазначав О.О. Потебня, в історії мови загальної уваги заслуговує дослідження не звукової зовнішності слів, яка при

²⁴⁹ Антонов В.И. Язык и культура. Особенности этносемантической интерпретации. *Вестник Московского университета. Сер 7. Философия*. 2001. №2. С. 52.

всій своїй важливості має лише службове значення, а уявного змісту слів, відмінності в мовному членуванні світу головним чином семантичного характеру. Саме вони привертали увагу багатьох дослідників, починаючи з В. фон Гумбольдта, який побудував на цьому свою концепцію філософії мови.

Одним з прихильників цієї концепції був в ХІХ-му столітті В.Д. Уїтні. Він зазначав, що кожна мова має властиву тільки їй систему усталених відмінностей, свої способи формування думки, відповідно до яких перетворюється зміст і результати розумової діяльності людини, а також весь запас її вражень, в тому числі індивідуально придбаних, її досвіду і знання світу.

Г. Штейнталь виокремлював відмінності в мисленні різних народів в пряму залежність від розвитку факторів соціального середовища, частиною якого є мова. Лексика кожної мови налічує тисячі слів. Для того щоб людина могла користуватися цим багатством, для того щоб полегшити їй пошук потрібного слова в морі різноманітних лексичних одиниць, словниковий запас має системний характер. Слова у мові і в свідомості кожної людини існують у вигляді різного смислового обсягу, тому що мова відображає світ з різних сторін. Перш за все, в мові представлена об'єктивна дійсність: наявні в світі предмети, властивості, дії, включаючи людину з її думками, почуттями, вчинками та їх співвідношеннями. Предмети і явища дійсності називаються за тією ознакою, яка виявляється досить характерною для того, щоб відрізнити їх від інших предметів і явищ. Такою ознакою, за якою предмет або явище отримує свою назву, може бути його соціальна і культурна значимість, його форма, колір, функції, розмір, схожість з чим-небудь й інші зовнішні і внутрішні властивості. Ознака, покладена в основу багатьох слів, в даний час в них вже може не проявлятися, але від цього вони не перестають бути значимими одиницями мови.

Лексичне значення слів та їх компоненти можна розглядати як опорні моделі для формування смислового змісту слів, який буде завжди різним у різних людей, груп людей і мовних спільнот. Мова, як форма вираження свідомості і відображення реальності, є компонентом гносеологічних процесів.

Слово не могло б виконати свої функції, якщо б поняття, формами яких вони є, не переходили одне в інше, не доповнювалися б різноманітними смисловими нюансами, тобто перебували б у стані семантичного застою. Якби знаки були нерухомі, а кожен з них виконував би одну функцію, мова стала б звичайним зібранням смислів. Однак насправді цього не відбувається, тому що слова не тільки називають предмети, але і містять індивідуальні риси – елементи суб'єктивації національних мовних колективів або окремих людей.

Мова створюється і використовується людьми не довільно, а відповідно з цілеспрямованою діяльністю, практикою. Сховищем людських знань про світ, природу, людину і суспільство є лексика. Великий і різноманітний лексичний устрій мови перетворюється упродовж багатьох століть і кожне слово, існуюче в мові, є відображенням минулого досвіду.

Іншими словами в значення слова закладаються всі знання людей. Це знання не однієї людини, а багатьох людей, всіх мовців кожної мови народу.

Вони, збагачуючись, передаються від людини до людини і існують у вигляді систем, які постійно розвиваються.

Кожен предмет або явище навколишньої дійсності має свою назву. Люди, називаючи їх, безпомилково виділяють його з числа інших явищ, що їх оточують. У світі існують різні люди, народи і мови. Очевидно, що кожна мова членує і організовує дійсність по-своєму. Спочатку немає і не може бути єдиних понять для носіїв різних мов. Погляд на світ у різних народів може бути неоднаковий навіть тоді, коли вони бачать і відображають в мові один і той же предмет. Так, для слов'ян сонце – незмінний дарувальник благ: тепла і світла, врожаю, здоров'я. Це небесне світило оточене любов'ю і вдячністю. «Сонечко» – часто називають його українці. Для жителів жарких країн Середньої Азії сонце може виявитися не другом і покровителем, а мучителем і навіть вбивцею. До назви цього грізного світила, узбеки або туркмени ніколи не приєднують зменшувально-пестливих суфіксів. Соціально-культурний досвід поколінь, ставлення до умов природного і соціального середовища, відображені у мові, впливають не тільки на сприйняття індивідом навколишньої дійсності,

а й формують мовну картину світу, засновану на етнокультурному досвіді.

Образ світу, який відображається в словах рідної мови, втілюється, перш за все, в тому способі, за допомогою якого мова позначає явище навколишньої дійсності. Явища об'єктивної дійсності є однаковими для всіх етносів, для всіх мов, але ми бачимо, розуміємо, оцінюємо їх по-різному. І ці відмінності фіксує слово.

Пояснюючи мовну картину світу через чуттєвий світ, що досягається умоглядно, В. Гумбольдт писав, що його приваблює внутрішній зв'язок усіх мов і, перш за все, залучення з кожною новою мовою нової системи думок і почуттів.

Мова є скарбничкою всіх багатств культури етносу, їх основним носієм і потужним ретранслятором культурних цінностей, соціальних знань, є регулятором і координатором громадських відносин, соціально-групових і національно-етнічних утворень, а також взаємовідносин між ними. В цьому проявляється виконання мовою своєї системоутворюючої ролі в збереженні етнокультурної ідентичності. Таким чином, мова, будучи особливим світом, здатна семантично (за допомогою лексики) охопити всю багатогранну культуру будь-якого етносу, створюючи і зберігаючи тим самим його мовну картину світу, одну з найбільш важливих складових етнічної культури і етнокультурної ідентичності.

Будучи основною ознакою етносу вона виконує дві найважливіші функції. Перш за все він виступає етнодиференційованою ознакою для «чужих» і фактором етнічної інтеграції для «своїх». Забезпечуючи приплив людей в етнічну спільність, мова тим самим виявляється інструментом самозбереження етносу і відокремлення «своїх» від «чужих». У середині етнічної групи мова є засобом спілкування. Вона виробляє загальноприйняті значення, які використовуються усіма учасниками комунікації. Можливість спілкування сприяє згуртуванню членів етнічної групи. Спільна мова об'єднує людей і, як соціокультурний фактор, в значній мірі сприяє формуванню організації і збереженню досвіду людей, що входять в ту чи іншу етнічну спільність. Як соціальне явище, існування і розвиток якого пов'язано з процесами громадських видозмін в сторону збагачення

або, навпаки, його поступового «вмирання» в процесі зникнення етносу, мова, будучи засобом спілкування, створює не тільки проговорювання світу, а й бачення цього світу і, що особливо важливо, розуміння свого місця і ролі в цьому світі. Соціальний світ створюється і відтворюється в мові, який як і суспільство «дає нам сценарії почуттів, сценарії того як хотіти, думати і, природно, говорити»²⁵⁰. Говорячи про роль мови в збереженні етнокультурної ідентичності, слід звернути увагу на той факт, що мова є однією з форм, в якій існують, передаються і засвоюються соціальні цінності, уявлення індивідуума про особу, про її ставлення до соціуму, про свободу, рівність, честі, добро і зло, про право, про працю, про хід історії, про цінності часу, про співвідношення нового і старого. Саме ці поняття є основними складовими менталітету етносу, який успадковується від попередніх поколінь і зазнає змін в процесі суспільної практики. Він лежить в основі поведінки членів даного етносу. Будучи найважливішим фактором етнокультурної ідентичності, яка дозволяє етносу адаптуватися до реального світу, мова визначає місце цієї групи і виконує захисну функцію з метою збереження етносу.

Підтвердженням висунутої нами точки зору є дослідження Анн-Марі Фортє, яка вивчала взаємозв'язок між мовою та ідентичністю квебекців італійського походження, які живуть в Монреалі. Автор статті з'ясовувала мотиви, на які посилаються опитані батьки, щоб пояснити, чому вони вирішили дати дітям шкільну освіту французькою мовою і чому, з іншого боку, вибрали італійську як «рідну» мову для своїх дітей, незважаючи на те, що більшість з них говорять з дружиною або чоловіком англійською. Підсумки проведеного дослідження дали автору підставу зробити висновок про те, що «в цій перспективі мова вбудовується в систему, яка радше виробляє етнос і етнічну групу, ніж доповнює простий перелік елементів, які насправді складають етнос»²⁵¹. Анна-Марі Фортє таким чином, вказує на те, що мова є не просто одним з елементів, що

²⁵⁰ Сафиуллина И. М. Роль языка в формировании этнической картины мира: материалы IV международной научно-практической конференции по региональной культуре 21-23 мая 2002 года. Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2002. С. 202.

²⁵¹ Фортє А.М. Мова і ідентичність квебекців італійського походження. *Логос*. 2005. №4 (49). С. 173.

становлять етнічну ідентичність, а її важливим фактором, що сприяє систематизації ознак, які її визначають. Подібну точку зору ми знаходимо і в американській дослідниці М. Вотерс (Mary C. Waters), що доводить, що мова є найважливішим елементом підтримки солідарності та інтеграції етнічних груп в силу того, що вона приводить у систему ознаки, що визначають їх.²⁵²

Очевидно, що мовні ознаки етнокультурної ідентичності, їх стійке збереження упродовж довгого часу в етномовній картині світу служать підставою для відтворення національних образів світу, забезпечуючи тим самим поступальний процес історико-культурної спадкоємності. При цьому як символічна знакова система і комунікативний код мова не тільки збагачується за рахунок розширення меж і можливостей соціального досвіду, але і систематизує знову отримані знання в мовній картині світу.

При цьому в нинішньому тезаурусі відбувається досить складний процес відбору нових понять та їх значень, а також встановлення взаємозв'язків між ними залежно від того етнокультурного досвіду, який зафіксований в базовому концепті.

Так, на думку В. Кожина, ранні етапи розвитку людської історії, зафіксовані в мові героїчного епосу,²⁵³ в подальшому ході розвитку етносів «притягують» до себе різні смисли, які закріплюються у мові, в яких відображений соціальний досвід національної спільності. У різноманітті мовних засобів відображаються особливості того часу і тих умов, які визначають провідні ознаки діяльнісного ставлення людини до навколишнього світу. Системи концептів, образів і значень, що збагачуються, утворюють мовну картину світу в той момент, коли вони отримують мовне вираження. При цьому одні й ті ж поняття у різних етносів матимуть різне додаткове етнокультурне значення, що проявляються, наприклад, при перекладі, коли ці значення досить складно висловити аналогічними засобами іншої мови.

У працях Е. Сепіра і Б. Уорфа також простежується ідея про те, що мовні моделі та культурні поведінкові норми є

²⁵² Mary C. Waters *Ethnic Options // Choosing Identities in America*. University of California Press, 1990. P.116

²⁵³ Кожин В. В. *История Руси и русского слова. Опыт беспристрастного исследования*. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 75-76.

взаємопов'язаними.²⁵⁴ Уорф відзначає, що ці норми, закріплені в мовних одиницях, здатні утримувати образи світу, що склалися в ході історичного розвитку, впорядковуючи систему культурних стереотипів. Ці національні образи зберігають історико-культурну спадкоємність і національну пам'ять, впливають на менталітет народу і стереотипи його поведінки. В цьому проявляється консервативність мови, завдяки якій в ній надовго зберігаються мовні стандарти і норми мовної культури, здійснюється зв'язок сьогодення з минулим і майбутнім.

Закріплені в мові факти і явища минулого відкривають смисли, які, трансформуючись під впливом змін світу, зберігають, разом з тим, той духовний зміст, який забезпечує вплив минулого на сьогодення. Завдяки цій особливості мови зберігаються національні культури, здійснюється можливість самовідтворення соціуму на традиційних духовно-моральних підставах.

Існує точка зору, що втрата традиційного зв'язку з мовою не приводила до втрати відповідної ідентичності. Зазвичай як приклад наводиться Ірландія після отримання нею незалежності. Багато ірландців говорять тільки англійською, але все ж вважають себе ірландцями. Те ж відбувається в різних діаспорах. Багато євреїв, які не говорять ні на ідиші, ні на івриті, як і раніше вважають себе євреями. У США багато англійовані латиноамериканці як і раніше вважають себе латиноамериканцями.

Відповідно до мовної обстановки, що склалася у світі, в науковій літературі з кінця ХХ-го століття існують суперечливі судження про роль мови як важливої етнічної ознаки. Наприклад, С.О. Токарев стверджує, що мова належить до найважливіших, проте аж ніяк не обов'язкових ознак етнічних спільнот. З цією точкою зору, однак, не погоджується Агаєв О.Г., який вважає, що «функцію етнічної ознаки може виконувати тільки відокремлена, тільки даному народу властива, даним народом створена мова».²⁵⁵

²⁵⁴ Сепир Э. Статус лингвистики как науки // Языки как образ мира. М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб.: «Terra Fantastica», 2003. С. 131.; Уорф Б. Отношения норм поведения и мышления к языку // Языки как образ мира. М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. С. 158.

²⁵⁵ Агаев А.Г. Язык и общество. М., 1968. С. 135.

Існує також думка, що під мовною ознакою етнічних одиниць досить розуміти спільність мови всередині народу. Тому в сучасних мовних ситуаціях мова не може розглядатися як безперечний визначник етносу. Відповідно робиться висновок, що в якості етнічної ознаки спільність мови необов'язково повинна володіти диференціюючими властивостями.

Представники вищевказаних точок зору зазвичай посиляються на наявність спільної мови у кількох народів. Однак, при цьому не береться до уваги те, що в таких випадках мова відгороджує кожен з відповідних етносів від всіх етнічних спільнот, що користуються іншими мовами. Тому спільність мови в тій чи іншій мірі грає роль етнічного розмежувача, хоча часом і додаткового. У тому випадку, коли кілька народів говорять однією мовою то, як правило, кожен етнос вносить в цей варіант мови свою специфіку. Існування спільної мови у кількох націй свідчить, можливо, про зайву категоричність тези, що зв'язує виконання функції етнічної ознаки лише з тією мовою, яка властива тільки даному народу.

Можливо також, що ця теза має на увазі лише ту особливу функцію мови як етнічний символ. Дійсно, таку роль, тісно пов'язану з національними почуттями, національною свідомістю, може виконувати лише традиційна для даного народу, даним народом створена мова, що створює і зберігає «єдине минуле і єдине майбутнє». «Для етносів є обов'язковими спорідненість, безперервність мови предків, усвідомлення своєї спорідненості і, зрозуміло, одна доля в історії».²⁵⁶

Частими в сучасному світі є випадки, коли основна частина етносу володіє традиційною для неї мовою, а етнічна група, яка відокремилася від нього, що живе в інонаціональному оточенні, переходить на мову цієї спільноти. І якщо виходити, на думку О.Г. Агаєва, «... з ідеї «спільності мови» як обов'язкової етнічної ознаки, то чимало народів або частин етносів, які відокремилися, опинилися в інонаціональному оточенні і перейшли на мову цього оточення,

²⁵⁶ Табаков В.И. Исторический суверенитет этносов и безусловный суверенитет государств, и возможность их совмещения: материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001 года. Н.Новгород: НГЛУ им. Н.А.Добролюбова, 2001. С. 56.

виявилися б за межами етнічної категорії».²⁵⁷ Це явище сприяє руйнуванню системи етнокультурних ідентичностей за допомогою зміни мовного середовища.

При розгляді ролі мови в збереженні етнокультурної ідентичності необхідно також враховувати наявність діалектів всередині багатьох мов, які також можуть виконувати диференціюючу роль, хоча, можливо, і додаткову. Мова являє собою цілісну систему з порівняно постійними і «жорстко» взаємопов'язаними частинами. Така «жорсткість» дозволяє, як правило, розпізнати мову (відрізнити від інших) уже при зіткненні з її окремими елементами. Саме тому мовна приналежність етнічної групи зазвичай може бути з'ясована при перших ж контактах з нею, при цьому для такої мети навіть необов'язково володіти відповідною мовою. Таким чином, діалект, як варіант мови визначається територіальними та історико-культурними особливостями частини суспільства, яка мешкає у певних природних умовах, є структурним компонентом системи мови того чи іншого етносу. Суперечливість суджень про роль мови як етнічної ознаки зводиться, з одного боку, до деякого перебільшення значення цієї ознаки, а з іншого, до ігнорування по суті ролі мовної спільноти як етнічного розмежувача, без чого мовна спільнота практично не може виступати в якості етнічної ознаки.

Навіть в етнічних спільнотах, неоднорідних в лінгвістичному відношенні, кожна з мов (в тому числі і нетрадиційна для даної спільноти) тією чи іншою мірою виконує етнодиференціюючу роль. Більш того, незважаючи на таку неоднорідність, мова нерідко продовжує виконувати інтегруючу і комунікативну внутрішньоетнічну функцію, оскільки вербальна комунікація всередині етносу підтримується в таких випадках значною частиною її членів. Слід враховувати також те, що диференціюючі та інтегруючі властивості мови являють собою діалектичну єдність. Тому виконання мовою диференціюючої для даного етносу функції передбачає його певну мовну спільність. До того ж «диференціююча функція сприяє виконанню мовою внутрішньоетнічного об'єднання»²⁵⁸.

²⁵⁷ Агаев А. Г. Язык и общество. М., 1968. С. 127.

²⁵⁸ Агаев А. Г. Язык и общество. М., 1968. С. 128.

Отже, заперечення обов'язкового виконання мовою етноінтегруючої та етнодиференціюючої функцій можна вважати неправомірним. Мова, як будь-яка знакова система, що сформувалася в ході історії виражає узагальнений досвід поколінь, є найважливішим засобом забезпечення соціально-культурної спадкоємності. Саме в мові зберігається стабільний зв'язок між минулим і сьогоденням, проектується розвиток на майбутнє. Мова – це своєрідний стійкий мир культури і людства в цілому.

В аналізі проблем взаємозв'язку мови і національної ідентичності цікаву думку про системоутворюючу функцію мови в даному контексті ми знаходимо у Д. Джозефа. Зокрема він пише: «Ті, хто говорять однією мовою, пов'язані один з одним безліччю невидимих уз самої природи; вони розуміють один одного і здатні далі розвивати взаємини...». З цієї причини цей зв'язок має системний характер, оскільки відносини між людьми «утворюють єдине і неподільне ціле». Автор зазначає, що «люди утворюють народ не тому, що вони живуть між певними горами і ріками, а тому, що вони живуть разом...»²⁵⁹. Ще більш послідовно ця ідея доводиться Смелзером, який стверджує, що спільна мова підтримує згуртованість суспільства. Завдяки мові люди координують свої дії по відношенню до інших людей. Крім того, між людьми, які говорять однією мовою майже автоматично виникають порозуміння та співчуття. «У мові висвітлюються загальні знання людей про традиції, що склалися в даному співтоваристві і поточні події. Коротше кажучи, вона сприяє формуванню почуття групового єдності, групової ідентичності»²⁶⁰.

На підставі викладеного вище матеріалу, можна зробити наступний висновок. По-перше, особливості етнокультурного простору відображаються в структурі мови, так як в кожній мові зафіксовано певний спосіб сприйняття та кодування світу, що склалися під впливом історико-культурних традицій і норм спілкування між людьми. Соціокультурний досвід поколінь, що виражається в мові,

²⁵⁹ Джон Джозеф Язык и национальная идентичность. *Логос*. 2005. №4 (49). С. 6.

²⁶⁰ Смелзер Н. Социология: перевод с английского. М.: Феникс, 1994. С. 54.

складається в єдину систему поглядів, утворює свого роду колективну філософію, яка засвоюється всіма носіям даної мови²⁶¹.

По-друге, мова, як найважливіший засіб етнічної ідентифікації, яка формує культуру, логіку, самосвідомість етносу, є сховищем його знань про світ, природу, людину і суспільство, нормах поведінки. У той же час мова – це засіб відтворення, закріплення та збереження цінностей, засіб їх передачі від покоління до покоління, тобто етнокультурної спадкоємності.

По-третє, в умовах, коли відбувається руйнування традиційних норм колективності та норм культурно-морального регулювання, які об'єднують людей, що сприяє розриву історичної спадкоємності, на частку мови випадає функція збереження і систематизації досвіду попередніх поколінь. Завдяки цій її особливості мова має визначальний вплив на формування етнокультурної ідентичності. Існуючий в етномовній картині світу величезний пласт культури відіграє величезну роль в регламентації поведінки людей і структуруванні комунікативного простору етносу. Як механізм зв'язку минулого і сьогодення, загального і особливого мова виконує роль системоутворюючого фактора в упорядкуванні і збереженні комунікативного простору етносу, інституційної стійкості суспільства і його етнокультурної ідентичності.

Як найважливіший засіб закріплення і відтворення етнокультурних цінностей, створюваних народами в процесі їх історико-культурного розвитку, мова особливим чином організовує соціальний досвід в напрямку, що відповідає вимогам життя і збереженню культури. Розширення інформаційного поля сучасної цивілізації створює умови, коли мова приймає на себе основне навантаження щодо забезпечення функціональної взаємодії різноманітних підсистем єдиного соціального організму, тобто суспільства. Мова в сучасних умовах завдяки своїй культуротвірній та культурозберігаючій особливостям в розвитку суспільства, все більшою мірою бере на себе провідну роль в трансляції соціокультурного досвіду і конструюванні етнокультурної ідентичності.

²⁶¹ Монаков А. М. Этнос и этническая идентичность. *Вестник Московского университета. Сер. 12. Философия.* 2008. № 1. С. 83.

ВИСНОВКИ

Стрімкі зміни в світі в кінці ХХ початку ХХІ століття, пов'язані з наростаючими і суперечливими процесами глобалізації різко загострили проблеми етнокультурної ідентичності. Ніколи раніше в світовій історії ця проблема не стояла так гостро, охоплюючи усі держави і народи світу. Криза етнокультурної ідентичності набула таких форм і масштабів, що її подолання для багатьох означає не тільки вибір адекватної, конкурентоспроможної стратегії розвитку, а й перетворилося на питання виживання.

В останні десятиліття ХХ-початку ХХІ століть стало особливо помітним зростання націоналізму в багатьох регіонах, що мають поліетнічний склад населення, що зумовило зростання інтересу до проблем етнокультурної ідентичності. Якщо ще в середині ХХ-го століття висловлювалася думка, що етнокультурна ідентичність буде поступово втрачати своє значення в житті людей внаслідок процесів глобалізації та інтеграції, розвитку громадянського суспільства та особистісного індивідуалізму, то наступна історична практика показала багато в чому неправомірність такої думки. Етнічність, етнокультурна ідентичність не тільки зберегли, а й посилили своє значення в соціальному, політичному і культурному житті країн і народів. Боязнь втратити свою мову, культуру, свою самобутність, історичну унікальність є характерною для всіх народів, незалежно від того, де б, в межах яких би державних утворень, вони не проживали.

Ідентичність являє собою складний феномен, який необхідно вивчати в рамках ряду гуманітарних дисциплін. Це особливо справедливо по відношенню до національної ідентичності, яка включає до свого складу цілий ряд компонентів, і в кожному конкретному національному співтоваристві на тому чи іншому етапі його розвитку один з цих компонентів може виходити на перший план. Серед складових національної ідентичності виділяють, зокрема, мову, культуру, цінності, традиції і звичаї, історичне минуле, етнічну приналежність, територію проживання, релігію, громадянство і ін.

Національна ідентичність являє собою динамічну категорію, причому її динамічний характер може виявлятися не тільки в історії, але і на окремих етапах розвитку певної етнічної спільності. Володіючи широким смисловим наповненням, національна ідентичність певним чином уточнюється в окремих типу дискурсу, особливо суспільно значущих. Таким чином, національна ідентичність є не тільки смислове, а й комунікативну категорію, найважливішим аспектом вивчення якої є функціонально-дискурсивний. В його рамках особлива увага приділяється вивченню стратегій і тактик репрезентації національної ідентичності в різних типах дискурсів та їх різновидах.

Національна ідентичність тісно пов'язана з державною ідентичністю, але не збігається з нею повністю, а в окремих випадках навіть може їй протиставлятися. У моменти великих громадських і державних змін суспільство може переживати кризу ідентичності, що може привести до політизації національної ідентичності. Це особливо яскраво проявляється в полікультурних суспільствах, окремі регіони яких прагнуть до більшої політичної і культурної самостійності, наприклад, в сучасній Великобританії і Канаді.

Поняття національної ідентичності є багатограним міждисциплінарним поняттям і включає в себе безліч концептуальних складових, пов'язаних з історичним минулим, культурними традиціями, стереотипами поведінки і цінностями.

З позиції філософії національна ідентичність є найважливішим фактором стабільного і стійкого існування держави, але, в той же час, рівень національної ідентичності є нестабільним, оскільки залежить від умов соціального життя. Поняття національної ідентичності знаходиться у взаємному зв'язку з поняттями менталітету, національної картини світу, концептосфери нації: з одного боку, воно визначається ними, з іншого боку, впливає на їх формування.

Концепт національної ідентичності є специфічним для будь-якої лінгвокультури, тому що пов'язаний з набором цінностей, загальним для членів нації.

Національна ідентичність є не тільки лінгвокультурною, а й комунікативно-дискурсивною категорією. Включаючи в себе безліч аспектів, національна ідентичність здатна репрезентуватися в різних

типах дискурсу, при цьому в кожному випадку на перший план будуть виходити ті її аспекти, важливі саме для даного типу дискурсу.

Категорія національна ідентичність, вельми широка за своєю природою і містить велику кількість різноманітних компонентів, лише в найзагальнішому вигляді задає параметри своєї реалізації в тій чи іншій конкретній ситуації і відчуває високу ступінь залежності з боку дискурсивного середовища.

У вітчизняних і зарубіжних дослідженнях відзначається, що принципово новий момент в організацію етнокультурної сфери життя суспільства вносить глобалізація. Постійні міграційні процеси, інтеграція, посилення впливу масової культури на світосприйняття різних верств населення, забезпечення засобами масової інформації та можливостями глобальної мережі вільного доступу до величезних обсягів інформації зближують людей, в певному значенні стирають кордони між народами і культурами. У цих умовах все більш помітним стає прагнення народів до збереження етнокультурного різноманіття, пошуку місця своєї культури в сучасному світі. З цієї причини особливої актуальності набувають дослідження механізмів етнокультурної спадкоємності, можливостей збереження етнокультурної ідентичності, а також соціальних стратегій її закріплення і відтворення. І в таких умовах проблема національної ідентичності є однією з найбільш актуальних, особливо в тих регіонах, де традиційно проживає національна меншина. Подібна ситуація веде до постійного породження все нових текстів, присвячених аналізу проблем національної ідентичності. Зокрема, оскільки національна ідентичність вийшла в тому числі і в сферу політики, безліч статей про неї з'являється в рамках політичного медіадискурсу, який, будучи одним з суспільно значущих типів дискурсу, неминуче реагує на найбільш злободенні проблеми сучасного суспільства.

Соціокультурна значимість даного напрямку досліджень особливо чітко простежується на тлі сучасних міжнародних подій і рішенням вкрай важливих внутрішніх проблем будь-якої країни. Очевидно, що такі стратегічно важливі для країни напрямки суспільного розвитку, як молодіжна і інформаційна політика, розвиток виробництва і зміцнення економічного становища, прямо або побічно пов'язані з різноманіттям проявів і характером дозволів міжетнічних

відносин як найважливішого чинника забезпечення національної безпеки країни. В даному контексті, з урахуванням цивілізаційних особливостей сучасного етапу суспільного розвитку, особливої актуальності набуває дослідження проблеми місця і ролі мови в закріпленні і трансляції соціального досвіду, в регулюванні культури міжетнічної взаємодії. Будучи одним з найважливіших факторів соціалізації особистості і етнокультурної ідентичності, мова актуалізує соціальні зв'язки між людьми, сприяє збереженню та розвитку соціуму. Інакше кажучи, як найважливіший засіб і умова оптимізації культурно-комунікативних процесів, що забезпечують єдність і стабільний розвиток суспільства, мова служить каналом входження людини в соціальне середовище, умовою закріплення, збереження і трансляції системи етнокультурних цінностей в ряду поколінь. У проблемному полі етнокультурної ідентичності феномен мови набуває особливого значення, що наочно демонструють події в ряді держав. Як найважливіший засіб і умова оптимізації культурно-комунікативних процесів, що забезпечують єдність і стабільний розвиток суспільства, мова служить каналом входження людини в соціальне середовище, умовою закріплення, збереження і трансляції системи етнокультурних цінностей в ряду поколінь.

Очевидно, що специфічні особливості етнокультурного простору відображаються в структурі мови. Кожна мова характеризується певним способом сприйняття і кодування світу. Значення і смисли, виражені у мові й, які зберігаються, утворюють єдину систему поглядів, мовну картину світу, присутня у кожному етносі, незважаючи на свою універсальність, на свої особливості, що в результаті обумовлює різне сприйняття реальності представниками різних народів. Навколишній світ, виражений мовними засобами – це один з факторів, що визначають унікальність будь-якої конкретної етнокультурної (мовної) картини світу. Розглядаючи мову в контексті теорії комунікативної дії, дослідниками підкреслюється особлива роль мови не тільки в збереженні соціальної норми, а й в забезпеченні відповідності людини з цією нормою, завдяки чому здійснюється соціокультурна взаємодія індивідів при збереженні духовно-моральних основ відносин між людьми. Крім цього, мова забезпечує

комунікативні зв'язки в синхронічному та діахронічному планах, тобто як всередині одного покоління, так і між ними.

Філософсько-культурологічний підхід до дослідження етнокультурної ідентичності дозволяє розглянути даний феномен як форму соціальної ідентичності, що сформувалася в процесі історико-культурного розвитку соціальних спільнот і зберігається завдяки інтеграції індивідів в культурно-символічний простір цих спільнот (роду, етносу, нації).

Характерними ознаками етнокультурної ідентичності є: етнічна самосвідомість, особливості емоційних реакцій, спосіб організації способу життя, самотність цієї спільноти, а також наявність особистісних і колективних форм вираження єдності етнокультурних спільнот за допомогою певних соціальних механізмів етнокультурних зв'язків, таких як традиції, звичаї, обряди, символи, мова, міфи. В системі визначальних ознак і механізмів етнокультурної ідентичності найбільш стійкою ознакою самоідентифікації індивіда з групою, суспільством в цілому, є мова. У контексті монографічного дослідження розглянутий феномен розуміється як механізм трансляції соціокультурного досвіду, як фактор збереження цілісності соціуму і забезпечення стабільності етнокультурної комунікації. Даний напрямок досліджень набуває особливої актуальності в умовах глобалізації, інтенсивного розвитку глобальної мережі Інтернет і розширення віртуального простору сучасної цивілізації.

Процеси глобалізації зачіпають всі аспекти соціально-економічного життя всіх країн світу і всіх етносів, як суб'єктів суспільних процесів. Інтеграція, міграція, розширення інформаційного простору в результаті поширення мережі Інтернет знижують значимість культурно-національних підстав ідентичності, послаблюють почуття приналежності індивіда до поліетнічності державі з історично закріпленою територією, де компактно проживають етноси, з їхньою мовою, організацією способу життя, культурою, традиціями, звичаями і обрядами. Глобалізація і пов'язані з нею інтеграційні процеси за допомогою засобів масової комунікації, мережі Інтернет, розвитку нових видів транспорту стирають територіальні і культурні кордони між етносами. Маючи на меті забезпечення найбільш ефективних умов комунікації, діалогу культур,

ці процеси часто виключають принцип різноманіття, сприяючи уніфікації культурних стандартів. Механізми спадкоємності поколінь і організації культурного простору етносів, що формувалися століттями руйнуються, що, в свою чергу, призводить до кризи етнокультурної ідентичності.

Специфіка сучасного етапу суспільного розвитку така, що основне навантаження щодо збереження та відтворення культурно-національних підстав ідентичності приймає на себе мова завдяки наступним причинам: по-перше, в умовах, коли традиційні механізми трансляції соціокультурного досвіду і культурно-морального регулювання, що поєднують людей, руйнуються, мова стає одним з найважливіших засобів етнокультурної ідентифікації; по-друге, шляхи збереження культурної та етнічної індивідуальності все більше замикаються на сім'ї, релігії, групових відносинах, спілкування в яких орієнтується на розуміння, діалог, культурні фактори, виражені у вербальній формі. У цих соціокультурних умовах найважливішим фактором забезпечення стабільності комунікації, а, отже, соціуму є мова.

У зв'язку з цим мова є одним з основних механізмів трансляції соціокультурного досвіду поколінь, його системоутворюючою одиницею в упорядкуванні і збереженні комунікативного простору етносу, інституційній стійкості суспільства і етнокультурній ідентичності.

Особливої актуальності набувають дослідження можливостей збереження традиційних соціальних механізмів зв'язку між людьми, закріплення і відтворення етнокультурного досвіду поколінь, які допоможуть зберегти основи етнокультурної ідентичності, своєрідність і специфічні риси того чи іншого етносу. Очевидно, що мова як найважливіший засіб закріплення і відтворення етнокультурних цінностей, створюваних людьми в процесі їх історико-культурного розвитку, в той же самий час особливим чином організовує соціальний досвід в напрямку, відповідному вимогам життя. Розширення інформаційного поля сучасної цивілізації створює умови, коли мова приймає на себе основне навантаження щодо забезпечення функціональної взаємодії різноманітних підсистем єдиного соціального організму, тобто суспільства.

З появою нових «швидких» засобів електронного зв'язку полікультурний простір етносів здатний безмежно розширюватися. Останні тенденції глобалізації та інформатизації світової спільноти вносять свій внесок в цей процес, стимулюючи міграційні процеси і вносячи корективи в таку міжкультурну комунікацію. Цей процес не може не вплинути на національні мови і культуру етносів. У цих умовах збереження національної мови набуває особливої актуальності, оскільки він залишається найважливішим підставою етнокультурної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 11.11.2019).

Агаев А. Г. Функции языка как этнического признака. *Язык и общество*. Москва : Наука, 1968. С. 124-138.

Алиева Т. В. Языковые средства реализации концептуальной оппозиции «свой – чужой» в британском политическом дискурсе : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Москва, 2013. 28 с.

Александров Д. С. Трансформация национального самосознания в условиях глобализации: автореф. дис. ...канд. филос. наук : 09.00.11. Москва, 2013. 25 с.

Антонов В. И. Язык и культура. Особенности этносемантической интерпретации. *Вестник Московского университета. Сер. 5. Философия*. 2001. № 2. С. 50-59.

Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т. 4. Москва : Мысль, 1983. 830 с.

Арутюнов С.А. Народные механизмы языковой традиции. *Язык. Культура. Этнос*. Москва, 1994. С. 5-12.

Арутюнов С. А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики. *Исследование по общей этнографии*. Москва, 1979. С. 24-60.

Асмус В.Ф. Демокрит. Москва: МГУ, 1960. 77 с.

Ачкасов В. А. Этническая идентичность в ситуациях общественного выбора. *Журнал социологии и социальной антропологии*. Т. 2. Вып. 2. 1999. № 1(5).С. 48-58.

Батырев Д. Н. Проблема национальной идентичности в глобализирующемся мире (социально-философский анализ): дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Ростов на Дону, 2009. 196 с.

Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва, 2002.

Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, 1975. 504 с.

Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1986. 445 с.

Безлепкин Н. И. Философия языка в России: К истории русской лингвофилософии. Санкт-Петербург: Искусство – СПб, 2002. 272 с.

Белик А. А. Культурология. Антропологические теории культур. Москва: РГГУ, 1999. 241 с.

Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва: УРСС, 2009. 448 с.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. Москва: Academia-Центр; Медиум, 1995. 323 с.

Бердяев Н.А. Дух и реальность. Москва: АСТ; Фолио, 2003. 680 с.

Биллинг М. Нации и языки. *Логос*. № 4 (49). М., 2005. С. 60-86.

Блохина Ю.В. Проблемы Философии образования в условиях глобализации: дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Нижний Новгород, 2008. 188 с.

Бодуэн де Куртенэ И. А. О психологических основах языковых явлений. Москва : АН СССР, 1963. 384 с.

Бойко М. А. Средства формирования положительного имиджа страны и конструирование коллективной идентичности. *Язык, коммуникация и социальная среда. Вып. 3*. Воронеж : ВГУ, 2004. С. 82-91.

Бородулина С. В. Стиль потребления как фактор формирования социальной идентичности: автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.11. Барнаул, 2013. 18 с.

Буева Л. П. Идентичность в системе психологического знания. *Психология и психотехника*. 2011. № 7 (34). С. 6-14.

Бутинов Н. А. Леви-Строс – этнограф и философ. Москва: Наука, 1983. С. 422-466.

Вайсгербер Й. Л. Язык и философия. *Вопросы языкознания*. 1993. № 2. С. 114-125.

Виноградов В. В. Избранные труды. История русского литературного языка. Москва : Наука, 1978. 322 с.

Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. Москва : Канон+, 2008. 287 с.

Воропай Г. С. Между глобализацией и масскультурой (несколько фрагментов об идентичности). *Философские науки*. 2009. № 10. С. 11-31.

Вундт В. Проблемы психологии народов. Москва : Академический проект, 2010. 136 с.

Выготский Л. С. Психология развития человека. Москва : Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.

Гаджиев К. С. Национальная идентичность: концептуальный аспект. *Вопросы философии*. 2011. № 10. С. 3-16.

Гайденко П. П. Философия Фихте и современность. М.: Мысль, 1979. 288 с.

Гайм, Р. Гердер, его жизнь и сочинения: в 2-х т. Санкт-Петербург : Наука, 2011. Т. 1. 950 с.

Гачев Г. Д. Национальные образы мира. Америка в сравнении с Россией и Славянством. Москва : Раритет, 1997. 680 с.

Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2-х т. Москва: Мысль, 1970. Т. 1. 671 с.

Геллнер Э. Нации и национализм. Москва : Прогресс, 1991. 126 с.

Гераклит Ефесский. Фрагменты. Москва : Издательство «Мусагет», 1990. 147 с.

Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. Москва : Наука, 1977. 703 с.

Гидденс Э. Стратификация и классовая структура. *Социологические исследования*. 1992. № 11. С. 107-120.

Гирц К. Г. Интерпретация культур. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 560 с.

Головкина О. В. Мультикультурализм и проблема национальной идентичности в Канаде. *США*Канада*. 2009. № 6. С. 117-127.

Городяненко В. Г. Положение русских в Украине и проблема их идентичности. *СОЦИС*. 2009. № 1. С. 89-95.

Горшков М. К. Российская идентичность в контексте западноевропейской культуры. *Власть*. 2013. № 1. С. 9-14.

Гронская Н. Э. Язык и политика: коммуникация, дискурс, манипулирование: монография. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2005. 221 с.

Губогло М. Н. Языки этнической мобилизации. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1998. 816 с.

Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград, 1989. 496 с.

Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 2011. 400 с.

Гуссерль Э. Собрание сочинений. Москва : Издательство «Гнозис», РИГ «ЛОГОС», 1994. 177 с.

Даниленко В. П. Вильгельм фон Гумбольдт и неогумбольдтианство. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 216 с.

Данюшина Ю. В. Многоуровневый анализ англоязычного сетевого бизнес-дискурса: дис. ... д-ра. филол. наук : 10.02.04. Москва, 2011. 486 с.

Декарт Р. Сочинения в 2 т. Москва : Мысль, 1989. Т. I. 654 с.

Делёз Ж. Различие и повторение. Санкт-Петербург : Петрополис, 1998. 384 с.

Деррида Ж. Письмо и различие. Санкт-Петербург : Академический проект, 2000. 430 с.

Джозеф Д. Язык и национальная идентичность. *Логос*. 2005. № 4 (49). С. 4-32.

Динамика ценностных ориентаций молодежи (2006-2014 гг.) : монография. Нижний Новгород : ФГБОУ ВПО «НГЛУ»; СПб. : Изд-во РХГА, 2014. 232 с.

Досина И. И., Кушбасова С. Д., Клещёва Р. А. Национальный характер. Менталитет: Сущность, Проблемы. *Вестник КарГУ*. Караганда, 2005.

Дубровская Т. В. "I was the First Westerner, The Only English Person" : дискурсивное конструирование национальной идентичности. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Лингвистика*. 2015. № 2. С. 25-40.

Дюги Л. Конституциональное право. Общая теория государства. Москва, 1990.

Ермоленкина Л. И. Коммуникативно-языковые механизмы формирования этнокультурной идентичности в дискурсивном пространстве Интернета. *Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение*. 2013. № 3 (11). С. 5-15.

Жаде З. А. Этнонациональная идентичность: к постановке проблемы. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Майкоп. 2006. № 1. С. 119-123.

Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. Москва : Наука, 1982. 157 с.

Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. Ленинград : Гослитиздат, 1936. 297 с.

Ершов П. М. Потребности человека. Москва : Мысль, 1990. 368 с.

Заковоротная М. В. Идентичность человека социально-философские аспекты. Ростов–на-Дону : Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. 200 с.

Зверева И. А. Идентичность как философская проблема (социокультурные основания) : дис. ...канд. филос. наук : 09.00.11. Москва, 2010. 179 с.

Зотова О. М. Идея европейского единства и национальная идентичность. *Вестник МГУ. Сер. 18 Социология и политология*. 1999. № 3. С. 28-43.

Зудилина Н. В. О некоторых характеристиках численной идентичности. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Сер. Философия. Культурология. Политология. Социология. Том 23 (62)*. 2010. № 2. С. 70-77.

Зусман В. Г. Ключевые концепты национального культурного мира. *Языки и культуры*. Москва : МГИМО (У) МИД РФ, 2013. С. 162-172.

Евсюкова Т. В., Бутенко Е. Ю. Лингвокультурология : учебник. Москва : ФЛИНТА: Наука, 2014. 480 с.

Иванов В. В. Клод Леви-Строс и структурная теория этнографии. *Леви-Строс К. Структурная антропология*. Москва : Наука, 1983. С. 397-422.

Иноземцев В. Л. Вестернизация как глобализация и «глобализация» как американизация. *Вопросы философии*. 2004. № 4. С. 58-69.

Исаев М. И. Социолингвистические проблемы языков народов СССР. Москва : Высшая школа, 1982. 168 с.

Истомина О. Б. Этничность как коммуникативный ресурс. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2009. № 14. С. 93-97.

История красоты / Под ред. У. Эко. Москва : Слово/Slovo, 2007. 437 с.

Кагиян С. Г. «Нация» и «этнос» как объекты социально-философского исследования. *Философские науки*. 2003. № 8. С. 36-57.

Кагиян С. Г. Управление этническими конфликтами. *Философские науки*. 2003. № 2. С. 27-34.

Калинина Л. А. Образовательная концепция воспроизводства человека в современном социокультурном пространстве : материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001. Нижний Новгород : НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С. 181-185.

Калистратов А. Е. Социально-культурный контекст кризиса культурной идентичности в России. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусства*. 2011. № 3. С. 53-56.

Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва : Политиздат, 1990. 416 с.

Каналаш О. П. Языковая и национальная картины мира как компонент лингвистического исследования. *Lingua mobilis*. №1 (27), 2011. С. 60-64.

Кант И. Сочинения в шести томах. Том 1. Москва, 1963. 543 с.

Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва : Алгоритм-ЭКСМО, 2006. 864 с.

Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс: монография. Москва : Гнозис, 2004. 390 с.

Карасик В. И. Аксиогенная ситуация как единица ценностной картины мира. *Политическая лингвистика*. № 1. 2014. С. 65-75.

Караулов Ю. Н. Лингвокультурное сознание русской языковой личности. Моделирование состояния и функционирования. Москва, 2009. 336 с.

Карнышев А. Д. Межэтническое взаимодействие в Бурятии: социальная психология, история, политика. Улан-Удэ : Изд-во Бурят. ун-та, 1997. 184 с.

Катанова Е. Н. Функциональный анализ самоидентифицирующих высказываний (на примере американских и британских парламентских

дебатов) : автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.04. Воронеж, 2009. 24 с.

Качераускас Т.О. Преодоления экзистенциального пессимизма. *Вестник ТГПУ. Сер. Гуманитарные науки*. 2006. Вып. 7 (58). С. 13-17.

Кессиди Ф. К. Глобализация и культурная идентичность. *Вопросы философии*. 2003. №1. С.76-79.

Кирчанов М. В. Националистическая модернизация (каталонский опыт). Воронеж : Научная книга, 2010. 151 с.

Кожевников В.П. Межэтническая коммуникация и проблемы этнической ассимиляции : материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001. Нижний Новгород : НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С.78-84.

Кожин В. В. История Руси и русского слова. Опыт беспристрастного исследования. Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с.

Кокумбаева Л.А. Национальная идентичность как междисциплинарное понятие современной гуманитаристики. *Известия Алтайского государственного университета*. 2007. № 4. С. 98-102.

Колобов О.А. Русский вопрос в контексте межэтнических взаимоотношений современной России : материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001. Нижний Новгород : НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С.25-29

Колшанский Г. В. Паралингвистика. Москва : Ленанд, 2014. 100 с.

Кон И. С. Идентичность. *Энциклопедия Кругосвет*. URL: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/sociologiya/IDENTICHNOST.ht ml?page=0,1 (дата звернення: 10.11.2019).

Кон И. С В поисках себя. Личность и её самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 336 с.

Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. Москва : Просвещение, 1979. 224 с.

Комадорова И. В., Кузнецова Е. В. Понятие языковой личности в культурно-коммуникативном пространстве. Характеристики

ідентичності. *Фундаментальные исследования*. 2013. № 11. С. 1732-1735.

Королёв К. Язык мира. *Языки как образ мира*. Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2003. 565 с.

Костина А. В. Глобализация и её социокультурные процессы. Глобальное пространство культуры : материалы международного форума 12-16 апреля 2005 г. Санкт-Петербург, 2005. С. 33-37.

Кузнецов К. А., П. А. Щелин. Национальная идентичность и устойчивая государственность. *Сравнительная политика*. 2014. № 1. С. 180-198.

Кундера М. Невыносимая легкость бытия. Санкт-Петербург, 2005. 178 с.

Крючкова Н. В. Роль референции и коммуникации в концептообразовании и исследовании концептов: на материале русского, английского, французского языков : автореф. дис. ... докт. филол. наук : 10.02.19. Саратов, 2009. 46 с.

Кутявина Е. Е. Двуязычие в межэтническом взаимодействии: социологический аспект. *Проблема рациональности в науке и культуре. Вып. 2*. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2000. С. 104-107.

Кучюк Керим. Лексика как отражение языкового менталитета народа. Межэтническая коммуникация в современном социокультурном пространстве : материалы международного научно-практического семинара третьей международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001 г. Нижний Новгород : НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2001. С. 175-177.

Клоков В. Т. Французский язык как фактор национальной идентификации франко-канадцев. *Этнокультурная мозаика Канады и проблемы канадской идентичности*. Москва, 2003. С. 187-196.

Кузнецов К. А., Щелин П. А. Национальная идентичность и устойчивая государственность. *Сравнительная политика*. 2014. № 1. С. 120-138.

Кулаков А. Е. Лингвокультурный и коммуникативный аспекты инвективного лексического инвентаря (на материале территориальных вариантов французского языка Франции, Канады и Африки) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19. Саратов, 2011. 175 с.

Крупа В. Языковые мифы и их миссия. *Глобализация – этнизация: этнокультурные и этноязычные процессы*. Кн. 1. Москва : Наука, 2006. С. 165.

Кьеркегор С. Жизнь. Философия. Христианство. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2004. 243 с.

Лавринов Д. Г. Динамика этнокультурной идентичности в условиях глобализации : дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01. Москва, 2008. 136 с.

Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка*. Москва, 1998.

Лаппо М. А. Лексические средства описания идентичности. *Вестник Томского государственного университета*. 2011. № 2 (14). С. 21-32.

Ларин Б. А. Разговорный язык Московской Руси. Начальный этап формирования русского национального языка. Ленинград, 1961. С. 22-34.

Лебон Г. Психология народов и масс. Челябинск: Социум, 2010. 379 с.

Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. Москва : Смысл, 1999. 288 с.

Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва : Просвещение, 1969. 214 с

Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. Москва : Смысл, 2005. 352 с.

Лесневская Н. Г. Российское образование как интегрирующий фактор социума: традиции и современность : материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001. Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С. 188-191.

Лесняк М. В. Дискурсивные практики немецких политиков : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Ростов н/Д., 2014. 24 с.

Лихачев, Д.С. Русское Предвозрождение в истории мировой культуры. Историко-филологические исследования. М., 1974. С. 17-26.

Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. Москва : Мысль, 1988.

668 с.

Ломагина А. В. Проблема националистического дискурса в современной социологической науке. *Вестник МГИМО университета*. 2013. № 3 (30). С. 160-166.

Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. Москва : Политиздат, 1991. 525 с.

Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской культуры, 1996. 464 с.

Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 648 с.

Люббе Г. Историческая идентичность. *Вопросы философии*. 1994. №4. с.113.

Макбрайд У. Глобализация и межкультурный диалог. *Вопросы философии*. 2003. № 1. С. 80-87.

Малыгина И. В. Этнокультурная идентичность: онтология, морфология, динамика : дис. ... докт. филос. наук : 24.00.01. Москва, 2005. 305 с.

Мамардашвили М. К. Сознание и цивилизация. Москва : Азбука, 2010. 288 с.

Мариносян Х. Э. Национальное самосознание в эпоху глобализации. *Философские науки*. 2009. №7. С. 9-22.

Мариносян Х. Э. Пространство толерантности. *Философские науки*. 2008. № 4. С. 5-9.

Мелехина М. Б. Культурно-национальная идентичность: стратегии конструирования и тексты культуры : дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Санкт-Петербург, 2011. 232 с.

Мелюхин И. С. Концепция «Информационного общества» и кризис. *Информационное общество*. 1998. Вып. 6. С. 20-22.

Метелев И.С. Миграция и политика мультикультурализма. *Власть*. 2011. № 2. С. 43-46.

Микешина Л.А. Философия науки (уч. пособие). М., 2005.

Миронов В. В. Современное коммуникативное пространство как актор трансформации культуры и философии. *Вестник МГУ. Сер.7. Философия*. 2006. № 4. С. 34-48.

Михальченко В. Ю. Литовско-русское двуязычие. Развитие национально-русского двуязычия. Москва, 1976. С. 54-71.

Монаков А. М. Этнос и этническая идентичность. *Вестник Московского университета. Сер. 12. Философия*. 2008. № 1. С. 72-91.

Мюллер М. От слова к вере. Религия как предмет сравнительного исследования. *Языки как образ мира*. Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2003. С. 9-126.

Мюнх Р. Социальная интеграция в открытых пространствах. *Философские науки*. 2004. № 4. С. 30-58.

Наумов В. В. Лингвистическая идентификация личности : монография. Москва : КомКнига, 2006. 240 с.

Национальная идентичность России и демографический кризис : материалы III Всероссийской научной конференции (Казань, 2008 г.). Москва : Научный эксперт, 2009. 840 с.

Неверов, С. В. Общественно-языковая практика современной Японии. Москва : Наука. 1982. 148 с.

Никонова, А. А. К вопросу о социокультурной идентификации: традиции и инновации. *Обсерватория культуры*. 2010. № 5. С. 128-132.

Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва : Новое издательство, 2004. 336 с.

Оберемко О. Г. Социальные механизмы и формы этнокультурной идентификации в профессиональной деятельности переводчика. *Проблемы литературы, языка и перевода*. Нижний Новгород, 2001. С. 196-209.

Ожогина Ю. В. Трансформация массовой культуры в условиях глобализации : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13. Нижний Новгород, 2009. 196 с.

Оруэлл Дж. Заметки о национализме. *«Джордж Оруэлл: «Лев и Единорог. Эссе, статьи, рецензии»*. Изд. «Московская школа политических исследований». Москва, 2003.

Парамонов Г. В. Язык, культура и история. URL: <http://www.iro.yar.ru/resource/collection/probr/rysob/r21.htm>.

Попков В. Д. Феномен этнических диаспор. Москва : ИС РАН, 2003. 340 с.

Попова М. К. Национальная идентичность и её отражение в художественном сознании. Воронеж, 2004. 170 с.

Попова З. Д., Стернин И. А. Язык и национальная картина мира. Воронеж, 2007.

Портнов А. Н. Сознание, мышление и язык. Сознание и диалектика процесса познания: межвуз. сб. науч. тр. Иваново : ИвГУ, 1980. С. 51-69.

Поспелова Т. П. Национально-культурная идентичность российского общества в условиях проведения образовательных реформ : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Нижний Новгород, 2014. 168 с.

Потебня, А.А. Мысль и язык. *Потебня А.А. Слово и миф*. Москва : Правда, 1989. С. 17-200.

Праздников Г. А. Традиция как диалог культуры. *Советская этнография*. 1981. №2. С.54-56.

Протопопова Н. А. Выстраивание национальной идентичности Шотландии в условиях экономической глобализации. *Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2012. № 3. С. 89-96.

Радбиль Т. Б. Основы изучения языкового менталитета : учебное пособие. Москва : Наука, 2010. 328 с.

Резанова З. И. Дискурсивные стратегии презентации национально-культурной идентичности. *Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение*. 2012. № 4 (8). С. 40-54.

Резанова З. И. Институциональная и личностная презентация национально-культурной идентичности в интернет-коммуникации: жанровые формы и дискурсивные стратегии. *Вестник Томского государственного университета*. 2013. № 375. С. 33-41.

Ремизова В. А. Культура личности (ценностно-мировоззренческий анализ). Москва : МГУКИ, 2000. 216 с.

Рикёр П. Я-сам как другой. Москва : Издательство гуманитарной литературы, 2008. 416 с.

Рожанский И. Д. Анаксагор. У истоков античной науки. Москва : Наука, 1972. 320 с.

Савруцкая Е. П. Проблема метадискурса коммуникации в контексте современных миграционных процессов. *Ценности и*

коммуникация в современном обществе. Санкт-Петербург : Изд-во политехнического университета. С. 109-114.

Савруцкая Е. П. Диалектика образа жизни и культуры общения (цивилизационно-коммуникативный подход) : дис.... д-ра. филос. наук : 09.00.11. Нижний Новгород, 1996. 367 с.

Савруцкая, Е. П. К вопросу об основаниях этнокультурной идентичности. Русское православие как основа сохранения национальной идентичности: XVI Рождественские православно-философские чтения. Нижний Новгород : Нижегородский гуманитарный центр, 2007. С. 116-122.

Савруцкая Е. П. Культура межэтнической коммуникации: традиции и современность. Культура и проблемы межэтнической коммуникации. Роль НКО в оптимизации межэтнических отношений : материалы IV международной научно-практической конференции по региональной культуре. Нижний Новгород. 2002. С. 15-19.

Савруцкая Е. П. Образ жизни и исторические формы общения. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1989. 262 с.

Савруцкая Е. П. Философия языка в контексте современных процессов глобализации. Язык. Культура. Деятельность. Восток-Запад : тезисы докладов участников III международной научной конференции (18-19 сентября 2002 г.). Набережные Челны, 2002. С. 85-92.

Савруцкая Е. П. Философский взгляд на проблемы коммуникации в современном мире. *Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова*. 2008. Вып. 2. С. 140-151.

Савруцкая Е. П. Образование. Культура. Язык : монография. Нижний Новгород, Санкт-Петербург : Издательство РХГА, 2014. 232 с.

Савченко В. В. Этнокультурная идентичность русских в современной России : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13. Ставрополь, 2009. - 21 с.

Савченко И. А. Многоэтническое сообщество в поисках маршрута интеграции: идеология, наука и практика : монография. Москва : РИОР: ИНФРА, 2014. 189 с.

Саегалиева Ф. Ф. Этнокультурные процессы в условиях глобализации. *Ethnocultural Identity as a Consciousness of Society in the*

Conditions of Globalization : materials of the II international scientific conference on September 28-29. 2014. Prague, 2014. P. 32-33.

Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности : Диспозиционная концепция. 2-е расширенное изд. Москва : ЦСПиМ, 2013. 376 с.

Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. Москва : Наука, 1953. 42 с.

Сафиуллина И. М. Роль языка в формировании этнической картины мира : материалы IV международной научно-практической конференции по региональной культуре 21-23 мая 2002 года. Нижний Новгород : НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2002. С. 200-202.

Сафиуллина И. М. Язык в коммуникативном пространстве этносов : дис.... канд. филос. наук : 09.00.13. Нижний Новгород : ГОУ ВПО НГЛУ им. Н.А.Добролюбова, 2004. 169 с.

Сёмушкин А. В. Эмпедокл. Москва : Мысль, 1985. 192 с.

Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва : Прогресс, 2001. 656 с.

Сепир Э. Статус лингвистики как науки. *Языки как образ мира*. Москва : ООО «Изд-во АСТ»; Санкт-Петербург: «Terra Fantastica», 2003. С.127-138.

Силина Е.В. Социальные трансформации в условиях глобализации (философский анализ) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Москва, 2013. 26 с.

Сильверстейн М. Уорфеланство и лингвистическое воображение нации. Москва : Наука. С. 71-115.

Слободенюк Е. А. Создание образа британского и немецкого политика в современном медиадискурсе Великобритании в аспекте оппозиции «свой-чужой» : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Нижний Новгород, 2016. 23 с.

Слободчиков В.И. Инновации в образовании: основания и смысл. URL : [http:// www.researcher.ru/methodics/nauka/_1xizkd.html](http://www.researcher.ru/methodics/nauka/_1xizkd.html) (дата звернення: 10.11.2019).

Смелзер Н. Социология: перевод с английского. Москва : Феникс, 1994. 688 с.

Смирнов П. И. Национальная идентичность, национальный характер и национальный менталитет: понятия и факторы формирования. *Credo New*. №4, 2015. С. 122-138.

Соколов Э.В. Культура и личность. Ленинград : Наука, 1972. 228 с.

Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 1977. 696 с.

Софронова Л. А. О проблемах идентичности. Культура сквозь призму идентичности. Москва : Индрик, 2006. С. 8-24.

Социальная философия : Словарь – 2-е изд. испр. и доп. Москва : Деловая книга, 2006. 649 с.

Социологический энциклопедический словарь. Москва : Мысль, 2000. 294 с.

Социология. Изд. 2-е испр. и доп. Москва : Гардарики, 2003. 512 с.

Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. Москва : Наука, 2006. 136 с.

Стернин И. А. Русские. Коммуникативное поведение. Москва : Наука, 2006. 328 с.

Сулима Е.В. Система образования как фактор формирования современного этнокультурного пространства : материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001. Нижний Новгород : НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С. 185-186.

Сулима Е. В. Традиция как содержание гуманитарного образования. *Нижегородское образование*. 2013. №1. С. 39-44.

Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. Москва : Политиздат, 1976. 215 с.

Сухих С. А. Этнопсихология, менталитет и особенности русской интеллигенции. Человек. Сообщество. Управление. Краснодар : Изд-во КубГУ. 2009. №3. С. 7-84.

Сухих С. А. Этноспецифические помехи межкультурной коммуникации. *Межкультурная коммуникация и проблемы национальной идентичности*. Воронеж : Изд-во. ВГ, 2002. С. 36-41.

Табаков В. И. Исторический суверенитет этносов и безусловный суверенитет государств, и возможность их совмещения : материалы

международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001 года. Нижний Новгород : НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С.56-59.

Тер-Минасова, С. Г. Война и мир языков и культур: вопросы теории и практики межъязыковой и межкультурной коммуникации. Москва : Слово, 2008. 341 с.

Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва : Слово Slovo, 2000. 624 с.

Терентьева И. Н. Коммуникация и идентичность непроектируемых сообществ: исследовательская практика социологической концепции. *Труды НГТУ*. Т. 84. 2010. С. 50-57.

Терентьев А. А. Философия патриотизма: Вопросы родины, патриотизма, российской цивилизационной идентичности в идейном наследии русских мыслителей XIX-XX веков и современность. Нижний Новгород, 2012. 146 с.

Тишков В. А. Российский народ и национальная идентичность. *Россия в глобальной политике*. 2008. № 4. С. 135-142.

Тойнби А. Дж. Изучение истории. М., 2009.

Тоффлер Э. Третья волна. *The Third Wave*. Москва : АСТ, 2010. 784 с.

Тоффлер, Э. Шок будущего. *Future Shock*. Москва : АСТ, 2008. 560 с.

Труфанова О.В. Самоопределение как базовая стратегия социализации в современном мире : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Санкт-петербург, 2013. 22 с.

Тюрин Е. А. Национальный стиль развития политического процесса в современной Шотландии: к вопросу о шотландской идентичности. *Власть*. 2015. № 4. С. 195-200.

Угринович Д.М. Обряды. За и против. Москва : Политиздат, 1975. 175 с.

Уорф Б.Л. Отношения норм поведения и мышления к языку. *Языки как образ мира*. Москва : АСТ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2003. С. 157-201.

Усманова З. А. Квебекская идентичность сквозь призму лингвокультурной парадигмы : дис ... канд. филол. наук : 10.02.05. Москва, 2014. 209 с.

Фейербах Л. История философии. Собрание произведений в 3-х томах. Москва, 1967. Т.1. 544 с.

Фельдштейн Д. И. Функциональная нагрузка Академии образования в определении принципов и условий развития растущего человека на исторически новом уровне движения общества. Проблемы современного образования. Доклад на общем собрании РАО 29 октября 2013 г. 2013. № 5. URL: http://pmedu.ru/res2013_5_2.pdf (дата звернення: 09.11.2019).

Фишман Дж. Сегодняшние споры между примордиалистами и конструктивистами: Связь между языком и этничностью. Москва : Наука, 2007. 250 с.

Фортъе А. М. Язык и идентичность квебекцев итальянского происхождения. *Логос*. 2005. № 4(49). С. 173-184.

Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва : АСТ, 2007. 588 с.

Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. Донецк : Изд-во Донбасс, 1999. 123 с.

Хабермас Ю. Вовлечение другого: Очерки политической теории. Москва : Наука, 2001. 417 с.

Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Москва : Академия, 1995. 186 с.

Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург : Наука, 2000. 380 с.

Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления. Москва : Республика, 1993. 448 с.

Хайдеггер М. Что зовется мышлением? 2-е изд. Москва : Академический проект, 2010. 351 с.

Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. Москва : АСТ, 2008. 640 с.

Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций. Москва : АСТ, 2003. 603 с.

Харламова Т. В. Проблема формирования национальной идентичности в России и США: динамический аспект. *Медиакультурное пространство России, Европы и Северной Америки как пространство риска*. Саратов : Наука, 2017. С. 33-41.

Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. *Вопросы философии*. 1994. №10. С. 111-121.

Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914-1991). Москва : Издательство Независимая Газета, 2004. 632 с.

Хобсбаум Э. Язык, культура и национальная идентичность. *Логос : Философско-литературный журнал*. Москва, 2005. №4. С. 173- 183.

Хомский Н. Язык и мышление. Москва : Изд. МГУ, 1972. 123 с.

Хряпченкова О. С. Роль языкового фактора в формировании экологического сознания общества : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. Нижний Новгород, 2013. 152 с.

Целищев Н. Н. Язык, этническая идентичность и национальное самосознание. *Аграрное образование и наука*. 2014. №2. URL: http://aon.urgau.ru/uploads/article/pdf_attachment/ (дата звернення: 28.10.2019).

Ценностные ориентации молодежи. Итоги социологического исследования. Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2007. 246 с.

Чернявская Ю. В. Идентичность на фоне мифа. *Антропологический форум*. 2008. №8. С. 198-227.

Черныш М. Ф. Национальная идентичность: особенности эволюции. *Социологический журнал*. Москва, 1995. №2. С. 110-113.

Шакиров И. А. Россия как общество открытого типа: от диалога конфессий к диалогу культур. Диалог государства и религиозных объединений в пространстве современной культуры : сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. Волгоград : ВолГУ, 2009. С. 311-319.

Шарапова С.М. Феномен идентичности в истории профессиональной художественной культуры Коми (Зырян) XX века : автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Санкт-Петербург, 2005. 27 с.

Шведова Н. Ю. Языковая картина мира в русской загадке. URL: <http://www.nauka-shop.com/mod/shop/> (дата звернення: 22.09.2019).

Шевцова И. К. Феномен вынужденного регионализма в современной Европе: случай Валлонии : автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Пермь, 2009. 21 с.

Шеллинг. Сочинения в 2 томах. Москва : Мысль, 1987. 636 с.

Шипилов А. В. Оппозиция «мы – они» в социокультурном развитии Ч.1. Воронеж, 2004. 479 с.

Шлейермахер Ф. Герменевтика. Санкт-Петербург: «Европейский дом», 2004. 242 с.

Шмидт Э. Новый цифровой мир. Как технологии меняют жизнь людей, модели бизнеса и понятие государств. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2013. 368 с.

Шмитт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*. 1992. Т. I. N 1.

Шпет, Г.Г. Введение в этническую психологию. Санкт-Петербург : ПЭТ, Алатай, 1996. 156 с.

Штейнталь, Г. Грамматика, логика и психология. *История языкознания в очерках и извлечениях*. Москва, 1960. С. 127-136.

Шубин Ю. А. Национально-культурная идентичность как проблема современной культурологии. *Вестник Московского Государственного университета культуры и искусства*. 2011. №4. С. 42-47.

Шубин Ю. А. Современные трансформации этнокультурной идентичности : универсальные тенденции и российская специфика: автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01. Москва, 2011. 24 с.

Шулындин Б. П. Российская цивилизация и технологический прогресс. *Философия и общество*. 2002. № 2. С. 138-162.

Щавелев А. В. Этничность как фактор современной социокультурной динамики : материалы международного научно-практического семинара III международной научно-практической конференции по региональной культуре 14-17 мая 2001 года. Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2001. С.114-116.

Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. Санкт-Петербург : Симпозиум, 2007. 502 с.

Эмер Ю. А. Миромоделирование в современном песенном фольклоре : когнитивно-дискурсивный анализ : автореф. дис. ... докт. филол. наук : 10.02.01. Томск, 2011. 41 с.

Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.

Юдина Т. А. Социально-философский анализ роли языка в формировании идентичности : автореф. дис. ... канд. философ. Наук : 09.00.11. Новосибирск, 2013. 34 с.

Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода. *Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике*. Москва, 1978. С. 16-24.

Ярошук Н. З. К вопросу о национальной форме социального бытия. *Вопросы философии*. 2013. № 1. С. 65-73.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва : Республика, 1994. 527 с.

Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London : N.Y. : Verso, 2006. 208 p.

Böll H. *Frankfurter Vorlesungen*. Köln; Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 1966.

Bauman Z. *Identity in the Globalizing World*. SA. 2001. Vol. 9, № 2. P. 121-129.

Bonvillain N. *Language, Culture and Communication*. Prentice Hall. Englewood, 1993. P. 215-242.

Duchecik I. D. *Comparative federalism. The territorial dimension of politics*. Lanham et. al. 1987.

Hall S. Introduction: Who Needs Identity. *Questions of Cultural Identity*. London : Thousand Oaks ; New Delhi : SAGE Publications, 1996. 208 p.

Hofstede G. *Culture's Consequences and Cultures and Organizations: Software of the Mind*. 2010. 549 с.

Gellner E. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983.

Lawton W. *The Crisis of the Nation-Satet: A Post-Modernist Canada? Acadiensis*. Fredericton : University of New Brunswick, 1992. Vol. 22. № 1. P. 130-145.

Luttwak E. *The Endangered American Dream: How to Stop the Unites States from Becoming a Third-World Countryland and how to Win a Geo-Economic Struggle for Industrial Supremacy*. N.Y. : Simon & Schuster, 1993. 365 p.

Mary C. Waters *Ethnic Options. Choosing Identities in America*. University of California Press, 1990. 197 p.

Meyer J.W. *The World Polity and the Authority of the Nation State. Institutional Structure, Constituting State, Society and the Individual*. New Park, C.A.: Sage, 1987. P. 37-109.

Nikitin A.V. The role of language in the formation of national images of the world : Sgem Conference on Anthropology, Archaeology, History, Philosophy 3-9 September 2014. Bulgaria, 2014. P. 881-886.

Keen S. *Faces of enemy. Reflections of the hostile imagination*. N.Y., 1986.

Perry R. B. *General Theory of Value: Its Meaning and Basic Principle Construed in Terms of Interest*. N.Y. : Longmans, Green and Company, 1996.

Peterson J. B. *Maps of Meaning: The Architecture of Belief*. Routledge, 2000. 564 p.

Sartre J.P. *L'etre et le neant. Essai d'ontologie phenomenologique*. Paris, 1993.

Savrutskaya E.P. *Education Problems in the Context of Communication Processes of the Modern Civilization. Science and Education : materials of the II international research and practice conference. Vol. I. Munich, December 2012: publishing office Vela Vertag Waldkraiburg. Munich. Germany, 2012. P. 563-565.*

Smith, Anthony D. *National Identity*. Penguin Books, 1991.

Watanabe, Sh. *On the Japanese Language*. N.. 1974. 290 p.

ПРО АВТОРА

Косович Ольга Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри романо-германської філології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукове видання

МОВА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Ольга Косович

Підписано до друку 27.02.2018.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 70 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 13,72. Обл.-вид. арк 11,47.

Тираж 100 примірників. Замовлення № 02/18/1-597.

Виготівник:

ФОП Осадца Ю. В.

м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7.

тел. (0352) 40-08-12 (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23.

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного
реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*